

ग्र. सं. ठाणे

काव्य

सं. क्र.

२३२८

मुरारिमल्लविरचित
वाळक्रीडा

संपादक

रामचंद्र चिंतामण ढेरे
मोरेश्वर माधव वाळिंबे

REFBK-0022054

श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
जादा वर्गणी भरावी लागेल.

3 NOV 1985

9 DEC 1985

29 DEC 1985

(कु.मा.प.)

वि. क्र.

22048

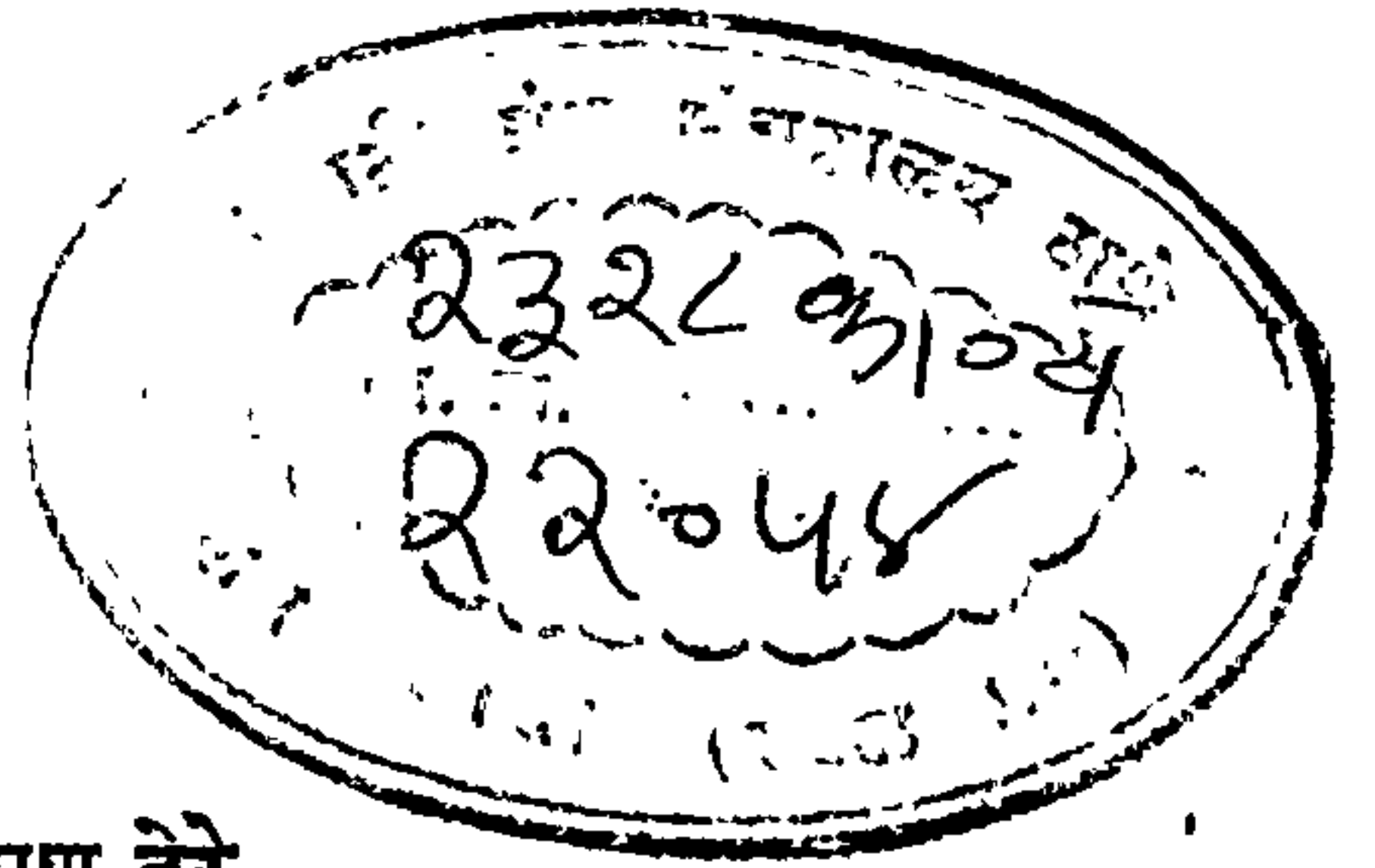
95/2400

मुरारिमल-विरचित
वाळकीडा

काव्य

2322

लोकतत्त्वीय व वाङ्मयीन अध्ययनाने युक्त विस्तृत
प्रस्तावना, अर्थनिर्णायक टीपा व उपयुक्त परिशिष्टे

संपादक

रामचंद्र चिंतामण हेरे
मोresh्वर माधव वाळिंबे

REFBK-0022054

REFBK-0022054

श्रीविद्या प्रकाशन

२५० शनिवार, पुणे ३०

मुरारिमहल-विरचित
वाळक्रीडा

प्रकाशक :

दामोदर दिनकर कुलकर्णी

श्रीविद्या प्रकाशन

२५० शनिवार, अष्टभुजा रस्ता
पुणे ४११ ३०

प्रकाशनदिन

वट पौर्णिमा, शके १८९९

१ जून १९७७

सर्व अधिकार सुरक्षित

मुखपृष्ठ : रेखन व मुद्रण

श्री. अनंत सालकर / स्वरूप मुद्रण, पुणे ३०

किंमत : पंधरा रुपये

मुद्रक :

चिंतामणी सदाशिव लाटकर

कल्पना मुद्रणालय

शिव-पार्वती

टिळक रोड, पुणे ३०

अनुक्रमणिका

संपादकीय निवेदन

५-८

‘वाळक्रीडा’ : लोकतंत्रीय आणि वाङ्मयीन अध्ययन

९-६०

काव्यनाम : ‘वाळक्रीडा’ ११, ‘वाळक्रीडे’चे मूलस्रोत ११, संक्षेपाचे घोरण १२, भक्ताची भूमिका १३, कृष्णकथा : लोककथेची अद्भुतता १४, महामाता धरित्री १७, महावलभट : फलज्योतिष्पावरील विश्वास २०, शुभाशुभ शकुन २२, रिठ्यांची माळ २३, भूत काढण्याचा विधी २३, झाड धरणारे देव २५, भूतबाधानिवारक नरसिंह २६, नरसिंह आणि जिवती २९, जिवती आणि पूतना ३०, गर्भाची व नवजात बालकांची अदलावदल ३२, भाल-देवाची पूजा ३३, मातृरूपिणी जळदेवता ३६, इंद्र, गोवर्धन आणि वृषभ ३८, शाप, वर आणि पूर्वकर्मफल ३९, लोकसंस्कृतीचे आणखी काही आविष्कार ४०, ‘वाळक्रीडे’कर्ता : मुरारिमल्ल ४१, मुरारिमल्ल : महानुभावीय कवी ४१, पूर्व-संप्रदायाचे संस्कार ४४, ‘चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र’ आणि ‘वाळक्रीडा’ ४६, ‘मुरारिमल्ल आणि येल्हणसुत ४७, ‘वाळक्रीडे’चे वाङ्मयीन सौंदर्य ५०, काही दोष ५४, वाळक्रीडा-काव्यांची परंपरा ५६, संदर्भ-टीपा ५९-६०

‘वाळक्रीडा’ : संहिता

१-८४

प्रसंग पहिला : मंगलाचरण, हरिवंश-कथन ३

प्रसंग दुसरा : मथुरावर्णन, कंससभावर्णन, वसुदेव-देवकी यांचा विवाह व वृंदिवास ६

प्रसंग तिसरा : देवकीच्या सात अपत्यांची हत्या, बलभद्र-कृष्ण-जन्म, कृष्णाचे गोकुलगमन, यशोदाकन्येची हत्या, कृष्णाचे जातक ११

प्रसंग चौथा : महावलभट-कथा, रिठासुरवध, पूतनाशोषण २१

- प्रसंग पाचवा : कंसजन्मवृत्त, कृष्णाचे वारसे, सर्पवध, कागासुरवध २७
- प्रसंग सहावा : प्रतिमापूजानिषेध, भालदेवपूजाव्रत, वरुणकृत नंदबंधन,
वरुणगर्वहरण, चौर्यलीला, उखळबंधन, यमलार्जुनोत्पाटन ३१
- प्रसंग सातवा : कृष्णाचे व्यापक रूप, मृत्तिकाभक्षण, विश्वरूपदर्शन,
गौळणींची गाऱ्हाणी ४०
- प्रसंग आठवा : वकासुरवध, पावकासुरवध, वत्सासुरवध, शकटासुरवध,
प्रलंबवध, अघासुरवध, कंसाचे नैराश्य ४४
- प्रसंग नववा : चेंडूफळी, कालियामर्दन ५०
- प्रसंग दहावा : गोपीवस्त्रहरण, इंद्रगर्वहरण, गोवर्धनोद्धारण ५५
- प्रसंग अकरावा : ब्रह्मदेवगर्वहरण ५८
- प्रसंग बारावा : कृष्णकृत दधिमंथन, देवांची चिंता, गोपींची गाऱ्हाणी,
कृष्णाचे विद्याग्रहण, अक्रूराचे गोकुळागमन, कृष्णाचे मथुरागमन,
रजकवध, कुब्जेला कृपादान ६२
- प्रसंग तेरावा : गजवध, चाणूर-मुष्टिक-वध, केशिया-वध, कंसवध ७३
- प्रसंग चौदावा : वसुदेव-देवकीची मुक्तता, उग्रसेनाला राज्यदान, मथुरेतील
आनंदोत्सव, फलश्रुती ७८

‘ वाळक्रीडा ’ : अर्थनिर्णायक टीपा व परिशिष्टे ८५-११२

अर्थनिर्णायक टीपा ८७, ‘ वाळक्रीडे ’तील संख्यासंकेत १०५, ‘ वाळक्रीडे ’-
तील वाक्प्रचार १०७, ‘ वाळक्रीडे ’तील सुवचने ११०, संहितेचे शुद्धिपत्र
१११, संदर्भसाहित्य ११२

संपादकीय निवेदन

महानुभावीय कवी मुरारिमहल याचे हे 'वाळक्रीडा' नामक अप्रकाशित काव्य आज सुसंपादित स्वरूपात मराठी वाचकांच्या हाती देताना आम्हांला विशेष आनंद होत आहे.

या काव्याचे बालबोध लिपीतील एक हस्तलिखित आम्हांला बारा वर्षांपूर्वी श्री. पां. रा. तथा तात्यासाहेब ढमढेरे यांच्याकडून उपलब्ध झाले. या हस्तलिखितात या काव्याचे एकूण १४ प्रसंग असून ओवीसंख्या १०७४ आहे. आडव्या वहीप्रमाणे शिवलेल्या या वाडवजा हस्तलिखितात प्रारंभीच एकहाती सुंदर हस्ताक्षरांत 'वाळक्रीडा' लिहिलेली आहे आणि पुढे वेगवेगळ्या हस्ताक्षरांत 'निष्कलंक अध्याय' व अन्य स्फुटे लिहिलेली आहेत. 'वाळक्रीडे'चे लेखन समपानावर संपलेले असून, शेवटी प्रतलेखकाने आपले नाव लिहिले आहे (मुद्रित पृष्ठ ८४ पहा). प्रतलेखकाच्या नावानंतर बेलपत्ती काढलेली आहे.

त्यापुढच्या विषम पानावर—

सके १६५ रुधीरोदगारी णाम संवत्सरे

माही सुध सप्तमी ते दीनीं पोथी संपली : ॥

असा प्रतलेखनसमाप्तीचा काळ नोंदविलेला आहे. या काळाच्या नोंदीमध्ये शकांक चुकलेला आहे. त्यातील चार आकड्यांपैकी एक आकडा लिहायचा राहून गेला आहे. मुरारिमहलाचा समाधिकाल शके १५२७ असा आहे. या अनुरोधाने विचार करायचा, तर रुधीरोदगारी संवत्सर ज्या शकवर्षात येते, अशी शकवर्षे १४८५, १५४५, १६०५ आणि १६६५ ही विचारात घ्यावी लागतील. परंतु आपल्या पोथीत लिहिलेल्या तीन आकड्यांची उपस्थिती ज्यांच्याशी जमेल, अशी शकवर्षे १६०५ आणि १६६५ ही दोनच उरतात. कालोल्लेखात माघ शुद्ध सप्तमी अशी तिथी दिली असली, तरी वार दिलेला नसल्यामुळे या दोन संभाव्य शकवर्षांतील एक वर्ष निश्चित करण्यास साधन

उपलब्ध नाही. म्हणून आपण पोथीच्या लेखनकाळाविषयी याहून अधिक काही सांगू शकत नाही.

या काव्याच्या अन्य प्रतींचा शोध घेत असताना म. आराध्य मुरलीधरशास्त्री यांनी ऋद्धिपूर येथील श्री गोपीराज महानुभाव ग्रंथसंग्रहालयातून या काव्याच्या दोन प्रती व तेथीलच म. यक्षराज संग्रहालयातील एक प्रत अशा सकळी लिपीतील तीन प्रती माझ्याकडे पाठविल्या. या प्रतींची प्रसंगसंख्या १२, १२ आणि १७ असून, ओवीसंख्या १०८३, १०८५, आणि १०८६ अशी आहे. तसेच, 'महानुभाव' मासिकाच्या डिसेंबर १९६७ च्या अकात प्रा. व. दा. कुलकर्णा यांनी माहूरच्या श्रीदेवदेवेश्वर संस्थानातील ज्या एका प्रतीचा परिचय घडविला आहे, तीही सकळी लिपीत असून तिची ओवीसंख्या अवघी ६८६ आहे. याशिवाय श्री. ढमढेरे यांच्याकडील गळाळ्यात मला एका जीर्ण वाडाची काही पत्रे उपलब्ध झाली, त्यांत प्रारंभी तुकारामांचे दोन अभंग, पुढे मुरारिमल्लाच्या 'वाळक्रीडे'तील दोन प्रसंग (क्र. ३ व ४) आणि त्यानंतर 'भानुदासचरित्र' हे अभंगवद्ध त्रुटित प्रकरण आहे. अर्थातच हे वाड महानुभावेतर भागवतधर्मीयाने उतरलेले आहे.

सकळी लिपीतील चारही हस्तलिखितांत ओवीसंख्येचे अंतर ६८६ पासून १०८६ पर्यंत असावे आणि त्यांची विभागणीसुद्धा १२ ते १७ प्रसंगांत झालेली असवी, हे आश्चर्यकारक आहे. मला जे दोन सुटे प्रसंग (क्र. ३ व ४) उपलब्ध झाले आहेत, त्यांतील ओव्यासुद्धा संपादनविषय झालेल्या हस्तलिखितातील क्र. ३ व ४ या प्रसंगांशी जमणाऱ्या नाहीत. याचा स्पष्ट अर्थ असा आहे की, या काव्याचे स्वरूप 'स्थिर' न राहता 'वर्धिष्णू' आणि 'प्रवाही' राहिले आहे. कदाचित् याचमुळे 'मुरारिमल्लाचा नातू' येल्हणसुत मंडळीक याने स्वतंत्र रचना न करता याच काव्याचा तिप्पट विस्तार करण्याचा मोह वाळगला असावा.

'वाळक्रीडे'चे हे 'वर्धिष्णू' स्वरूप ध्यानी आल्यामुळेच, आम्ही पाठभेदांसह विचिकित्सित संपादन करण्याचा उद्देश सोडून दिला आणि आम्हाला उपलब्ध झालेल्या, बालबोध लिपीतील एकाच हस्तलिखितावरून प्रस्तुत संपादन सिद्ध केले.

या हस्तलिखितात क्वचित् कोठे शब्द वा चरण गळलेले आढळले, त्या जागी संदर्भाने संभाव्य शब्द वा चरण आम्ही योजले आहेत. अर्थातच ते आम्ही कंसांत टाकले आहेत. बाकी प्रतलेखकाचे काही ढोवळ हस्तदोष आणि 'न' ऐवजी 'ण' हे अक्षर लिहिण्याची त्याची प्रवृत्ती (अणुचित, णाथेक, इ.) टाळण्यापलीकडे मूळ संहितेत आम्ही बदल केले नाहीत. चार-दोन अर्थहीन अपपाठ आहेत, त्यांकडे ~~ज्यांचा लक्ष वेधलेच आहे.~~

संपादनविषय झालेले हे हस्तलिखितही मूळच्या एखाद्या सकळी लिपीतील हस्तलिखितावरूनच नकललेले असावे, असे मानायला आधार उपलब्ध आहे. उखळ.

बंधनाच्या प्रसंगात ओ. २८४ मध्ये 'दोरी' असा शब्द आहे आणि लगेच ओ. २८५ मध्ये 'डोरी' असा शब्द आहे. या प्रतलेखकासमोर असलेल्या सांकेतिक लिपीतील हस्तलिखितात 'दो' चा संकेत जो 'डो' लिहिलेला होता, तो लिप्यंतरात प्रतलेखकाने गडवडीने बदलून न घेता तसाच लिहिला, हे उघड आहे.

कालदृष्ट्या एकनाथांचा ज्येष्ठ समकालीन असणाऱ्या या कवीचे प्रस्तुत काव्य महानुभाव संप्रदायात तर लोकप्रिय आहेच; परंतु त्याचा विषय श्रीकृष्णलीलासंकीर्तनाचा असल्यामुळे संप्रदायभेदांच्या सीमा उल्लंघून ते महानुभावेतर भागवतधर्मीयांनीही आत्मीयतेने स्वीकारल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे. आज महानुभावीय काव्ये आजवर सुसंपादित स्वरूपात प्रकाशित झाली आहेत आणि त्यामुळे त्यांना विद्यापीठीय अध्ययनाचा विषय होण्याचेही भाग्य लाभले आहे. परंतु उत्तरकालीन महानुभावीय काव्यांपैकी किती तरी काव्ये आस्वादण्याजोगी व अभ्यासण्याजोगी असूनही आजवर अप्रकाशित वा उपेक्षित राहिली आहेत. जी काही उत्तरकालीन काव्ये प्रकाशित झाली आहेत, त्यांतली बरीच सांप्रदायिक पातळीवरून संपादिली गेली आहेत आणि काही केवळ संहिता-स्वरूपातच प्रकाशित झाली आहेत. समृद्ध संपादनाचा संस्कार फारच थोड्यांना लाभला आहे.

मुरारिमहाराजे 'वाळक्रीडा' हे सोळाव्या शतकातील अप्रकाशित काव्य आम्हांला असे आस्वादनयोग्य आणि अध्ययनयोग्य वाटल्यामुळेच त्याचे हे संपादन आम्ही सिद्ध केले आहे. विशेषतः हे काव्य लोकतत्त्वीय सामग्रीने समृद्ध असल्यामुळे, किंवा लोकांतत्वानेच ते अनुप्राणित झालेले असल्यामुळे त्याचे लोकतत्त्वीय अध्ययन मांडण्यावरच आम्ही मुख्य भर दिला आहे. आम्हांला असे नम्रपणे नांदवादेसे वाटते की, या दृष्टीने संपादित केलेले हे पहिलेच प्राचीन मराठी काव्य आहे. विचक्षण मराठी रसिक आमच्या या अभिनव प्रयत्नाचे स्वागत करतील आणि जेथे आवश्यक ठरेल तेथे या लोकतत्त्वीय अध्ययनपद्धतीचा अवलंब करून आपले काव्यास्वादन अधिक सुलभ बनवतील. असा विश्वास वाटतो. काव्याचा कर्ता, स्थळ, काल, कर्त्याची परंपरा इत्यादी तांत्रिक बाबींच्या चर्चेला महत्त्व न देता, आणि अशी चर्चा आवश्यक असली तरी ती अग्रक्रमाने न करता, प्रथम लोकतत्त्वीय विशेषांची उकल करित करित, वाचकांचा काव्याच्या अंतरंगमाधुर्यात प्रवेश घडविला आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे रसिक आस्वादक आणि मराठी लोकसंस्कृतीचे अभ्यासक या दोघांनाही हा अभिनव प्रयत्न मनापासून रुचावा आणि लोकतत्त्वीय अध्ययनाचा महिमा वाङ्मयाच्या आकलन-आस्वादनात रुजावा, अशी आमची अपेक्षा आहे.

संपादनविषय झालेले हस्तलिखित ज्यांनी उपलब्ध करून दिले, ते आमचे पितृतुल्य ज्येष्ठ स्नेही श्री. तात्यासाहेब ढमढेरे 'वाळक्रीडे'चे हे प्रकाशन पाहण्यास विद्यमान नाहीत. त्यांची आठवण विसरू म्हटले तरी विसरता येत नाही. अन्य हस्तलिखिते

अवलोकनार्थ पाठविणारं म. आराध्य मुरलीधरशास्त्री हे स्वतः थोर ज्ञानवंत असून, सर्व ज्ञानोपासकांचे वत्सल आत्त आहेत. त्यांचे आम्ही ऋणी आहोत.

प्रकाशक श्री. मधुकाका कुलकर्णी, चित्रकार श्री. अनंतराव सालकर आणि मुद्रक श्री. चिं. स. लाटकर यांच्या साक्षेपी सहयोगानूनच 'वाळक्रीडे'चे प्रकाशन बाह्यांगाने देखणे होऊ शकले. हे तिघेही आमचे स्नेही असल्यामुळे आभाराचे उपचार त्यांना रुचणार नाहीत.

७७ शनिवार पेठ, पुणे ३०

१ जून १९७७

संपादक

वा ल क्री डा
लोकतत्वीय आणि वाङ्मयीन अध्ययन

मुरारिमल्ल-विरचित ' बाळक्रीडा '

काव्यनाम : ' बाळक्रीडा '

महानुभाव कवी मुरारिमल्ल याचे हे ' बाळक्रीडा ' नामक काव्य बालकृष्णाच्या क्रीडांचे वर्णन करणारे आहे. ' बाळक्रीडा ' या काव्यनामात ' बाळ ' हे पूर्वपद बाल कृष्णासाठी योजिलेले आहे, हे स्पष्ट आहे. कृष्णावताराचे सर्व ऐश्वर्य व माधुर्य त्याच्या बालवयातील क्रीडांतून ओसंडत असल्यामुळे कृष्णभक्त कवींनी आपली वाणी बाल-क्रीडागायनातच प्राधान्याने रंगविलेली दिसते.

मी तरी वेडावागडा । परी देवाचा आइकतां पवाडा ।

महापातकें जळतीं धडाडा । बाळक्रीडा आइकतां ॥ (७)

असा बाळक्रीडेचा महिमा मुरारिमल्लाने उद्घोषिला आहे. ' बाळक्रीडेचा महिमा । न कळे सुरगणां आगमां । ' (८) या जाणियेमुळे आणि ' बाळक्रीडा आइकतां । हरली जन्मोजयाची भवव्येथा । ' (१०६९) या व्यासांच्या साक्षीमुळे अनेक भक्त-कवींप्रमाणे मुरारिमल्लही ' संसारकष्ट निरसण्यासाठी आणि त्वरित मुक्तिपद पावण्यासाठी ' (१०७२) बाळक्रीडा गायला प्रवृत्त झाला आहे.

मुरारिमल्लाने ' क्रीडा ' आणि ' लीळा ' हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरले आहेत. ' ऐसी लीळा नित्यदिनी । खेळे बाळक्रीडा चक्रपाणी । ' (४७५) किंवा ' ऐसा देवो खेळे बाळलीळा । ' (४९३) या ठिकाणी ' क्रीडा ' आणि ' लीळा ' या दोन्ही संज्ञांची एकार्थकता स्पष्ट होत आहे. परमेश्वरावताराचा सर्वच व्यापार हा क्रीडास्वरूप वा लीलास्वरूप असतो, या सिद्धान्ताला अनुसरूनच कवीने येथे खेळ, क्रीडा, लीळा या शब्दांचा वापर केलेला आहे. श्रीकृष्णाचा बालवयातील व्यापार वर्णविषय असल्यामुळे नव्हे, तर परमेश्वराचा सर्वच व्यापार क्रीडारूप असल्यामुळे कवी या शब्दांना आपल्या काव्यात महत्त्व देत आहे. कवी ज्या संप्रदायाचा अनुयायी आहे, त्या संप्रदायाच्या प्रवर्तकाचे—श्रीचक्रधरस्वामींचे समग्र चरित्रच ' लीळाचरित्र ' या नावाने प्रख्यात आहे. यावरून ' क्रीडा ' आणि ' लीळा ' या शब्दांना परमेश्वरावताराच्या चरित्रवर्णनात किती असाधारण महत्त्व आहे, हे स्पष्ट होईल.

' बाळक्रीडे 'चे मूलस्रोत

कवी मुरारिमल्ल हा महानुभाव संप्रदायाचा अनुयायी आहे आणि त्याच्या संप्रदायात भागवताची असाधारण प्रतिष्ठा आहे. अर्थातच श्रीकृष्णाच्या बाळक्रीडांचे

वर्णन करताना त्याने भागवताचाच प्रधान आधार घेणे स्वाभाविक आहे.

जे भागवतीं आणि पद्मपुराणीं । तें बोलिले व्यासमुनी ।

तें एथुनि अनुवादैन ब्रह्ममुनी । श्रोतयांप्रती ॥ (६)

असा काव्याच्या मूलाधारांविषयीचा स्पष्ट खुलासा त्याने प्रारंभीच केला आहे. तसेच श्रीकृष्णाच्या पूर्वजांची माहिती देण्याच्या संदर्भात ' मग बोलता जाला व्यास । आइक राया हरिवंश । ' असा ' हरिवंश ' ग्रंथाचा अप्रत्यक्ष उल्लेख केला आहे, असे वाटते. जन्मेजय आणि व्यास यांच्या संवादातून कथाकथन चालले आहे, याचे भान कवीने अधून मधून (९-१८, २८-३२, ३६, ९५-९६, ३२५-३२७, ४१५, ७२८) राखले आहे. विशेषतः कवीने काव्यारंभी ज्याप्रमाणे ' मग बोलता जाला व्यास ' (१८) असा उपन्यास केला आहे, त्याचप्रमाणे जन्मेजय-व्यास-संवादाचे सूत्र राखण्यासाठी ' ऐसी वाळक्रीडा आइकतां । हरली जन्मेजयाची व्यथा । ' अशी ग्वाही काव्याच्या उपसंहारातही दिली आहे. आणि अखेरीस—

जे हे कथा व्यासें जन्मेजयाप्रती सांगितली ।

तेचि वाळक्रीडा मन्हाटी म्यां वर्णिली ।

म्हणौन श्रुतयां विनती केली ।

म्हणे कवी मुरारिमल्ल ॥ (१०७४)

असा उपक्रमोपसंहाराचा संवाद साधला आहे.

म्हणजे श्रीमद्भागवत, पद्मपुराण आणि हरिवंश या तीन ग्रंथांचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष उल्लेख आपल्या काव्याचे मूलाधार सांगताना कवीने केलेला आहे. भागवत हा कृष्ण-चरित्रपर वाङ्मयात सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ असल्यामुळे आणि त्या ग्रंथाला कवीच्या संप्रदायात सांप्रदायिक प्रतिष्ठा लाभलेली असल्यामुळे तो ग्रंथ त्याच्या काव्याचा प्रमुख आधार आहे, हे उघड आहे. तरीही त्याचे हे मूलाधारविषयक स्पष्टीकरण स्थूलपणानेच स्वीकारावे लागते.

संक्षेपाचे धोरण

कारण व्यासांनी जन्मेजयाला जी कथा संस्कृतात सांगितली, तीच मी ' मन्हाटी ' भाषेतून माझ्या श्रोत्यांना सांगत आहे, असे जरी कवी सांगत असला, तरी त्याने भागवतासारखा (भागवतातील दशमस्कंधासारखा) एखादा कृष्णचरित्रपर ग्रंथ समोर ठेवून, त्याचा प्रामाणिक मराठी अनुवाद करण्याची दृष्टी ठेवलेली नाही. भागवतादी संस्कृत ग्रंथांतील वाचलेली वा ऐकलेली कृष्णकथा अन्य अनेक लौकिक परंपरांच्या संस्कारांत घोळवून, मुरवून संक्षेपाने, परंतु आपल्या रोचक कथनशैलीच्या ओघाने मराठीतून सांगण्याचे कवीचे धोरण आहे. वाळक्रीडेचा महिमा सुरगणांना आणि

आगमांनाही अगम्य असला, तरी मी तुम्हांला ' संकळीत मात्र सांगेन ' (८), असे कवी म्हणतो आहे.

आइक कथा तुज सांगेन संकळित । (९७)

ऐसा देव तेणें अस्तविला । तो म्यां आकळीत सांगितला । (६७८)

इत्यादी ठिकाणी आणि अन्यत्रही (४०, ८४, ७५०) कवीचे हे संक्षेपाचे धोरण स्पष्ट दिसते.

भक्ताची भूमिका

' वाळक्रीडे 'ची रचना करण्यात मुरारिमल्लाची भूमिका कवीची नसून भक्ताची आहे. ' देवाचा आइकतां पवाडा । महापातकें जळतीं घडाडां । ' या जाणिवेतूनच हा ' वेडावागडा ' भक्त लीलागायनाला प्रवृत्त झालेला आहे (७). श्रीकृष्ण हा ' पांडवांचा रक्षता ' आहे; ' अभिमन्याचा सूडघेता ' आहे; ' जें अवघड जाले पार्था ', ते निमिषात निवारणारा आहे; या ' श्रीअनंताला स्मरतां ' राया परीक्षितिला मोक्ष लाभलेला आहे (१४-१५). ही ' केवळ ब्रह्ममूर्ती ' अवतरली आहे—

आर्तां द्यावया भेटी । दुष्ट निर्दाळावया सृष्टीं ।

मुखीं ब्रह्मविद्या गोमटी । जीवां द्यावयासी ॥ (१७०)

हे साक्षात् परब्रह्म आहे (१८१); भक्तांचे साकडे फेडण्यासाठी ' अनामया नाम अंगीकारु ' आणि ' अवर्णा वर्ण सुंदरु ' स्वीकारावा लागला आहे (२२८). गर्गाचार्यांच्या मुखातून कवीने हाच भाव पुनश्च स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केला आहे—

हा निराकार आकारला । सस्वरूपें रूपासी आला ।

निर्गुण सगुण जाला । जीवांलागी ॥ (३२०)

हा संपूर्ण सतगुणी अवतारु । करील महादैत्यांचा संहारु ।

फेडील पृथ्वीचा भारु । वैरिया मुक्तिदाता ॥ (२३०)

त्याचमुळे तो मानवरूपात संचार करीत असूनही आपल्या परिवाराला आपल्या अचिंत्यानंत शक्तींचा प्रत्यय कसा घडवीत राहिला आहे, याच्या कथा-गाथा-कवी रस-भरितपणाने सांगत आहे. त्याच्याकडे पुत्रभावाने पाहणारी यशोदा वारंवार स्तिमित कशी होत आहे आणि त्याच्या रक्षणाची चिंता करता करताच ' हे साक्षात् परब्रह्म अवतरलें ' (३८०) अशा प्रत्ययाने त्याला उरीं कशी कवळीत आहे, याचे हृद्य चित्रण मुरारिमल्ल अनेकदा करीत आहे. ' देखतां श्रीकृष्णराजया । कर्मा भंग होये भक्तांचेया । ' (८६२) असा त्याच्या दर्शनाचा प्रभाव कवीला जाणवल्यामुळेच तो त्याच्या नखशिखान्त मूर्तिवर्णनात (८६३-८७१) मनोभावे रमतो आहे.

मुरारिमल्लाचा श्रीकृष्ण हा ' भावासारिखा पाहुणरु ' (३१७) करणारा आहे; ' आम्ही भावाचे भोगते ' (१०३०) असे विरुद मिरवणारा आहे; ' जयाचा जैसा

भाव । तेहीं तैसा देखिला देव । ’ (९३७) असा अनुभव देणारा आहे. त्यामुळे देवगणही त्याच्या अपार सामर्थ्यापुढे नम्र होऊन म्हणतो आहे—

देवा, तूं संपूर्ण अवत्रलासी । रक्षावया आम्हां देवांसी ।
निर्दाळावया दुष्ट दैत्यांसी । आणि भक्तां मुक्ति द्यावया ॥
देवा, तुझें महिमान । न कळे देवां आम्हां जाण ।
जरी तूं कृपा करिसी आनंदधन । तरीचि दर्शन होये तुझें ॥

(७६८-७६९)

श्रीकृष्णाच्या या अचिंत्यानंत शक्तींच्या जाणिवेपोटीच कवीने त्याच्या सर्व लीलांना पुनः पुनः ‘ पवाड ’ (७, ३४५, ३६९, ६५९, ६६०) या संज्ञेने उल्लेखिले आहे. ‘ पवाड ’ म्हणजे अद्भुत कृत्य, ‘ अचाट लीला ’ (५३६); ‘ तो सामान्य नव्हे ’ (३४५) असा प्रत्यय घडविणारी कृती. देवाचे हे ‘ पवाड ’ आपल्या वाणीचा विषय बनविण्यातच वाणीची आणि जीविताची सार्थकता आहे, अशी कवीची भावना आहे.

कृष्णकथा : लोककथेची अद्भुतता

वाळकृष्णाचे हे सारे ‘ पवाड ’ खरोखरच अद्भुत आहेत—अतर्क्य आहेत. तो वाळपणीच पूतनेसारखी बालग्रहदेवता, कालियासारखा जलरक्षक नागदेव आणि नल-कूवरांसारखे यक्षदेव यांची लोकघातक असूनही लोकप्रिय बनलेली उपासना-केंद्रे उखडतो; कंसप्रेरित अनेक कपटकारस्थानी व दुष्ट दैत्यांचा लीलया नाश करून अंती कंसाचाही अंत घडवतो; वत्स व गोप यांचे हरण करणाऱ्या ब्रह्मदेवाचे गर्वहरण करतो; पर्जन्यदाता मानल्या गेलेल्या इंद्राचा महोत्सव बंद पाडून, गोपाळांना अधिक जिव्हाळ्याचा वाटणारा गोवर्धनगिरिमहोत्सव सुरू करतो; अन् गोपजनांच्या जीवनक्रमात सर्वस्वाने रंगून जातो.

असा हा लोकसखा कृष्ण अलौकिक सामर्थ्याने युक्त असा बालदेव असूनही लौकिकाशी जिव्हाळ्याचे नाते अभंग राखतो. त्याचमुळे त्याची जीवनगाथा ही लोकप्रतिभेच्या चिरंतन स्फूर्तीचा विषय बनते आणि लोकगाथा नि लोककथा यांमधून ती निरंतर व्यक्त होत राहते. “ भक्तांच्या दृष्टीने जो गगनाहूनही विशाल आहे, तो यशोदेच्या अंगणी दुडदुडतो; जो अव्यक्त आहे, तो बालरूपाचे लेणे लेऊन यशोदेच्या कडे खांद्यावर वागडतो; जो स्वभावतःच जितकाम आहे, तो गोपींच्या अंगप्रत्यंगांत काम-रूप होऊन विलसतो अन् जो निर्वर आहे, तो जोडलेल्या जनांच्या रक्षणासाठी दुष्ट-दुर्जनांचा काळ बनतो. भक्तांनाही भगवंताचे हे लोकसख्य डावलता आले नाही. किंवाहुना त्याच्या या लौकिक रूपामुळेच मोक्षसाधकांच्या विरक्तीला रतीचे माधुर्य लाभले; योगाला भोगाचा उल्हास प्राप्त झाला; स्थितप्रज्ञेला भावाचे रसरसलेपण मिळाले अन् कर्तव्यनिष्ठेला प्रीतीचा ओलावा आला. कृष्णाच्या या लोभस लौकिकतेनेच

अलौकिकांचे रक्षपण रुचीस आणले अन् गहन गंभीर महाबोधाच्या ठायी कोवळिकेच मळा फुलवला. ”^१

मुरारिमल्लाने कृष्णचरित्राच्या या विशेषतेवर भर देऊनच आपल्या काव्याची रचना केली आहे. त्याच्या संप्रदायाचे प्रवर्तक आणि कृष्णभक्तीचे पुरस्कर्ते श्रीचक्रधरस्वामी यांनी शिष्यांना सांगितलेल्या ‘ द्वापरींच्या लीळां ’ची प्रकृतीही अशीच लोककथेच्या प्रकृतीशी जवळीक साधणारी आहे.^२ ‘ द्वापरींच्या लीळां ’चे परिवर्धन होता होता ‘ चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र ’ हा जो गद्यात सांगितलेल्या लीळांचा विस्तृत संग्रह उत्तरकाळात सिद्ध झाला आहे,^३ त्याची आणि मुरारिमल्लाच्या ‘ वाळक्रीडे ’ची प्रकृती अगदी एकरूप आहे. किंवाहुना कृष्णचरित्राच्या वाच्यतेत पौराणिक परंपरेशी इमान राखणारे महानुभाव ग्रंथकार जसे आढळतात, त्याचप्रमाणे लोककथासरणीचे अनुसरण करणारे— लोकपरंपरेचे अनुसरण करणारेही ग्रंथकार आढळतात. मुरारिमल्ल, ‘ चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रा ’चा निवेदक आणि ‘ वाळक्रीडा ’-वर्णनाच्या वाच्यतेत मुरारिमल्लाचा वारसा पुष्ट करणारा येल्हणसुत मंडळीक^४ हे या लोकपरंपरेचे पाईक आहेत. मुरारिमल्लाच्या ‘ वाळक्रीडे ’चे मूलस्रोत पाहताना, त्याने भागवतादी ग्रंथांना तंतोतंत अनुसरले नाही, असे मी म्हटले आहे, ते याच दृष्टीने. कारण, त्याने पुराणकथांचा मूळ सांगाडा स्थूलपणाने स्वीकारून त्यात लोकपरंपरेतील कथांची, कल्पनावंधांची, विश्वासांची अन् संकेतांची चेतना भरली आहे आणि मूळ पुराणकथांना लोककथांच्या संभाराचे अद्भुत अन् आकर्षक रूप दिले आहे.

‘ चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र ’ आणि मुरारिमल्लाची ‘ वाळक्रीडा ’ यांचे विलक्षण प्रकृतिसाम्य असल्यामुळे ‘ चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रा ’च्या प्रस्तावनेत मी त्याच्या प्रकृतीविषयी केलेले विवेचन प्रस्तुत ‘ वाळक्रीडा ’ काव्याच्या संदर्भातही जसेच्या तसे लागू पडणारे आहे.^५

आपण पाहिलेच आहे की, “ श्रीकृष्णाचे जीवन जेवढे अलौकिक आहे, तेवढेच लोकाभिमुख आहे—लोकप्रिय आहे. किंवाहुना त्याच्या अलौकिकतेमुळेच लौकिकता उगम पावली आहे. हे विधान तसे परस्परविरोधित्वामुळे वाचकांना वरकरणी गूढ वाटेल; परंतु ते वस्तुस्थितिनिदर्शक आहे. कारण लोकमानस अलौकिकाची ओढ वाळगणारे असते; अद्भुताची सृष्टी पाहण्यात रंगून जाणारे असते. वास्तवाला अद्भुताचे रूप देण्याची किमया लोकप्रतिभेला लीलया साधते. मूळचे श्रीकृष्णचरित्र हे असेच अद्भुताच्या गडद रंगात रंगलेले आहे; त्यामुळे लोकमानसाशी जवळीक साधणारे आहे. त्यातील अनेक घटनांत लोकसंकेतांचा आदर केलेला आहे आणि मोठ्या कुशलतेने त्यांचे उन्नयनही साधलेले आहे.

श्रीकृष्णाचे कंसवधापर्यंतचे चरित्र हे दंबी शक्ती धारण करणाऱ्या बाल-वीराचे अथवा बाल-देवा (Child God) चे चरित्र आहे. जगभरच्या पुराणकथांत हा

वाल-देवाचा कल्पनावंध लोकप्रिय आहे. वाल-देव हा विचित्र परिस्थितीत जन्म घेतो. अनेकदा तो मातापित्यांनी त्यागलेला (Abandoned Child) अथवा अनाथ-पोरका (Orphan) झालेला असतो. जन्मतःच त्याच्या विनाशासाठी दुष्ट प्रवृत्तीचा एखादा प्रतिनिधी टपलेला असतो. तो वाल-देव आपल्याला विरोधकाने योजलेले विनाशाचे सर्व उपाय वालवयातच उधळून लावतो आणि अखेरीस सर्व विरोधांचा विनाश घडवून विजयाचा विलक्षण सोहळा अनुभवतो. ६

या कल्पनावंधाचे प्रकृष्ट रूप आपणांस श्रीकृष्णचरित्रात पहायला मिळते. जन्मा-पूर्वीच त्याचा बैरी आपल्यापुढे उभा आहे. कारागृहात त्याचा जन्म होतो. माता-पित्यांपासून दूर गोकुळात तो नांदायला जातो. आणि मग वयाच्या सहाव्या दिवसा-पासून बैन्याने पाठविलेल्या एकेका संकटाचा चक्काचूर करीत तो गोकुळातल्या गोपजनांना अभयाचे वरदान देतो. सामान्य गोपजनांवरोवर त्याचे सलगीचे वावरणे आणि असामान्य पराक्रम करणे—या दोन्ही विशेषांना भारतीय लोकमानसात वेगळे स्थान आहे.

कंसाने श्रीकृष्णाच्या विनाशाचे जे उपाय योजले आहेत, ते जर आपण वारकाईने न्याहाळले, तर असे दिसून येईल की, वालकाच्या जीवनात सर्वसाधारणपणे जे धोक्याचे क्षण असतात अगर लोकमानसाने मानलेले असतात, तेच प्रसंग कंसप्रेरित दैत्यांच्या रूपांत चितारलेले आहेत. 'वाळक्रीडे'तील अशा सर्व घटना आपण एकंदरीने दृष्टीसमोर आणल्या, तर असे दिसते की, जन्मल्यावरोवर मुलाला वालग्रहांपैकी एखादी विघ्न-देवता झपाटील (पूतना); मूल वाऱ्यावादळात सापडून उडून जाईल (तृणावर्त), मूल खेळता-रांगताना गाड्याखाली गेले, तर गाडा त्याच्या अंगावर कोसळेल (शकटासुर); मुलाच्या अंगावर झाडे कोसळतील अथवा झाडावर राहणारे यक्ष त्याला पछाडतील (यमलार्जुन); वासरा-वैलांच्या धडकेने मूल पडेल (वत्सासुर); मूल झाडावरून पडेल—डोहात बुडेल—त्याला साप-अजगर चावतील-गिळतील (कालिया, अघासुर), इत्यादी भीतीच्या नानाविध कल्पनाच कंसप्रेरित दैत्यांच्या रूपांत चित्रित झालेल्या आहेत आणि या सान्या आधिभौतिक व आधिदैविक भयांवर विजय प्राप्त करून श्रीकृष्णाने गोपजनांना निर्भय केले आहे.

मराठी कृष्णचरित्रकारांनी पौराणिक कृष्णचरित्राची ही प्रकृती ध्यानी घेऊन अनेक नव्या कथांची, नव्या प्रसंगांची जोड त्याला दिली आहे. उदाहरणार्थ, महावळभटाची कथा आणि त्या कथेच्या अनुषंगाने येणारी रिठासुराची कथा. या कथांचे औचित्य आणि संवादित्व पुढे स्पष्ट केलेच आहे. परंतु रिठासुराच्या कथेसंबंधी येथे आणखी एक मुद्दा स्पष्ट करायला हवा. भागवतात रिठासुर नसून, अरिष्टासुर आहे आणि तो वृषभरूपी आहे. 'अरिष्ट' या शब्दाचा 'संकट' हा जसा एक अर्थ आहे, तसाच त्याचा 'रिठा' हाही एक अर्थ आहे. हा दुसरा अर्थ ध्यानी घेऊनच मूळ भागवतीय

कथेपेक्षा वेगळी कथा मराठी वाळक्रीडाकाराने गोवली आहे. रिठ्याला बालकाच्या जीवनात दृष्टमण्यासारखे अशुभनिवारक स्थान असल्यामुळे 'वाळक्रीडे'त ही कथा पूर्णतः संवादी सुराची टरली. कृष्णाने रिठा दाढेखाली रगडून रिठासुराचा अंत केला, हे वर्णन एका दृष्टीने उचित आणि दुसऱ्या दृष्टीने अनुचित वाटते. उचित अशासाठी की, लहान मूल कोणताही पदार्थ तोंडात घालूनच अनुभवू पाहते, आणि अनुचित अशासाठी की, दाढा उगवण्याच्या वयापूर्वी कृष्ण रिठ्याला दाढेखाली कसा रगडणार? परंतु श्रीकृष्ण हे सामान्य बालक नसून, दैवी सामर्थ्याने युक्त बालक होते, तो परमेश्वराचा अवतार होता; त्यामुळे एवढ्या बालवयात त्याला दाढा उगवल्या होत्या, असे समाधान करून घेता येईल.

'वाळक्रीडे'तील वर्णन विषयाचे हे लोककथेसारखे अद्भुत स्वरूप पाहिले की, या काव्याच्या अध्ययनासाठी व आस्वादानासाठी थोडी वेगळी दृष्टी राखली पाहिजे, असे वाटते. कारण या काव्याचा नायक श्रीकृष्ण हा बालरूप आहे, सामान्य माणसांत मिसळणारा आहे, त्यांच्यावर प्रेम करणारा आहे, त्यांची सुखदुःखे जाणणारा आहे, तरीही तो सामान्य नाही. त्याच्या अचिंत्यानंत शक्तीचा प्रत्यय जागोजाग घेतो आहे. त्याचप्रमाणे त्याचा विरोधक आणि या काव्याचा खलनायक कंस याने कृष्णाच्या नाशासाठी जे जे उपाय योजले आहेत, तेही अद्भुत आहेत. त्याने पाठवलेले सर्व दंत्य हे नाना रूपे घेऊ शकणारे, अदृश्य होऊ शकणारे असे आहेत.

शिवाय, या प्रधान विषयाची अद्भुतता गडद करणारे इतरही कितीतरी घटक या काव्यात आढळताहेत. यात अयोनिसंभव (३०, ९५-९६) आहे, 'अशरीरिणी वाणी' (८६, ३१२-३१३) आहे, आणा-भाका (८९, १५२, ५४६) आहेत, स्वप्नदृष्टांत (१५३-१५६) आहे, शेषफणीचे छत्र (१९१) आहे; भूत-पिशाच, यक्षदेव, नागदेव, बालग्रह इत्यादी गूढ भयानक देवतांची उपस्थिती आहे; देवांनी आकाशातून वारंवार केलेली पुष्पवृष्टी (६१४, ७१४) आहे.

'वाळक्रीडे'च्या रोचकतेचे हे सारे विशेष लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यांच्याशी निगडित आहेत. त्याचमुळे या काव्याचे योग्य आकलन आणि आस्वादन करण्यासाठी त्याचे लोकतत्त्वीय अध्ययन करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. याच दृष्टीने पुढे 'वाळक्रीडे'तील लोकतत्त्वीय वैशिष्ट्यांची उकल करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ही उकल एकूण या काव्याच्या सौंदर्याची उकल करायला उपकारक ठरेल, असा उचित विश्वास वाटतो.

महामाता धरित्री

कंसाने वसुदेव-देवकीची सात बाले क्रमाने मारल्यानंतर ती दोघे अत्यंत दुःखी झाली. वसुदेवाच्या मनात तर नैराश्यापोटी आत्मघाताचा विचार येऊ लागला. त्यांची

ही स्थिती पाहून अनुकंपा व्यक्त करणाऱ्या उग्रसेनालाही कंसाने त्याच बंदिशाळेत बंदिस्त केले. अशा उद्ध्वस्त अवस्थेत काही दिवस गेल्यावर देवकी पुनः गरोदर राहिली आणि पूर्वानुभव स्मरून वसुदेव-देवकी पुनः 'तया गर्भाची खंती' करू लागली. वसुदेवाला तर त्या स्थितीत 'दुःखनिद्रा' आली आणि अगतिक देवकी 'रोदना' करू लागली—

म्हणे, आतां कवण आहे ईश्वरा । मिथां तया स्मरावें ॥
 म्हणोनिया पाहे भवती । पासीं कोणही न दिसती ।
 मग हात जोडुनि करी विनंती । धरित्रीयेसी ॥ (११२-११३)

ज्याला विश्वासाने स्मरावे, असे कोणतेही दैवत देवकीला दिसेना, तेव्हा तिने अखेरचा उपाय म्हणून धरित्रीचे स्मरण केले, असे कवीने वर्णन केले आहे.

तिसऱ्या प्रसंगात कृष्णजन्माची पार्श्वभूमी चित्रित करताना कवीने हा जो धरित्रीच्या वरदानाचा प्रसंग (११२-१५९) उभा केला आहे, त्यातून स्त्री आणि पृथ्वी यांच्या आदिम नात्याचा बंध अत्यंत उत्कट स्वरूपात व्यक्त झाला आहे.

म्हणे महामाया विशाले । माझीं उपटिलीं वाळें ।
 येणें कंसासुरें चांडाळें । बहुत दुखी केलें ॥
 मग घाली दंडवत । म्हणे, माय मांडला आकांत ।
 जरी भ्रतार करिल घात । तरी आम्हां उरणे नाहीं ॥
 आवो माये मेदनी । तूं होसी जगत्रजननी ।
 आणि मी माये प्रदेशिनी । अनाथनाथे ॥
 तूं विसाल वसुंधरा । गणीत नाहीं तुझिया आकारा ।
 म्हणानि तूं माझया साहाकारा । पावे माये ॥
 तुवां विश्व सामाविलें उदरीं । तरी आतां माझा सांभाळ करी ।
 मज पावे झडकरी । वसुंधरे ॥
 नाहीं तरी दोन्ही भाग होये । आणि मज उदरीं ठाओ देई ।
 कीं पूर्वी पाप घडलें आहे । हें सांग वहिली ॥ (११४-११९)

ही देवकीने केलेली धरित्रीची विनवणी लोकमानसातील पृथ्वीविषयक आदिमबंधाचा स्पष्ट प्रत्यय घडविणारी आहे. देवकी धरित्रीला संबोधिताना प्रथम तिला 'महामाया' म्हणते आहे; तिला तिच्या महामातृत्वाचे स्मरण देते आहे; तिला 'वसुंधरा' म्हणून तिच्या सर्वभारक सामर्थ्याचा उच्चार करते आहे; तिला 'विशाला' म्हणून तिच्या 'अगणित आकारा'चा गौरव करते आहे; आणि तिला 'मेदिनी' या नावाने संबोधून तिच्या सचेतनतेचे भान व्यक्त करते आहे. किंबहुना धरित्री ही 'मेदिनी' आहे— रक्तामांसाने घडलेली आहे, म्हणूनच रक्तामांसाने घडलेली देवकी तिची प्रार्थना करते

आहे. प्रार्थक देवकी आणि प्रार्थित धरित्री यांच्या एकजातीयत्वाचाच हा पुरावा आहे. एक माता आहे, तर दुसरी महामाता आहे; जिच्या 'उदरीं विश्व सामावले आहे,' अशी 'जगत्त्रयजननी' आहे.

खरे तर आपली स्थूल पृथ्वी जगत्त्रयाचा, विश्वाचा एक लहानसा अंश आहे. सारी वनस्पतिसृष्टी तिच्याच कुशीतून जन्म घेते आणि सारी प्राणिसृष्टी तिच्याच द्रव्याने घडलेली असते. म्हणून तिला 'महामाता' हे विशेषण साजत असले, तरी स्थूल दृष्ट्या ती 'जगत्त्रयजननी' ठरणार नाही; साऱ्या विश्वाचा गर्भ ती वाहू शकणारी नाही. परंतु मानवी मनाच्या गाभ्यात तिचा जो आदिमबंध (Archetype) स्थिरावला आहे, त्यात ती केवळ दृश्य स्थूलरूपापुरती मर्यादित राहिली नसून, विश्वजननी बनली आहे. देवांमकट जगत्त्रयाला तिनेच जन्म दिला आहे, अशी धारणा पुरातन काळापासून दृढावलेली आहे. वैदिक ऋषींनी विश्वजननी अदितीशी पृथ्वीची एकरूपता-एकात्मता मानली, ती याच आदिमबंधातून प्रकटली आहे, यात संशय नाही.

मुरारिमह्लाच्या 'दाळक्रीडे'तील देवकीने धरित्रीची ही जी प्रार्थना केली आहे, ती धरित्रीच्या या आदिमबंधाशी संवादी आहे; किंवाहुना युगानुयुगे समूहमनाचा गाभा (Social Unconscious) हा जो धरित्रीविषयक आदिमबंध (Archetype) नांदवीत आला आहे, त्याचा नकळत आविष्कार मुरारिमह्लाने येथे देवकीमुखातून घडविला आहे.

चांडाळ कंसासुराने आपली बाळे 'उपटिली' आणि आपणांस 'बहुत दुखी' केले, असे माता देवकी 'महामाया विशाले'स सांगते आहे. 'माझीं उपटिलीं बाळें' (११४) या देवकीच्या दुःखाक्रांत कथनात 'उपटिली' हे क्रियापद माता देवकी आणि महामाता धरित्री यांच्या एकात्मतेचे हृद्य सूचन घडविणारे आहे. वृक्ष-वेली ज्याप्रमाणे भूगर्भातून अंकुरतात-वाढतात आणि भूमीशी अंगभूत होऊन राहतात, त्याचप्रमाणे मानवी मातेच्या गर्भातून प्रसवलेली बाळके ही तिच्या जीवनदेठाशी अतूट संबंध राखून असतात. कोणी 'चांडाळा'ने वृक्ष-वेली उपटली, म्हणजे भूमीला जसे दुःख होईल, तसेच दुःख 'चांडाळ' कंसासुराने आपली बाळके 'उपटल्या'मुळे आपणांस झाले आहे, असे देवकी सुचवीत आहे. 'उपटिली' या क्रियापदामुळे कवीने भूमीच्या 'मातृत्वा'ला स्पर्श करून, देवकीच्या 'मातृहृदया'चे दुःख महामातेपर्यंत संक्रमित करण्याचे कार्य लीलया साधले आहे.

'आता माझा सांभाळ करी' आणि 'मज पावे झडकरी' अशी देवकीने आर्त स्वरात भूमीची प्रार्थना केली आहे. धरित्रीने सहवेदनेमुळे आपणांस अनुकूल प्रतिसाद द्यावा, अशी तिची रास्त अपेक्षा आहे. जर धरित्रीला देवकीची ही प्रार्थना मानणे शक्य नसेल, तर—

नाहीं तरी दोन्ही भाग होये । आणि मज उदरीं ठावो देई । (११९)

अशी तिने निर्वाणीची हाक दिली आहे. देवकीची ही अखेरची हाक रामायणाच्या उत्तरकांडातल्या सीतेच्या वेदनेशी समरूप आहे. सीतेनेही भूमोला दुभंग होऊन 'उदरीं टाव' देण्याची आर्त विनवणी केली होती. सीता ही जशी भूमिकन्या आहे, तशीच प्रत्येक स्त्री भूमिकन्याच आहे. स्त्रीचा भूमीशी माता-कन्या-संबंध आहे आणि प्रत्येक कन्या ही मातृपदाची अधिकारिणी असल्यामुळे भूमीशी-आदिमातेशी समरूपिणीही आहे. या दुहेरी संबंधामुळे भूमीवर स्त्रीचा आत्मीय अधिकार आहे.

स्त्री आणि भूमी-एक माता, तर दुसरी महामाता. दोघीही सृष्टीचा गर्भ वाहणाऱ्या. स्त्रीचे धर्म आणि भूमीचे धर्म एकरूप मानले गेले आहेत. रज, पुष्पितावस्था, बीज, फलशोभन, इत्यादी भूमीच्या सुफलीकरणाची सारी परिभाषा आपण स्त्रीच्या सुफलीकरणाच्या संदर्भात सातत्याने वापरीत आलो आहोत आणि अन्नांचा गर्भ वाहण्यापूर्वी भूमीही प्रतिवर्षी तीन दिवस रजस्वलावस्था अनुभवते, अशी धारणा वाळगीत आली आहे. त्याचमुळे स्त्रीच्या सर्जक सामर्थ्याने भूमीची कृस समृद्ध होते आणि भूमीच्या सर्जक सामर्थ्याने स्त्रीची कृस समृद्ध होते, या श्रद्धेचा आविष्कार आपल्या जीवनातील अनेक विधिविधानांत प्राचीन काळापासून आजपर्यंत होत राहिला आहे.

आपल्या नवजात अपत्यांच्या रक्षणासाठी अगतिक देवकीला अखेर धरित्रीचाच आधार व्यावासा का वाटला आणि तिने तिचीच आर्त विनवणी का केली, याचे मनोज्ञ गूढ स्त्री आणि पृथ्वी यांच्या या पुरातन नात्यात लपलेले आहे.^५

मुरारिमहाने प्रस्तुत प्रसंगाच्या वर्णनात पृथ्वीदेवीचे जे मूर्त रूप कल्पिले आहे, तेही लक्षणीय आहे—

देवकीनें देखली वसुंधरा । तीनचरणी दशकरा ।

उभी राहिली देवकीसमोरा । मग येरीं घातलें दंडवत ॥ (१२३)

या टिकाणी भूदेवी ही 'तीनचरणी' आणि 'दशकरा' अशा मूर्तिलक्षणांनी युक्त आहे. भूदेवीचे हे ध्यान प्राचीन भारतीय मूर्तिविज्ञानात आगळे ठरणारे आहे. मूर्तिशास्त्रज्ञांनी भूदेवीची जी लक्षणे सांगितली आहेत,^६ त्यांहून ही विलक्षण आहेत आपल्या परंपरेत अग्नी हा त्रिपाद आहे; परंतु भूमी त्रिपाद असल्याचा निर्देश नाही. तसेच तीन चरण आणि दहा हात यांचाही काही संवाद दिसत नाही. मला वाटते, ही लक्षणे 'जिच्या उदरीं विश्व सामावले आहे,' अशा विराट् भूदेवीची अनंतता आणि व्यापकता व्यक्त करणारी आहेत. ही भूदेवी स्थूल पृथ्वीहून वेगळी आहे. त्याचमुळे त्रैलोक्य आक्रमण्यासाठी ती 'तीनचरणी' आहे आणि दशदिशांना गवसणी घालण्यासाठी ती 'दशकरा' आहे.

महावळभट्ट : फलज्योतिषावरील विश्वास

'वाळक्रीडे'तील महावळभट्टकथा (प्रसंग ४, ओ. २३६-२९५) ही समग्रपणे

तर लोकतत्त्वीय दृष्ट्या महत्त्वाची आहेच; परंतु त्या कथेच्या तपशिलातही मुरारिमहाने अनेक जनविश्वासांची गुंफण ओघाओघात केली आहे. ही संपूर्ण कथा म्हणजे फल-ज्योतिपावरील अतिरिक्त विश्वासाच्या घोर परिणामांची आणि उदात्त भक्तितत्त्वाच्या स्वीकारानंतर त्या विपरीत विश्वासाचे निराकरण कसे घडले. त्याचे प्रभावी मंडन करणारी आहे. प्रत्येक अपत्याच्या जन्मानंतर त्याची जन्मवेळ ध्यानी घेऊन शुभाशुभ भविष्य वर्तविले जात असे—अजूनही वर्तविले जाते. मूळ नक्षत्रावर मूळ जन्मास आल्यास त्याचा जन्म अत्यंत अशुभ समजला जातो. असे मूळ कुलक्षयकारक मानले जाते आणि कुलक्षय टाळण्यासाठी त्याचा त्याग करावा लागतो, अशी समजूत लोक-मानसात खोलवर रुजलेली होती.

महाबळभट हा कंसाचा ज्योतिषी. कृष्णाचा नाश करण्यासाठी तो कंसातर्फे गोकुळात येतो. नंदावरी प्रवेश करून कृष्णाचे जातक वर्तविण्याचे नाटक करतो. पंचांग उघडतो आणि कृष्णाचे जातक विपरीत आहे. असे दाखविण्याच्या हेतूने 'वायांचि मान' हालवतो, अश्रू टाळतो; 'राया, बालक मुळीं आलें। हें तुम्हां निकें नव्हे ॥' असा निर्णय प्रकट करतो. 'पाहा नांदतेया पुरुसा। कुळा क्षेवो आला कैसा!' हा अशुभ जन्मवेळेचा परिणाम त्याने पुनः स्पष्ट करून सांगितला आहे—

हें वोखटें सकुळ संपतीसी। आणि गोत्रकुटंबासी।
वोखटें तुम्हां दोघांसी। सर्वथा राया ॥ (२४९)

महाबळभटाच्या मुखातून हे विपरीत जातक ऐकताच नंद अस्वस्थ होतो आणि 'काये उपावो असे यासी?' असा प्रश्न भटाला विचारतो. भट गंभीरपणे उपाय सुचवतो—

म्हणे वाळका मोकळावें नदीसी। कां सोडावें वनवासीं।
अथवा अज्ञिकाखांचेसीं। जीतचि घालावें ॥ (२५१)

भटाचे हे कारस्थान कृष्णापुढे टिकत नाही. गोकुळातल्या आणि मथुरेकडे जाणाऱ्या वाटेतल्या जड वस्तूंना भटाला बडवण्याची आज्ञा मिळते आणि भट अर्धमेला होऊन कंसाच्या सभेत दाखल होतो.

महाबळभटाने नंदाला अशुभनिवारणाचा जो उपाय सांगितला आहे, तो आज आपणांस अतिरंजित वाटतो. आज अशुभ जन्मवेळेच्या परिणामांची भीती वाळगणारे लोक फार तर 'मूलजननशांती'सारखा एखादा विधी पार पाडतात. परंतु पूर्वी बालकाला मृत्यूच्या मुखी स्वहस्ते देण्याइतके अंधविश्वासू माता-पिता असत, असे पुरावे उपलब्ध आहेत. महाबळभटाच्या फजितीची कथा म्हणजे भगवद्भक्तीने भोळ्या समजुतींवर प्राप्त केलेल्या विजयाची कथा आहे. जो भगवंताचा निष्ठावान भक्त आहे, त्याला कसलेच भय नाही; भगवंताच्या उपस्थितीत सर्व भौतिक भये परास्त होतात, हाच या कथेचा संदेश आहे.^९

शुभाशुभ शकुन

महावल्गुभट्टकथेच्या तपशिलात जी लोकातत्वीय सामग्री प्रकटली आहे, तीत प्रारंभीच वर्णिलेला (२३९-२४०) अपशकुनांचा प्रसंग महत्त्वाचा आहे. महावल्गुभट्ट गोकुळा-कडे निघताच—

- (१) नग्न कुमारी शिंकली
- (२) रिक्तहस्ता (विधवा) स्त्री वाटेत भेटली.
- (३) सर्प आडवा गेला.
- (४) काष्ठांचा भारा दिसला.

असे चार अपशकुन घडले आणि ' थोर अपशकुन ' झाल्यामुळे आपणांस यश येणार नाही; उलट ' रायाचा बोल लागेल, ' अशी भटाची निराश मनःस्थिती झाली.

शुभाशुभ शकुनांचा विचार हा पारंपरिक भारतीय जीवनात खूप महत्त्व पावला होता. शकुनांचरील विश्वासावर आपल्या कृती अवलंबून ठेवणारे लोक संख्येने उपेक्षणीय नव्हते.

शकुन म्हणजे शुभ वा अशुभ भवितव्याची सूचने ही सूचने काही ध्वनींच्या द्वारा, काही दृश्यांच्या द्वारा, काही स्पर्शांच्या द्वारा, काही क्रियांच्या द्वारा आणि काही निसर्गघटनांच्या द्वारा घडत असतात, अशी श्रद्धा आहे. अंगांच्या स्पंदनांनाही शकुन-विचारात स्थान मिळालेले आहे. तसेच मनुष्याला पडणारी स्वप्नेही शुभाशुभ भवितव्य-सूचक असल्याचे मानले जाते.

(१) पालीचे चुकचुकणे, गाढवाचे ओरडणे, घुबडाचे घूत्कार, कावळ्याची काव-काव, इत्यादींचा समावेश आपण ध्वनींमध्ये करू शकतो.

(२) भरलेला घट, सुवासिनी नारी, भारद्वाज पक्षी, अथवा काष्ठांचा भारा, प्रेतयात्रा, विधवा नारी, कावळ्यांचे मिथुन इत्यादींचा समावेश शुभाशुभसूचक दृश्यांमध्ये करता येईल.

(३) पालीचे अंगावर पडणे हे स्पर्शांमध्ये समाविष्ट करता येईल.

(४) सर्प वा मांजर आडवे जाणे या अशुभसूचक क्रिया मानल्या जातात

(५) भूकंप, धूमकेतूचे दर्शन, इत्यादी निसर्गघटनांतून घडणारी शुभाशुभ सूचने ही मानवाच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित नसून, सामूहिक जीवनाशी निगडित मानली जातात.

शकुनांसंबंधीच्या धारणा पल्लीपतनकारिका, शिकेची कारिका, शकुनवंत्या यांसारख्या कृतींतून आणि शकुनविषयक ग्रंथांतून (उदा. ' रिष्टसमुच्चय ') तर विस्ताराने विवरिलेल्या आहेतच; परंतु वाङ्मयातही या धारणांचा प्रभाव दृग्गोचर होतो. इतिहास-पुराणांतूनच नव्हे, तर महाकवी कालिदासासारख्याच्या ललित वाङ्मयकृतींमधूनही लोकमानसाचा शकुनविषयक विश्वास प्रकटलेला आढळतो

पैल तो गे काऊ कोकताहे ।

शकुन गे माये सांगताहे ॥ (ज्ञा. गा. ६४५) किंवा—
आजि शुभ लवे लोचनु ।

हरिखें सांगताहे शकुनु ॥ (ज्ञा. गा. ६४६)

ही ज्ञानदेवांच्या विराण्यांतील शकुनधारणेची दर्शने हृद्य आहेत—भावगर्भ आहेत.

रिठ्यांची माळ

महावळभटाने कृष्णनाशासाठी कंससभेत प्रतिज्ञेचा विडा उचलला, तेव्हा कृष्ण मूळ नक्षत्रावर जन्मल्याचे खोटे जातक वर्तविण्याचे कारस्थान तर त्याने मनाशी योजलेच होते; परंतु ते साधले नाही, तर अखेरचा उपाय म्हणून त्याने रिठासुराला बरोबर मागून घेतले होते (२१८). रिठासुर म्हणजे रिठ्याचे रूप धारण करणारा असुर. रिठ्याला बालकाच्या रक्षाविधीत विशेष महत्त्व असल्यामुळे रिठ्यांची माळ रक्षक उपाय म्हणून बालकाच्या गळ्यात घालतात. जशी दृष्टमण्यांची माळ अशुभ व घातक दृष्टीपासून बालकाचे रक्षण करते, त्याचप्रमाणे रिठ्यांची माळही बालकाचे अनिष्ट निवारते, अशी श्रद्धा आहे.

मानवाला होणाऱ्या बाधांचे निवारण करण्यासाठी मणी, मंत्र आणि औषधी असे त्रिविध उपाय परंपरेने प्रभावशाली म्हणून मानलेले आहेत. पंकी औषधींचा परिणाम दृश्य स्वरूपाचा असून, मणी आणि मंत्र यांचे सामर्थ्य अदृश्य श्रेणीतले आहे, दैवी स्वरूपाचे आहे. भारतात मणी आणि मंत्र यांच्या प्रभावाविषयीच्या श्रद्धा अथर्ववेदापासून आढळतात.^{११}

कृष्ण मूळ नक्षत्रावर जन्मलेला असल्यामुळे त्याला नदीत वा अरण्यात सोडावे, किंवा त्याला आगीच्या खाईत लोटावे, हा सल्ला मानायला गोकुळवासी जन सिद्ध नाहीत, हे पाहिल्यावर भटाने ' आणिक उपावो सांघेन तुजला ' (२५४) असे म्हणून रिठ्यांची माळ कृष्णाच्या गळ्यात घालायला दिली. या माळेतच एका रिठ्याचे रूप घेऊन रिठासुर राहिला होता. कृष्णाच्या गळ्यात पडताच ' कंठ चेपुनी करावा वेगळा । ' (२५७) असा रिठासुराचा हेतू होता. परंतु कृष्णाने त्याला नेमका हेरून आपल्या दाढेत रगडला आणि त्याला संपवले.

फलज्योतिष, शुभाशुभ शकुन, दृष्टमणी अथवा अशुभनिवारक मणी यांसारख्या जनविश्वासांवर उदात्त भक्ति-धारणेची मात सिद्ध करण्याचा येथे कवीचा हेतू आहे.

भूत काढण्याचा विधी

रिठासुरवधानंतर कपट उघड झाल्यामुळे पोळपाट-लाटण्यांचा, उखळ-सुसळांचा आणि दगड-गोठ्यांचा मार खात खात गोकुळातून मथुरेत परतलेला महावळभट

जेव्हा उघडा नागडा असा कंसाच्या सभेत येऊन दाखल होतो, तेव्हा सभेच्या लोकांना वाटते की, भटाला भूतवाधा झाली आहे. भूतवाधा झालेल्या माणसाचे बोलणे-वागणे ज्याप्रमाणे असंबद्ध आणि विपरीत दिसते, तशीच भटाची अवस्था झालेली असल्यामुळे कवीने या प्रसंगात भूतवाधा, तिची परीक्षा आणि ती निवारण्याचा विधी यांसंबंधीचा तपशील सहजपणाने भरला आहे.

जवं सभेचे लोक पाहती । तवं उघडा नागवा देखती ।
मग भटास म्हणती । जाली भूतवाधा ॥
म्हणती परीक्षा पाहा याची । लागणी दिसतसे भुताची ।
उपचार करावा त्वरितची । पांचाखरी बोलावुनिया ॥
(२८२-२८३)

भटाला भूतवाधा झाली आहे, असा सभाजनांचा निर्णय झाल्यानंतर, ' भुताची लागणी ' दूर करण्यासाठी पांचाखरी (पंचाक्षरी) ला बोलावण्याशिवाय अन्य मार्ग नव्हता. त्याप्रमाणे हेम गांवडा नावाच्या पांचाखरीला म्हणजे मांत्रिकाला बोलावण्यात आले—

हेम गांवडा पांचाखरी । तो बोलाविला झडकरी ।
तेणें सेंडिये वांधली दोरी । हातीं फोक घेतला कणेराचा ॥
मग डाविये हातीं दोरी । उजवया हाते फोकवरी मारी ।
तंव तो म्हणे हरी । येरू म्हणे कोठें जासी ॥
म्हणे तूं कवण रे कोठींचा । सांघ जळींचा कीं थळींचा ।
झाड देवळींचा की मसणींचा । परी कांहीं न बोले भुललेपणें ॥
(२८४-२८६)

मुरारिमल्लाने केलेले हे भूतवाधेचे आणि तिच्या परीक्षेचे वर्णन भुताच्या झडपणी-विपयीच्या लोकधारणेवर विशेष प्रकाश टाकणारे आहे.

(१) ज्याला भूतवाधा झाली आहे, त्याला वस्त्राचीही शुद्ध राहत नाही; त्याचे डोळे फिरतात; आणि त्याचे बोलणे असंबद्ध होऊ लागते.

(२) भुताची लागणी दूर करण्यासाठी मंत्रविद्येत प्रवीण असलेला आणि त्या विद्येच्या आधारे भुतांवर नियंत्रण करू शकणारा पंचाक्षरी (मांत्रिक) च फक्त समर्थ असतो.

(३) ज्याला भुताने पछाडले आहे, त्याच्या शेंडीला दोरी वांधून ती डाव्या हाती ओढून धरून, उजव्या हाती कणेराचा फोक घेऊन मांत्रिक त्याला मारीत सुटतो आणि मारता मारता ' तू कवण रे कोठींचा ? ' असे प्रश्न विचारून भुताचे नाव आणि त्याचे स्थान समजावून घेतो.

(४) जळ, स्थळ, झाड, देऊळ आणि स्मशान ही भुतांची निवासस्थाने असतात.

(५) मांत्रिकाने मार देऊन केलेल्या चौकशीला भटाकडून प्रतिसाद मिळाला नाही. तो ' काही न बोले भुललेपणे ' असे दिसू आल्यावर—

एक भुक्णाचिया लेंडिया आणित्ती । तयाचिया मुखनेत्रांसी धुर्म देती ।
तवं एक मंत्रीत असती । तया भटासी ॥ (२८७)

एकाने (भटाला उलटे टांगून) त्याच्या मुखाला व नेत्रांना कुऱ्याच्या लेंड्यांची धुरी (धुर्म-धूम्र-धुरी) दिली, तर दुसऱ्याने त्याच्यावर मंत्र टाकले.

भूतवाधेसंबंधीचा हा सारा तपशील ' वाळक्रीडे 'त आगंतुक वाटत नाही. भटाची जी अवस्था झालेली आहे, ती पाहून कंससभेतील लोकांनी तसे निदान करणे अगदी स्वाभाविक आहे. आणि एकदा भूतवाधेचे निदान झाले, की मांत्रिकाकडून भूत उतर-विण्याच्या प्रयोगात भटाचे आणखी हाल होणेही स्वाभाविक आहे. बालकृष्णाचा कपटाने घात करू पाहणाऱ्या या लोभी भटाला अगोदर मिळालेला मार कमीच आहे; याला गैरसमजाने स्वजनांकडूनही आणखी शिक्षा झाली, हे ठीकच झाले, अशी एक वेगळी सूडाची संतृप्ती श्रोत्यांना लाभत राहते, हे या प्रसंगाचे यश आहे, यात शंका नाही.

झाड धरणारे देव

भटाचे भूत काढताना पंचाक्षऱ्याने त्याला कणेराच्या फोकाने मारून विचारले होते की—

म्हणे तूं कवण रे कोठींचा ? । . . .

झाड देवळींचा कीं मसणींचा ? ॥ २८६

भुताच्या पूर्ववसतिस्थानांसंबंधीच्या या प्रश्नात एक वसतिस्थान म्हणून झाडाचा उल्लेख आहे. भुते झाडांवर राहतात, झाडांच्या ठायी राहतात, ही समजूत सार्वत्रिक आहे. काही भुते चिंचेच्या झाडांत राहतात, तर काही हिवरीच्या झाडांत राहतात. भुतांची वसतिस्थाने असलेली आणखीही अनेक प्रकारची झाडे असतात.

झाड हे भुतांचे प्रमुख वसतिस्थान मानले जात असावे. कारण ज्या माणसाला—माणसाच्या शरीराला भुताने झपाटलेले असते, त्यालाही ' झाड ' अशीच संज्ञा भूतवाधेच्या संदर्भात वापरली जाते. ' झाड धरणे ' आणि ' झाड सोडणे ' हे दोन वाक्प्रचार भूतवाधा होणे व भूतवाधेचे निवारण होणे या अर्थाने नेहमी वापरले जातात. ' भुताने झाड धरले ' म्हणजे भुताने एखाद्याचे शरीर वसतिस्थान म्हणून स्वीकारले, असा अर्थ होतो, आणि ' भुताने झाड सोडले ' म्हणजे त्याने त्या शरीराचा त्याग करून अन्यत्र गमन केले, असा अर्थ होतो.

शरीराला झाड म्हणण्यात एक काव्य आहे. शरीरधारी जीव मातेच्या गर्भातून उगवतो. तर वनस्पतिरूप जीव भूमीच्या गर्भातून उगवतो. प्रत्येक माता ही त्या

महामातेचे पूर्ण, पण लघु रूप (Miniature Form) आहे, हे आपण पाहिले आहे. अर्थात् स्त्री आणि पृथ्वी यांच्या एकरूपतेच्या पार्श्वभूमीवर झाड आणि मानवशरीर यांची एकरूपता आपोआपच प्रतीत होते. जीवन हाच एक विराट वृक्ष (Tree of Life) आहे, या प्रतीकभावाचा आढळ जगातील सर्व संस्कृतींत होतो.^{१२} मानवशरीराला झाड मानण्यामागे ही जीवनवृक्षाविषयीचीच जाणीव आहे, यात संशय नाही. मनुष्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अंत्यक्रियेच्या जागी एखादे झाड लावण्याच्या प्रथेत हाच प्रतीकसंकेत आहे.

झाड हे केवळ भुतांचेच वसतिस्थान असते, असे नव्हे, तर ते यक्षांसारख्या विशिष्ट देवांचेही वसतिस्थान असते. ज्या झाडांवर यक्षदेव राहतात, त्या झाडांना ' चैत्यवृक्ष ' म्हणतात. असे चैत्यवृक्ष पवित्र मानले जातात आणि त्यांची तोड करणे हे पाप मानले जाते.^{१३}

भागवतात श्रीकृष्णाने यमलार्जुनांना-दोन जुळ्या अर्जुन वृक्षांना उखडल्याची जी कथा आहे, ती अशा झाडांवर राहणाऱ्या यक्षदेवांचीच कथा आहे. यशोदेने कृष्णाला दोराने उखळाशी बांधले आणि ती घरात निघून गेली. कृष्ण उखळ ओढीत ओढीत तसाच आंगणात आला आणि आंगणात शेजारी उभ्या असलेल्या दोन वृक्षांमधून उखळासह जाऊ लागला. त्या रेठ्यामुळे ते दोन्ही वृक्ष उन्मळून पडले आणि त्यांतून नल आणि कूबर हे दोन यक्षदेव प्रकट होऊन निघून गेले.

दोनी वृक्ष असती बाहिरी । पुत्र धनंजयाचे ॥ (४८२)

असे त्यांचे वर्णन मुरारिमल्लानेही केले आहे. स्त्रियांसह नग्न स्नान करीत असताना त्या ठिकाणी नारद आले आणि नारदांच्या उपस्थितीतही ते दोघे निर्लज्जपणे तसेच नग्नवस्थेत राहिले, म्हणून नारदांनी त्या दोघांना वृक्ष होऊन राहण्याचा आणि कृष्ण-स्पर्शाने पुनश्च पूर्वरूपात येण्याचा शाप व उच्छाप दिला होता, अशी कथा आहे.

ही अर्थातच स्पष्टीकरणकथा आहे. मूळ धारणा एवढीच की, त्या दोन अर्जुन वृक्षांत नल आणि कूबर हे दोन यक्षदेव राहत होते. ते धनंजयाचे म्हणजे यक्षराज कुबेराचे पुत्र मानले जात होते. कृष्णाने त्यांना उखडल्याची घटना ही क्षुद्र यक्षोपासने-वर उदात्त कृष्णोपासनेने प्राप्त केलेल्या विजयाची द्योतक आहे.^{१४}

' झाडा 'ला झपाट्यासाठी भुते आणि यक्षदेव हे जसे उत्सुक असतात, तसेच ' कृष्ण ' नावाचे महाभूतही उत्सुक असते. नाथांनी म्हटलेच आहे--

भूत जवर मोठें ग बाई ।

झाली झडपण करुं गत काई ॥

भूतबाधानिवारक नरसिंह

महावळभटाच्या आख्यानात मुरारिमल्लाने अभावितपणे एका प्रख्यात देवताच्या

मूलप्रकृतीचे दर्शन घडविले आहे. महावळभटाचे कपट ध्यानी घेऊन श्रीकृष्णाने घरातील, गावातील आणि मार्गातील सर्व जड वस्तूंना त्याच्यावर हल्ला चढविण्याची जेव्हा आज्ञा केली, तेव्हा तो त्या नानाविध जड वस्तूंचा मार खात खात मथुरेकडे पळत सुटला, असा प्रसंग वर्णांत असताना कवी लिहितो—

काष्ठें पाहें तवं वर फिरत । जैस्या घारी गीद दिसत ।

भट धोतर सांवरित । म्हणे, नरोहारी ! ॥

म्हणे, हें रांडेचीं गवळियें अणवाळीं । आणि आधींचीं देवताळीं ।

माझी दिधली वळी । व्येगीं चंद्रमौळी पाव मज ॥ (२७०—२७१)

एखाद्या गूढ पिशाचकरणीप्रमाणे जेव्हा लाकडे घारी-गिधाडांसारखी आकाशात फिरत असलेली महावळभटाने पाहिली आणि त्यांचा मार सहन करताना जेव्हा त्याची भयाने मुरकुंडी वळली, तेव्हा त्याच्या मुखातून ‘नरोहारी!’ अशी हाक बाहेर पडली. ‘नरोहारी’ म्हणजे ‘नरहरि’—नरसिंह. भयग्रस्ततेतून त्याची हाक प्रकटलेली असल्यामुळे ‘नरहरी’ ऐवजी ‘नरोहारी’ असे त्या नावाचे स्वाभाविक रूपांतर घडले आहे. ही गवळी माणसे ‘अणवाळी’ म्हणजे उनाड आहेत—उपद्रवी आहेत आणि त्यातून ती ‘देवताळी’ म्हणजे देवदेवस्की करणारी आहेत. त्यामुळे त्यांनी पिशाच-शक्तींना पाचारण करून आपल्याला वळी घायचा घाट घातला आहे, असे महावळभटाला वाटले आणि त्याने ‘व्येगीं चंद्रमौळी, पाव मज!’ अशी शिवाचीही प्रार्थना केली आहे. शिव हा भूतगणांचा स्वामी म्हणून आपणांस परिचित आहे. तो स्मशानातच नांदतो. त्यामुळे भूतवाधा-निवारणासाठी महावळभटाने त्याची प्रार्थना करणे स्वाभाविक आहे. परंतु महावळभटाला पहिला आठव झाला आहे तो नरहरीचा-नरसिंहाचा. नरसिंह हा कितीही उग्र असला आणि त्याने अवतारग्रहणप्रसंगीच हिरण्यकशिपूचे उदर चिरले असले, तरी तो सात्त्विक विष्णूचाच एक अवतार आहे. त्यामुळे त्याचा भूत-प्रेत-पिशाचादिकांशी संबंध आपणांस काहीसा अनपेक्षित वाटतो, यात संशय नाही.

अंगावर शेतीची अवजारे कोसळू लागल्यावर भटाने कुलदेवतेचे स्मरण केले; पण उपयोग झाला नाही. ‘आंगी-धोतर’ फाटून गेले, जानवे-मुंडासे तुटून पडले, पाठी-पोटाचे चामडे निघाले, असा महावळभट—

मुखीं नरसिंहमंत्र म्हणत । आणि मार्गे-पुढे असे पाहत ।

तेवींचि असे पळत । मथुरेकडे ॥ (२७५)

असे वर्णन मुरारिमल्लाने केले आहे. म्हणजे भूतवाधानिवारणासाठी महावळभटाने नरसिंहाच्या केवळ सुट्या नामाचे उच्चारण केले, एवढेच नव्हे; तर त्याचा मंत्रही जपला, असे कवी म्हणतो. याचा सरळ अर्थ असा होतो की, नरसिंहमंत्राने भूतवाधा

दूर होते; नरसिंह हे भूतांवर नियंत्रण करणारे दैवत आहे, अशी समाजमनातील दृढ धारणा मुरारिमल्ल या प्रसंगवर्णनाच्या ओघात नकळत व्यक्त करित आहे.

मुरारिमल्ल ज्या काळातील कवी आहे, त्या काळाच्या कितीतरी शतके पूर्वेपासून नरसिंह हा विष्णूचा अवतार म्हणून प्रतिष्ठित झालेला आहे. असे असूनही ज्या अर्थां मुरारिमल्लच्या शब्दांतून त्याचे त्याहून विपरीत रूप प्रकटते आहे, त्या अर्थां विष्णूचा अवतार म्हणून प्रतिष्ठा पावण्यापूर्वी नरसिंह जो कोणी होता, त्याचे पूर्ण विस्मरण समाजमनाला घडलेले नाही. प्रतिष्ठित रूप आणि प्रतिष्ठाप्राप्तीपूर्वीचे मूळ रूप ही दोन्ही समाजमनात एकाच वेळी समांतरतेने नांदत राहिली आहेत. मुरारिमल्ल हा महानुभावीय कवी असल्यामुळे त्याने आपल्या संप्रदायाच्या धारणेनुसार विष्णूच्या या अवताराला मुद्दाम गौणत्व दिले आहे, अशी शंका वाचकांच्या मनात डोकावणे शक्य आहे. परंतु आपण या संदर्भात प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा धांडोळा घेऊ लागलो, म्हणजे महानुभावीय आणि महानुभावेतर अशा उभय परंपरांत नरसिंह-विषयक या धारणेचा आढळ होतो.

महानुभाव कवीपैकी नवरसनारायणाने आपल्या 'शल्पपर्वा'त नरसिंहसाधनाचा जो एक भीषण प्रसंग वर्णिला आहे (अ. ४), त्यात नरसिंह हा भूतप्रेतपिशाचांचा स्वामी असल्याचेच वर्णन आले आहे.

करितां नरसिंहाचें स्मरण । जरी चुके मंत्राचें ध्यान ।

तरी आंगां लागे पिशाचपण । अथवा तेथेंचि मरे ॥ (श. प. ४५५)

इतका नरसिंहमंत्र चळल्याचा घोर परिणाम नवरसनारायणाने सांगितला आहे. संतोषमुनी कृष्णदास याने तर अगदी स्पष्ट शब्दांत नरसिंहाला 'भूतावळीसी पुढारू' (रुक्मिणीस्वयंवर, २२७८) म्हटले आहे. 'ऋद्धिपुरमाहात्म्य' या ग्रंथाचा कर्ता कृष्णमुनी डिम हाही आपल्या 'आत्मतीर्थप्रकाश' नामक ग्रंथात नरसिंहाला भूतप्रेत-पिशाचांच्या श्रेणीतच गणतो.

महानुभावतेवर कवीपैकी एकनाथांनी 'वीर झोटिंग नरसिंह चेडा' यांना एका श्रेणीत गणले आहे; समर्थानीही 'बुलगावा मुंजा नरसिया झोटिंग' अशीच त्याची इयत्ता मानली आहे; तर शेख महंमदाने त्याचा स्मशानात वसणाऱ्या दैवतांत समावेश केला आहे. आत्मारामस्वामी येक्रेहाळीकर एके ठिकाणी म्हणतात—

जाखिणी जाखाई दैवतें अनेक ।

वेताळ मेसोवा प्रेत झोटिंग ।

नरस्यादि पळतां न पाहती मागें ।

या सर्व उल्लेखांवरून नरसिंहाची मूळची कुळी स्पष्ट होते. मंत्रांच्या वाडांतून तर नरसिंह हा वावन वीरांपैकी एक 'वीर' असल्याची धारणा दिसून येते. नवरस-

नारायणादी कवींनीही त्याला ' वीर ' म्हणजे ' यक्ष ' मानले आहे. ' नरसीमंत्रे भुते जातीं ' असा समाजातील श्रद्धाभाव समर्थांच्या वाणीतही व्यक्त झालेला आहे.

महावळभटाने भूतवाधेच्या आशंकेने नरसिंहाला हाक द्यावी आणि त्याचा मंत्र भूतवाधानिवारणासाठी जपावा, हे नरसिंहविषयक या लोकधारणेशी पूर्णतः संवादीच आहे, याची वाचकांना आता खात्री पटू शकेल.

भूतपिशाचांच्या श्रेणीत गणला जाणारा आणि त्यांचा पुढारीपणा गाजवून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवू शकणारा मूळचा एक यक्षदेव वैष्णवांनी जरी पुढे विष्णूच्या अवतारांत प्रतिष्ठित केला, तरी लोकमानसातील त्याची आदिप्रतिमा पुसली गेली नाही. ती प्रतिमा त्याच्या प्रतिष्ठित रूपाशी समांतरपणे समाजमनात नांदत राहिली आणि तेथे रेंगाळणाऱ्या आदिम श्रद्धेची संतृप्ती साधीत राहिली. ^{१६}

नरसिंह आणि जिवती

नरसिंहाचे भूतवाधानिवारक रूप जसे ' वाळक्रीडे 'त व्यक्त झाले आहे, त्याचप्रमाणे त्याचे वालरक्षक रूपही प्रकटले आहे. यशोदेने वाल श्रीकृष्णाच्या रक्षणासाठी ज्या देवतांची प्रार्थना केली आहे, त्यांमध्ये नरसिंहाचा समावेश कवीने केलेला आहे—

तवं कृष्णासी कव्हणी येकीं वेळीं । येसोदा स्तनीं लाविलें प्रातःकाळीं ।

रक्षा लाउनी कपाळीं । म्हणे राखें नरसिंहा जीवती ॥ (३८२)

मग उचलुनी पालकापामीं आणिला । तवं तेथ देवांचा भार उभा राहिला ।

नरसिंहा आणि जीवती बोवाळिला । आणि देवींही ॥ (३८३)

या प्रसंगात नरसिंहाला जिवतीप्रमाणेच वालरक्षक देवता मानले आहे. यशोदेने सकाळी वालकृष्णाला स्तनपानासाठी जवळ घेताना, त्याच्या कपाळी रक्षा लावून नरसिंह आणि जिवती यांची वालकृष्णाच्या रक्षणासाठी प्रार्थना केली आहे. परंतु स्तनपानानंतर त्याला पाळण्यात झोपविण्यासाठी तिने नेले, तेव्हा तिला असे आढळले की, नरसिंह आणि जिवती यांच्यासह सर्व देवच कृष्णाला ओवाळताहेत. हा कृष्णसर्वोत्तमत्व सिद्ध करण्याचा कवीचा हेतू आहे, हे स्पष्ट आहे. परंतु या प्रसंगात नरसिंह हा जिवतीप्रमाणे वालरक्षेशी संबद्ध देव आहे, ही जाणीव मात्र निःसंदिग्ध स्वरूपात प्रकट झालेली आहे.

वालकांच्या भल्याबुन्याशी संबद्ध असे विस्तृत देवतामंडळ भारतीय परंपरेत आढळते; तरी त्यात नरसिंहाचा उल्लेख कुठे सहसा आढळत नाही. परंतु मातृका, योगिनी आणि स्त्री वालग्रह (वालपीडक देवता) यांच्या नामावळ्या अनेकदा परस्परांना व्यापणाऱ्या आढळतात. मत्स्यपुराणात (अ. १७९) नरसिंह हा मातृगणाचा नियंत्रक देव असल्याची धारणा दिसून येते. अर्थातच मातृकांच्या सान्निध्याने त्याचा

बालग्रहांमध्ये समावेश होणे आणि बालरक्षणासाठी जिवतीवरोवर त्याची प्रार्थना केली जाणे स्वाभाविक ठरते.

जिवती आणि पूतना

यशोदेने नरसिंहाची प्रार्थना ज्या देवीवरोवर केली आहे, ती जिवती आपणांस चिरपरिचित आहे. संरक्षक हेतूने मुलाच्या गळ्यात तिची सुवर्णप्रतिमा काळ्या धाग्यात ओवून घालण्याची प्रथा गेल्या पिढीपर्यंत सार्वत्रिक होती. श्रावणमासातील प्रत्येक शुक्रवारी घरोघरच्या माता आपल्या अपत्यांच्या क्षेमासाठी तिची प्रतिमा भिंतीवर गंधाने काढून (अथवा तिचे मुद्रित रंगीत चित्र भिंतीवर लावून) आघाडा-दूर्वांनी तिची पूजा करतात; कणकेच्या वा पुरणाच्या पाच दिव्यांत वाती लावून तिला ओवाळतात; आणि आरतीनंतर, घरी नसलेल्या अपत्यांच्या दिशेने अक्षता टाकून, त्यांच्या रक्षणासाठी जिवतीची प्रार्थना करतात. त्या दिक्शी एकभुक्त राहून सुवासिनीला पुरणावरणाचे पदार्थ जेवू घालतात. जिवतीचे हे रूप आज आपल्या भाव-विश्वात बालरक्षक देवतेचे आहे.

अक्षतां निक्षिपाम्यम्ब यत्र मे बालको भवेत् ।

तत्र त्वया रक्षणीयो जीवन्ति करुणार्णवे ॥

[हे करुणासागर जिवती माते, मी अक्षता टाकते आहे—जिथे माझा बाळ असेल, तिथे तू त्याला राख.]

—मातृमुखातून उमटणारी ही प्रार्थना स्पष्टपणे असे दाखवते आहे की, जिवती ही बालरक्षक देवी आहे.

परंतु ती प्रथमपासून बालरक्षक देवी नव्हती. ती प्रारंभी दीर्घकाळपर्यंत बालभक्षक देवी होती आणि पूजाप्रार्थनेने ती क्रमाने सौम्य-सौम्यतर होत होत बालरक्षक देवी बनली आहे.

जरे जीवान्तिके देवि बालयुक्ते प्रमोदिनि ।

रक्षाव्रते महाशक्ति पूर्णकामे नमोऽस्तुते ॥

या प्रणाममंत्रात तिला बालयुक्ता, प्रमोदिनी, रक्षाव्रता आणि पूर्णकामा अशी अनु-कूल विशेषणे लावलेली आहेत, ती तिच्या सध्याच्या लेकुरवाळ्या वत्सल रूपाशी संवादी आहेत, हे स्वरे; परंतु त्यात तिला ' जरा ' या नावानेही संबोधले आहे. जिवतीचे 'जरा' हे पर्यायनाम तिच्या मूळ बालघातक रूपाचे द्योतन घडविणारे आहे.^{१६} महाभारताच्या सभापर्वात मगधातील राजगृह नगरात गृहदेवी म्हणून जरा देवीची प्रतिष्ठा असल्याचे वर्णन आढळते.^{१७} राजगृहाचा राजा बृहद्रथ याच्या दोन राण्यांच्या उदरी दोन मांसखंड जन्मास आले. धात्रींनी ते चौरस्त्यावर फेकून दिले. रक्तामांसाच्या आहारावर जगणाच्या

जरा राक्षसीने ते लीलेने जोडले आणि त्यांतून एक बालक सिद्ध झाले. हे बालक म्हणजेच जरासंध होय. जरेने सांधलेला तो जरासंध. हे बालक बृहद्रथाच्या स्वाधीन केल्यानंतर जरेने राजाला जो आत्मपरिचय घडविला आहे, तो महत्वाचा आहे—

गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठति राक्षसी ।
 गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंभुवा ॥
 त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताऽहं सदा विभो ।
 लिखितां चैव कुड्येषु पुत्रैर्वहुभिरावृता ॥
 यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ।
 गृहे तस्य भवेद् वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ॥

[हे राजा, पूर्वी स्वयंभूने निर्मिलेली व गृहदेवी म्हणून प्रतिष्ठा दिलेली (मी जरा नामक) राक्षसी मनुष्यांच्या घराघरातून नांदते आहे. तुझ्या घरातील भिंतीवर माझी लेकुरवाळी प्रतिमा सदैव पूजिली गेली आहे. जो माझी लेकुरवाळ्या आणि यौवनयुक्त रूपातील प्रतिमा भिंतीवर भक्तीने काढून पुजतो, त्याच्या घरात समृद्धी नांदेल; अन्यथा नाश टेवलेलाच आहे.]

जरेच्या उपासनेचे हे महाभारतीय स्वरूप पाहता हे स्पष्ट होईल की, आज जिवतीच्या स्वरूपात ज्या देवीची उपासना आपण प्रत्येक श्रावणी शुक्रवारी करित असतो, ती जरा देवीचीच परिवर्तित उपासना आहे. बौद्ध वाङ्मयात येणारी हारीती देवी ही अशीच 'जातहारिणी' (नवजात बालकांचे हरण करणारी) असून, तिचे रूप लेकुरवाळेच ('बहुपुत्रिका') आहे.^{१८} श्रावणात गोकुळ अष्टमीच्या दिवशी आपण जे मातीचे गोकुळ करून पुजतो, त्यात वाजेवर पडलेली पूतना ही बहुपुत्रिकाच असते. तिच्या सान्निध्यात सात बाळे दाखवलेली असतात. (कदाचित् देवकीची, कृष्णापूर्वीची जी सात अपत्ये मारली गेली, तीच या 'बालघातिनी' पूतनेच्या परिवारात दाखल झाली असावीत.)

जिवती ही मूळची बालभक्षक जरा देवी होती; परंतु मातांनी पूजाप्रार्थनांनी तिला सौम्य बनवून बालरक्षक रूप दिले, हे श्रावणातील जिवतीपूजेच्या व्रतावरून आणि शुक्रवारच्या जिवतीच्या कहाणीवरून स्पष्ट होत आहे. पूतना ही जरेप्रमाणेच बालग्रहवर्गातील देवी आहे. भागवतकारांनी तिला 'बालघातिनी' हे विशेषण लावले असून, तिचा समावेश कोटरा, रेवती, ज्येष्ठा, इत्यादी बालग्रहांच्या नामावळीत केला आहे.^{१९} आयुर्वेदग्रंथांत मुलांना बाधक ठरणार्या बालग्रह देवतांचे जे वर्णन आढळते, त्यात पूतना ही धात्रीच्या (दाईच्या) दुधातून मुलांना बाधक ठरणारी असल्याचे म्हटले आहे. मुरारिमल्ल जरी पूतनेला कंसाची बहीण मानीत असला, तरी हरिवंशकारांनी—

धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥ (हरिवंश, विष्णुपर्व, ६.२२)

असे स्पष्ट म्हटले आहे. आपल्या स्तन्यातून कृष्णाला विपवाधा करू पाहणारी पूतना ही कोणत्या प्रकारची बालग्रह देवता आहे, हे यावरून उघड होईल. २०

‘वाळक्रीडे’त मूळ भागवतीय कथेच्या अनुरोधाने ‘बालभक्षक’ पूतनेचे चित्रण आले आहे आणि कविसमकालीन लोकमानसातील गाढ संस्कारांतून ‘बालरक्षक’ जिवतीची प्रार्थना यशोदेच्या मुखातून कवीने प्रकटविली आहे. अशा प्रकारे बालग्रहवर्गांय देवतांचे मूळचे वातक वा भक्षक रूप आणि पूजाप्रार्थनेने परिवर्तन पावत पावत बनलेले त्यांचे बालरक्षक रूप या दोहोंचे दर्शन ‘वाळक्रीडे’त होत आहे.

गर्भाची व नवजात बालकांची अदलाबदल

बालग्रहांच्या पीडांच्या संदर्भातच ‘वाळक्रीडे’तील एका विशेष कल्पनावंधाचा विचार करणे आवश्यक आहे. तो कल्पनावंध आहे गर्भाच्या व नवजात बालकांच्या अदलाबदलीचा. देवकीची सात बाले कंसाने क्रमाने मारल्यानंतर देवकी आठव्यांदा गरोदर झाली—

तवं आठवे अवतारीं । बालिभद्र देवकीचे उदरीं ।
नवां मासां श्रीहरी । काइ करिते जाले ॥
जो गर्भ होता देवकीसी । आकर्सूनि संभवला रोहिणीसी ।
मग जन्मला सामर्थ्येसी । सुख देयावया देवकीसी ॥ (१६१-१६२)

विष्णूचा आठवा अवतार देवकीच्या गर्भात बलभद्र-रूपाने आला असता, देवाने तो गर्भ आकर्षून घेतला आणि रोहिणीच्या उदरात ठेवला. येथे गर्भार्पण आणि गर्भपरिवर्तन देवानेच घडवले आहे; एखाद्या बालग्रहाने नव्हे. याचप्रमाणे कृष्णजन्म झाल्यानंतर भगवंताच्या आदेशाने आणि त्यानेच निर्माण केलेल्या सुविधेने वसुदेवाने देवकीपुत्राची आणि यशोदाकन्येची अदलाबदल केली आहे—

मग जमुना उतरला । नंदाच्या घरासि गेला ।
बाल यशोदेपुढें घातला । कोण्हां न पडेचि ठाउके ॥
बाल मंचकीं पडुडविला । कन्या घेऊनि वसुदेवो निगाला ।
वेगीं वंदिशालेसि आला । दिधली देवकीपासीं ॥ (१९७-१९८)

यशोदा सुप्तावस्थेत असतानाच, तिला आणि तिच्या परिवारातील अन्य कुणालाही कळू न देता वसुदेवाने तिच्या शेजारी कृष्णाला पडुडविले आणि तिची नवजात कन्या उचलून आणून देवकीपाशी दिली.

या दोन्ही प्रसंगांत गर्भपरिवर्तनाचे आणि नवजातपरिवर्तनाचे कार्य प्रत्यक्ष भगवंतानेच घडविले आहे. परंतु आपल्या परंपरेतील कथासंभारात हा कल्पनावंध मुख्यतः बालग्रहांशी संबद्ध असलेला आढळतो. देवानंदा ब्राह्मणीला ‘अवस्वापिनी’

विद्येने निद्रिस्त करून, हरिणेगमेपी नामक बालग्रहाने तीर्थकर महावीराचे गर्भहरण केल्याची हकीकत जैनांच्या 'कल्पसूत्र' (३.२७) ग्रंथात आढळते.^{२१} जिवतीच्या कहाणीत गरीब ब्राह्मण स्त्रीचे डोळे बांधून तिचा नवजात पुत्र राणीला देण्याचे आणि ब्राह्मण स्त्रीच्या कुशीत बरवंटा ठेवण्याचे कपट सुडणीने केल्याची हकीकत आलेली आहे. परंतु ही कहाणी सटवी आणि जिवती या दोन बालग्रहांशीच संबद्ध असल्यामुळे तिच्यातील नवजातपरिवर्तनाचा कल्पनावंध बालग्रहांशीच निगडित करावा लागेल.

मार्कंडेय पुराणाच्या ७३ व्या अध्यायात रोज दोन नवजात बालकांची अदला-बदल करणाऱ्या आणि क्रमाने तिसरे बालक खाणाऱ्या जातहारिणी नामक बालग्रहाचे वर्णन आलेले आहे—

हृत्वा हृत्वा तृतीयं तु भक्षयत्यतिनिर्घृणा ।

करोत्यनुदिनं सा तु परिवर्ते तथाऽन्ययोः ॥ (मार्कंडेय, ७३.२०)

याच प्रकारे गर्भपरिवर्तन घडविणारा 'परिवर्तक' नावाचा एक पुरुष बालग्रह मार्कंडेय पुराणानेच उल्लेखिला आहे (मार्कंडेय, ४८.१२-१५). हा 'परिवर्तक' ग्रह बालग्रहांचा सम्राट असलेल्या दुःसहाचा एक पुत्र आहे. गर्भकर्पण, गर्भपरिवर्तन आणि नवजातपरिवर्तन घडविणाऱ्या बालग्रहांची उपस्थिती भारतीय देवतमंडलात वारंवार जाणवते. भागवतादी कृष्णचरित्रपर ग्रंथांत पूतना ही बालग्रहांची प्रतिनिधी देवी चित्रित झालेली आहे. परंतु गर्भपरिवर्तनाचा व नवजातपरिवर्तनाचा कल्पनावंध मात्र तिच्याशी अथवा अन्य कोणाही बालग्रहाशी निगडित केलेला नाही. कारण तसे करण्याने परमेश्वराच्या दैवी सामर्थ्याला गौणत्व येईल. म्हणूनच बालग्रहांच्या कथा-संभारातील कल्पनावंध तर स्वीकारला आहे; परंतु त्यातील बालग्रहांचे कर्तृत्व वजा करून, त्या जागी प्रत्यक्ष परमेश्वराच्याच सामर्थ्याचा संबंध जोडला आहे बालक्रीडाकार मुरारिमल्लाने पुराणकारांच्या हेतूशी संवाद राखूनच आपले काव्य निर्मिले आहे. आपल्या कल्पनाशक्तीची जोड देताना त्याने या बाबतीत विसंवाद येऊ दिला नाही.

भालदेवाची पूजा

श्रीकृष्णाचे सर्वोत्तमत्व दाखविण्याच्या दृष्टीने मुरारिमल्लाने सहाव्या 'प्रसंगा'त आणखी एक घटना कल्पिली आहे. ही घटना भालदेवाच्या पूजेसंबंधीची आहे (ओवी क्र. ३८६-४४६). कवीने या घटनेचे वर्णन अत्यंत विस्ताराने केलेले असले, तरी प्रत्यक्ष भालदेवाच्या पूजाविधीशी संबद्ध असा तपशील केवळ पहिल्या वारा ओव्यांत (क्र. ३८६-३९७) आहे. हा तपशीलही स्थूल स्वरूपाचाच आहे; परंतु तरीही या लौकिक व्रताचारावर त्यामुळे काही नवा प्रकाश पडू शकेल.

भालदेवाच्या पूजेचा व्रताचार महाराष्ट्रात आजही रूढ आहे. या व्रताचाराचे विद्यमान स्वरूप काय आहे,^{२२} ते आपण समजून घेतल्याने मुरारिमल्लाने वर्णिलेल्या

घटनेचे आकलन सुलभ होईल आणि या विशिष्ट व्रताचारावर कोणता नवा प्रकाश पडू शकेल, हेही समजून येईल. हे व्रत खानदेशात राहणाऱ्या गौळी समाजात आणि दुभती जनावरे पाळणाऱ्या अन्य जातीजमातींतही रूढ आहे. क्वचित् ते दुभती जनावरे न पाळणाऱ्या कुटुंबांतही पाळले जात असल्याचे आढळते. ते प्रतिवर्षी पाळलेच पाहिजे, असा निर्वेध नाही. या व्रताचा प्रारंभ भाद्रपद महिन्याच्या शुद्ध प्रतिपदेला होतो आणि तिसऱ्या, सातव्या, नवव्या वा तेराव्या दिवशी त्याची सांगता होते.

व्रतारंभाच्या दिवशी म्हणजे भाद्रपद शु. प्रतिपदेच्या दिवशी सर्व घर झाडून स्वच्छ करतात. घरातील केरकचरा गोळा करून घरासमोरच्या अंगणात अथवा घराला अंगण नसल्यास घरापुढच्या रस्त्यावर एके जागी साठवून ठेवतात. या साठवलेल्या केरकचऱ्यावर राख व शेण टाकतात. व्रतकालात पाळावयाचा महत्वाचा निर्वेध असा आहे की, व्रतारंभाच्या दिवसापासून व्रतसांगतेच्या दिवसापर्यंत घरातील दुभत्या जनावरांचे दूध, दही, ताक व तूप जे होईल, ते घरातील माणसांखेरीज अन्य कोणासही घराबाहेर फुकट वा विकत घ्याचे नाही. हे सर्व पदार्थ घरातील माणसांनीच अथवा घरी मुद्दाम निमंत्रण देऊन बोलावलेल्या इष्टमित्रांनीच खावयाचे असतात.

या व्रताचे स्वरूप हे असे असल्यामुळे व्रतपालकाच्या घरी त्याचे इष्टमित्र आपल्या घरच्या भाकरी-पोळ्या घेऊन येतात आणि दूध-दुभत्याची चंगळ अनुभवतात. सर्वांनी खाऊनही दूध दुभत्याचे पदार्थ शिल्लक उरलेच, तर ते वाहत्या पाण्यात विसर्जित करतात. व्रतपालनाच्या काळात दारावर येणाऱ्या कोणाही भिक्षेकऱ्याला भिक्षा घालायची नाही, असाही सक्त निर्वेध आहे.

या व्रतात प्रत्यक्ष व्रताचरण मुळीच कडक नाही आणि त्यात विधिविधानाचा विस्तारही नाही. उद्यापनाचा विधी मात्र महत्वाचा आहे. उद्यापनाचा जो दिवस ठरविला असेल, त्या दिवशी म्हणजे व्रतारंभापासून तिसऱ्या, सातव्या, नवव्या अगर तेराव्या दिवशी सकाळी उठल्याबरोबर व्रतपालकाच्या घरातील कोणी तरी व्यक्तीने जलप्रवाहाच्या वाळवंटातील सात खडे, मूठभर वाळू आणि लव्हाळे घरी आणावयाचे असतात. यांपैकी सात खडे घरातील घुसळखांबाशेजारी ठेवून, तेथेच ती मूठभर वाळू पसरतात. मग त्या वाळूवर शेणाची एक वाहुली प्रतिष्ठित करतात आणि वाहुलीच्या भोवती भिंतीच्या आश्रयाने लव्हाळे लावून ठेवतात. याप्रमाणे वाहुलीची प्रतिष्ठापना केल्यानंतर गंध, फुले, अक्षता, हळद-कुंकू इत्यादी पूजाद्रव्यांनी तिची पूजा करून धूप-दीपांनी ओवाळतात. कणीक, गूळ व तूप यांचा सांजा तयार करून त्याचे तीन, पाच अथवा सात दिवे तयार करतात आणि त्यांत तूप-वाती घालून त्यांनी त्या वाहुलीला ओवाळतात. या वेळी 'जय देव जय देव जय पांडुरंगा' ही विठ्ठलाची आरती म्हणण्याचा प्रघात आहे. आरती झाल्यानंतर इष्टमित्रांसह भोजन करतात. भोजनाच्या वेळी आरतीचे दिवे प्रसाद म्हणून सर्वांना वाढतात.

उद्यापनाच्या दिवशी मात्र घरातील दूध, दही, ताक, तूप हे पदार्थ शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना त्यांच्या घरी खाण्याकरिता देतात. भोजनानंतर सायंकाळच्या देळी, घुसळ-खांवाशेजारी स्थापन केलेली शेणाची वाहुली, सात खडे, वाळू व लव्हाळे हे सर्व एकत्र करून नदीत विसर्जित करतात आणि घरासमोरचा केरकचऱ्याचा ढीग उकिरड्यावर फेकून देतात. “ श्रीकृष्णाच्या ‘ गोपाळ ’ या विशिष्ट स्वरूपाचा ‘ भालदेवपूजाव्रत ’ हा एक पूजाप्रकार आहे, ” असा लोकसमज खानदेशात रूढ आहे.

भालदेवपूजाव्रताचा हा तपशील पाहता त्याचे सहज जाणवणारे विशेष असे मांडता येतील—

(१) हे व्रत प्राधान्याने गौळ्यांचे—गोपाळांचे आहे.

(२) म्हणूनच त्यात दुभत्याच्या पदार्थांना विशेष स्थान आहे.

(३) व्रताची देवता जळाशी संवद्ध आहे. जळाशयाजवळचे सात खडे हे ‘ साती. आसरां ’चे द्योतक आहेत. वाळू आणि लव्हाळे यांचाही जळसंबंध स्पष्ट आहे.

(४) भाद्रपदारंभीचा व्रतकाल हा नववीजांकुरांचा काळ आहे. दुभत्याच्या समृद्धीला उपकारक ठरणारा नवा चारा या महिन्यात वैपुल्याने मिळतो.

(५) व्रतदेवतेचे ‘ भालदेव ’ हे नाव जलदेवतेशी निगडित आहे, हे निश्चित. ‘ महाराष्ट्र-शब्दकोशा ’त ‘ महालक्ष्मीच्या पूजेसाठी नदीवरून जे लव्हाळे आणतात ते ’ असा ‘ भालदेवा ’चा अर्थ आहे, तर ‘ भाली ’ हे विशिष्ट प्रकारचे गवत असल्याचा खुलासा आहे. यावरून ‘ भालदेव ’ हे देवतानाम लव्हाळ्यावरून आलेले आहे, असे दिसते. लव्हाळे हे भालदेवपूजाव्रतात पूजाविषय बनलेल्या विशिष्ट जलदेवतेचे प्रतीक असले पाहिजे.

(६) या व्रताचा कृष्णाशी संबंध जोडण्याचा लोकमानसाचा मोह हा कृष्णाच्या गोपालत्वातून उगम पावलेला दिसतो.

भालदेवपूजाव्रताचे हे सध्याचे स्वरूप दृष्टीपुढे ठेवून आपण मुरारिमल्लाने केलेले प्रस्तुत व्रताचे वर्णन पाहू लागल्यास, दुहेरी आकलनाचा आनंद लाभतो—

(१) कवीने योजलेल्या प्रसंगात व्रतपालक नंद आहे. नंद हा गौळी आहे. हे व्रत प्राधान्याने गौळी समाजात प्रचलित असल्यामुळे नंदाला या व्रताच्या आचरणात गुंतवणे सर्वस्वी औचित्याचे आहे.

(२) ‘ तवं पुढां भाद्रमासाभीतरीं । नंद भालदेवाची पूजा करी । ’ (३८६) असा व्रताचा महिना नांदविला आहे. पुढे ‘ नवां दिसांचें दही दूध लोणी ’ कृष्णाने तत्काळ भक्षिल्याचा उल्लेख आहे (३९१). त्यावरून नंदाने आचरिलेले व्रत हे नऊ दिवसांचे होते, असे ध्वनित होते. ‘ तवं एकादशीचा दिसां । गौळी आले स्नानासी (३९७) या वर्णनातून प्रस्तुत व्रताच्या उद्यापनविधीतील आणखी एक विशेष

प्रकट होतो. व्रतसांगतेनंतर सर्वांनी जलप्रवाहात जाऊन स्नान करायचे असते, असे दिसते.

(३) भालदेवपूजेच्या प्रसंगी कृष्णाने ' हे काये ताता ? ' असा प्रश्न केल्यावर नंदाने त्याला जे उत्तर दिले आहे, त्यातून या व्रताच्या देवतेचा स्पष्ट उलगडा होतो—

मग नंद वोलिला सहजा । हा भालदेवो म्हणिजे वरुणराजा ।

उदकाकारणें पूजा । करितों तयाची ॥ (३८७)

चार लक्ष मेघमाळा, सात समुद्र, सकल सरिता आणि जलदेवता ज्याच्या सेनासंभारात आहेत आणि ज्याच्या आज्ञेने ही सारी सेना पृथ्वीवर जलसमृद्धी करते, त्या वरुणाची पूजा गोपाळांनी करावी, हे स्वाभाविक आहे.

परंतु कृष्णभक्त कवीच्या दृष्टीने कृष्ण हा देवांचाही देव असल्यामुळे, तो जिथे नांदतो आहे, त्या घरी परब्रह्माच्या सगुण-साकार रूपाच्या सान्निध्याचे भाग्य लुटण्या-ऐवजी अन्य देवतांची उपासना चालावी, हे उचित नव्हे. म्हणूनच कवीने कृष्णाकरवी भालदेवपूजाव्रतात विघ्न आणून वरुणाला एक प्रकारे आव्हान दिले आहे. व्रतभंगामुळे चिडलेला वरुण आपल्या दूतांकरवी नंदाला जळात बुडवून धरून आपणांकडे आणतो. परंतु कृष्ण युवारूपात वरुणापुढे जाऊन, त्याला आपल्या असाधारण तेजाने प्रभावित करतो आणि नंदाला सोडवून सुखरूप नदीवाहेर आणतो. वरुणाच्या पराभवाच्या निमित्ताने कवीने येथे कृष्णसर्वोत्तमत्व आणि अन्य देवतांचे गौणत्व पुनः एकदा उद्घोषित केले आहे.

मातृरूपिणी जळदेवता

वरुणाने नंदाला धरून नेण्याच्या प्रसंगात वरुणाच्या प्रवळ सैन्यातील अथवा त्याच्या परिवारातील ' च्यारी लक्ष मेघमाळा, सातही समुद्र व सकळा सरिता ' यांचा जसा कवीने उल्लेख केला आहे, तसाच ' जळदेवता 'चाही उल्लेख (३९९, ४०१) केला आहे. जळदेवता या भक्षक आणि रक्षक अशा उभयविध असल्या, तरी त्या मातृरूपिणीच मानल्या गेल्या आहेत. भक्षक आणि रक्षक ही मातृत्वाची उभय रूपे आपल्या परंपरेत प्रतिष्ठित आहेत. गौरी आणि काली ही जगदंबेची दोन्ही रूपे आपल्या महापूजेचा विषय बनलेली आहेत. जळदेवतांचा हा मातृभाव ध्यानी घेऊनच कवी मुरारिमहळाने, कृष्ण यमुनेच्या डोहात बुडाल्याची वार्ता समजल्यावर शोकाकुल झालेल्या यशोदेच्या मुखानून जळदेवतांची आर्त प्रार्थना व्यक्त केली आहे—

ते म्हणे, आवो माये जमुने । तुझिया उदरा आलें माझें तान्हें ।

तयासी करारें जतन । अवो माये जगत्रजन्ननिये ॥

अवो माये जखिणी । पद्मावतिये योगिणी ।

मुळी मुखी संखिणी । कृपा करारिं समस्तीं ॥

म्हणे जळान्हेया जळचरांसी । विनति करिते तुम्हांसी ।
 राखा माझिया वाळकासी । कणवा करूनि ॥
 स्वर्ग मृत्यु पाताळीचीं देवतें । पावा माझिया पुत्रातें ।
 करीन तुमचीं वतें । पुत्रदान चावें मज ॥ (६४५-६४८)

यशोदेने जरी या प्रार्थनेत यक्षिणी, पद्मावती, योगिनी, मुळी, मुकी, शंखिनी या मातृदेवतांना आणि स्वर्गमृत्युपाताळींच्या अन्य सर्व देवतांना कृष्णरक्षणार्थ आवाहन केले असले, तरी तिची मुख्य हाक आहे यमुनामातेला. तिला ती ' माय ' तर म्हणतेच आहे, परंतु धरित्रीप्रमाणेच ती ' जगत्त्रयजननी ' असल्याचीही तिची दृढ धारणा आहे. आपल्या परंपरेत जळांना आदिमातृत्व प्रदान केलेले आहे. महामाता धरित्रीही जळानून उद्भवलेली आहे. जळाच्या सर्जकतेसंबंधीच्या या आदिमबंधाचाच नकळत आविष्कार कवीने यशोदामुखातून यमुनेला ' माय ' म्हणून घडवला आहे.^{२३} ' तुझिया उदरा आलें माझे तान्हे । ' म्हणून तू त्याला जतन कर, असे जेव्हा यशोदा म्हणते, तेव्हा ' उदरा आले ' या शब्दांना केवढा भव्य आशय प्राप्त होतो आहे ! ' उदरा आले ' म्हणजे ' बुडाले ' असे नव्हे, तर ' गर्भाशयस्थ झाले ' असा त्या शब्दांचा अर्थ अभिप्रेत आहे. जन्मल्यानंतर काही क्षणातच वसुदेवाने श्राकृष्णाला तुडुव भरून वाहणाऱ्या यमुनेतून गोकुळात नेले होते. तेव्हाही यमुनेने आपले ' उदर उकळूनच ' त्याला ' पैलतीरा 'वर नेले होते. एक प्रकारे तो यमुनेचाच पुत्र आहे. हा पूर्वसंदर्भ ध्यानी घेतल्यावर ' तुझिया उदरा आलें माझे तान्हे । ' या उद्गारांची हृद्यता आणखी अनेक पटींनी वाढते आणि यमुनेच्या वात्सल्याला यशोदेने केलेले आवाहन अधिक आशयघन बनते.

नदीदेवता या मातृदेवताच आहेत. आपल्या दैवतमंडलात स्कंद हा गंगेचा पुत्र आहे, ' गांगेय ' आहे. त्याचप्रमाणे महाभारतातला पुराणपुरुष भीष्म हाही गांगेयच आहे. न वाचणारे मूल नदीच्या प्रवाहात बुडवून, ते तिचे म्हणून परत घेण्याच्या श्रद्धेतही नदीची क्रुस दैवी असल्याची धारणा स्पष्ट आहे.

गंगे गोदे यमुने माझा नोहे तुझाचि हा बाळ ।
 जतन करी गे याचे, अर्पण केला न कापितां नाळ ॥

ही प्रार्थना नदीच्या मातृत्वाचा पुरावा म्हणून आपल्याला पाराचत आहे. जळ सर्जक आहेत; मातृस्वरूप आहेत; जळांचा गर्भ दैवी आहे; जळानून जन्मलेल्यांना दैवी सामर्थ्याचा लाभ होतो—या सर्व धारणा जळदेवतांशी निगडीत आहेत. या धारणांच्या बैठकीवर ' तुझिया उदरा आलें माझे तान्हे । ' या उद्गारांतून जळे आणि स्त्री यांच्या मातृत्वाच्या समधर्मित्वाचा जो प्रत्यय घडतो, त्यातील हृद्यता अवीट आहे.

इंद्र, गोवर्धन आणि वृषभ

जलाशय आणि जलप्रवाह यांतील जळे जशी स्त्रीप्रतीक आणि मातृरूप आहेत, तशी आकाशातून वरसणारी जळे ही पुरुषवीर्यप्रतीक आणि पितृरूप आहेत. पर्जन्यजळ हे द्यौचे—दिव्य पुरुषाचे वीर्यसेचन आहे आणि ते उदरीं धारण करूनच भूमी वृक्षवनस्पतींना आणि अन्नांना जन्म देते, या धारणेचा उच्चार वेदांपासून आपल्या वाङ्मयात वारंवार झालेला आहे.^{२४} इंद्र हा असाच वर्षणशील दिव्य पुरुष वेदांनी वर्णिलेला आहे. भागवतातला कृष्ण आणि म्हणून मुरारिमल्लाच्या 'वालक्रीडे'-तला कृष्ण या वर्षणशील इंद्राची उपासना नाकारतो आणि त्याऐवजी गोवर्धन पर्वताच्या उपासनेचा पुरस्कार करतो. 'च्यारी लक्ष भेषमाळां'चा स्वामी असलेला 'इंद्र काये येथ येउनी जेविती?' (७१०) असा प्रश्न नंदाला कृष्णाने केला आणि इंद्राच्या नावाने अन्नसमाराधना करण्यास विरोध केला.

तवं कृष्ण म्हणे इंद्र हा प्रतक्ष गोवर्धन ।
यासी तुम्ही चाराधें सकळही अन्न ।
मग तो वैलरूपें उभा राहुन ।
अन्न चारिलें तयासी ॥ (७११)

कृष्णाने इंद्राऐवजी ज्या गोवर्धनाची पूजा पुरस्कारिली आहे, तो पर्वत वैलाच्या रूपाने प्रकट होऊन गोपाळांच्या अन्नाचा स्वीकार करतो आहे, ही कल्पना मुरारिमल्लाने नेमकी कोठून उचलली, ते स्पष्ट नसले, तरी ती कल्पना महत्त्वाची आहे, यात संशय नाही.

गोपाळांच्या दृष्टीने अमूर्त इंद्रापेक्षा त्यांच्यापुढे उभा असलेला गोवर्धन पर्वत अधिक आदरणीय आहे. त्याच्या पठारावर त्यांचे गोधन चारा खाऊन वाढते, म्हणून तो खराखुरा 'गोवर्धन' आहे. त्याच्या अंगातून जळे स्रवतात, म्हणून तो पुरुषरूपही आहे. वैदिकांचा इंद्रपूजा-संप्रदाय आणि गोपाळांचा पर्वतपूजा-संप्रदाय हे भिन्न असले, तरी त्या दोहोंतील पूजाविषय वनलेले देव हे दिव्यपौरुषाचे प्रतीक असलेलेच देव आहेत, हे उघड आहे. अचेतन पर्वत हा ज्या सचेतन वृषभाच्या रूपाने गोपाळांचा नैवेद्य स्वीकारतो आहे, तो वृषभ हा तर अत्यंत प्रभावी पुरुष-प्रतीक आहे. तो 'वर्षणशील' असल्याने प्रजादायी आहे. म्हणून त्याचे प्रधान लक्षण समजले जाणारे शृंगही पौरुषाचे प्रतीक वनले आहे—प्रजादायक सामर्थ्याने युक्त मानले गेले आहे.^{२५}

'गोवर्धन' हे नाम वा विशेषण जसे पर्वताला साजेसे आहे, तसेच ते वेगळ्या अर्थाने वृषभालाही साजेसे आहे. म्हणूनच 'गोवर्धन' पर्वत हा 'गोवर्धन' वृषभाच्या रूपाने प्रकट होऊन गोपाळांनी अर्पिलेली अन्ने स्वीकारतो आहे, ही कल्पना गोपाळांच्या या विशिष्ट संप्रदायावर विशेष प्रकाश टाकणारी आहे, असे वाटते. वैदिकांच्या पुरुषपूजक

वा पितृदेवपूजक इंद्रप्रधान संप्रदायाला पर्याय म्हणून कृष्णाने पुरस्कारिलेला गोपजनांचा पर्वतपूजक वा वृषभपूजक संप्रदाय हा लोकधर्मीय संप्रदाय आहे. या संप्रदायाच्या स्वरूपाचा विशेष शोध कोणी आज अस्तित्वात असलेल्या गोपालक जमातीं (Pastoral Tribes) मध्ये घेतल्यास भागवतातील गोवर्धनोद्धारणकथेचे रहस्य अधिक चांगल्या प्रकारे उलगडू शकेल, असे वाटते.

शाप, वर आणि पूर्वकर्मफल

विविध भल्या-बुऱ्या घटनांची मीमांसा शापाच्या अथवा पूर्वकर्मफलाच्या स्पष्टीकरण-कथांनी करण्याची सरणी पौराणिकांनी सातत्याने वापरलेली आहे. “महाभारतात ‘वर’ आणि ‘शाप’ यांची रेलचेल आहे. या प्रकाराचा सूक्ष्म विचार केला, तर असे दिसून येईल की, त्यांचा उगम कर्मवादाच्या सिद्धांतात आहे. माणसाने केलेले बरेवाईट कर्म त्याला त्याच्या छायेप्रमाणे अनुसरत असते आणि त्या कर्मांचे फळ त्याला कधी ना कधी तरी भोगावेच लागते, हा तो सिद्धांत होय.” २६

इष्ट घटनांचा अथवा सुखकारक प्रसंगांचा वरदानाशी वा पूर्वीच्या पुण्यकर्मांशी आणि अनिष्ट घटनांचा अथवा दुःखदायक प्रसंगांचा शापाशी वा पूर्वीच्या पापकर्मांशी संबंध जोडून त्यांचे स्पष्टीकरण देण्याची ही प्रवृत्ती पुराणकथांतः वारंवार आढळते. ‘वाळक्रीडे’तही अशा स्पष्टीकरणाची उदाहरणे आहेत. कंसाने देवकीची सात बाळे एकामागून एक मारल्यानंतर दुःखाक्रांत झालेली देवकी वसुंधरेला उद्देशून आर्ततेने म्हणते आहे—

नाहीं तरी दोन्ही भाग होये । आणि मज उदरीं ठाओ देई ।
कीं पूर्वी पाप घडलें आहे । हें सांग वहिली ॥
पूर्वी पारधी असैल घडली । कीं हरिणी पाडसैं विघडिलीं ।
म्हणोनी आम्हां अवकळा जाली । आणि पुत्रसोक ॥
कीं चुकलियें ईश्वरभक्ती । म्हणोनी पावलों दुखप्राप्ती ।
आतां मज पाव एकांतीं । माये कृपावंते ॥ (११९-१२१)

आपणांस घडलेला दारुण पुत्रशोक हे आपल्या पूर्वपापांचे फळ असले पाहिजे, आपण पूर्वजन्मी हरिणी आणि तिची पाडसे यांची ताटातूट केली असली पाहिजे, म्हणूनच आपल्यापासून आपली बाळे हिरावून घेतली गेली असावीत, असे स्वतः देवकीच मानते आहे. पुढे वसुंधरेने ‘देव अवतरती तुझिया उदरीं ।’ (१२४) असे जेव्हा देवकीला आश्वासन दिले, तेव्हा—

तवं देवकी म्हणे माये । ऐसैं पुण्य फळलें काये ।
जे परमेश्वर उदरा ये । आमच्या ॥ (१२५)

येथेही पूर्वपुण्याच्या परिणामाचीच मीमांसा व्यक्त झालेली आहे. देवकीने पूर्वजन्मी कोणते पुण्य आचरले होते, याची कथा कवीने धरित्रीच्या मुखाने सांगितलीच आहे (१२६-१५०).

यमलार्जुनोत्पाटनाच्या कथेतही असाच धनंजयाच्या पुत्रांना लाभलेला नारदाचा शाप व उच्छ्राप यांचा परिणाम आपल्याला पाहावयाला मिळतो. कृष्ण यमुनेत बुडाल्याचे समजल्यावर यशोदाही आपणांस पापिणी म्हणवून घेते (४२०-४२२).

वर आणि शाप यांचा परिणाम म्हणून अथवा पूर्वकर्मांचे फळ म्हणून पुढील घटनांचे स्पष्टीकरण देण्याच्या या प्रवृत्तीप्रमाणेच अनेक पुराणकथांत आणि प्रस्तुत 'वाळक्रीडा' या काव्यातही 'अशरीरिणी वाणी' (८६, ३१२-३१३) आणि 'स्वप्नदृष्टांत' (१५३-१५६) यांचाही उपयोग केलेला आढळतो. घटनांची विपरीतता, अतर्क्यता अथवा अद्भुतता अद्भुताच्याच सहाय्याने सौम्य करणाचा हा प्रकार आहे.

लोकसंस्कृतीचे आणखी काही आविष्कार

'वाळक्रीडे'त टसठशीतपणे जाणवणारे आणि या काव्याला लोककाव्याच्या पातळीवर नेणारे लोकसंस्कृतीचे अनेक विशेष आपण येथवर काहीशा वारकाव्याने अवलोकिले, तसेच या विशेषांच्या आकलनामुळे प्रस्तुत काव्याचे आकलन कसे सूक्ष्म होत जाते आणि त्याचे आस्वादन कसे सुलभतेने करता येते, तेही आपण पाहिले.

थोडे आणखी एकदा खोलात जाऊन पाहिले, तर या काव्यात लोकसंस्कृतीचे आणखीही अनेक लहानसहान आविष्कार घडल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल. वसुदेव-देवकीच्या बंदीशालेच्या द्वाराशी रक्षक म्हणून कंसाने ठेवलेले यमलार्जुन, कागासुर व गधासुर यांचे कवीने केलेले वर्णन पाहता, पिंपळाची सळसळ आणि कावळा व गाढव यांचे ओरडणे यांविषयीच्या काही अशुभसूचक संकेतांचेच ते प्रतिबिंब आहे, असे जाणवल्यावाचून राहत नाही. देवकीचे डोहाळे (१५२, १५७-१५८), कृष्णाचे वारसे (३३२-३४४), त्या वेळची गीते (३४१), यशोदेने कृष्णाला जोजवताना गाडलेले 'प्रियेदे' (पर्येदे) म्हणजे अंगाईगीते (५१९-५२५), लिंगलोग (६८४, १०६०), चेंडूफळीचा खेळ (५८३-५८५, ६२१-६३४), आरती (४४४), स्तोत्रे (४०४-४०९), अंगसामुद्रिके (८६४-८६६), अग्निडाग, (३२२), इत्यादी सर्व प्रकार हे लोकसंस्कृतीशी निगडित आहेत आणि ते प्रस्तुत काव्यविषयाच्या कथनाशी अभिन्नतेने संबद्ध आहेत.

कालियामर्दनाच्या कथेत कृष्णाने कालियाला पराभूत केल्यावर भोपळ्याच्या वेलाने त्याला 'नाथिले', असे वर्णन आले आहे आणि तेव्हापासून पृथ्वीवर भोपळ्याचा वेल पसरला—अस्तित्वात आला, असे म्हटले आहे. जगातील प्रत्येक वावीच्या निर्मितीचे

स्पष्टीकरण देणाऱ्या कथा लोकसाहित्यात जगभर निर्माण होत राहिल्या आहेत. भोप-
ळ्याच्या वेलाच्या निर्मितीची ही कथा त्या स्वरूपाचीच आहे. याचप्रमाणे मुद्दाम लक्ष
वेधण्यासारखी एक जागा म्हणजे वेठीच्या आणि कोहळ्याच्या कोड्याची. सर्व दैत्य
पराभूत झाल्यानंतर गोपजनांना आणि त्यांच्याबरोबर कृष्णाला अडचणीत आणण्या-
साठी कंसाने असा निरोप पाठवला की,—

वाळुवेची वेठी आणि कोहळे वागरीसी ।

घालुनी धाडावें आम्हांसी ।

वेगवतर आतां ॥ (६१५)

हे कोटे म्हणजे लोकप्रतिभेचाच एक उन्मेप आहे. विरोधकाची परीक्षा घेण्यासाठी
एखाद्या अशक्यप्राय गोष्टीची मागणी करणे (आणि विरोधकाने ती मागणी पुरी
करताना नवाच पेच निर्माण करणे) हा कूटतेचा कल्पनावंध या वेठीदानाच्या कथेत
प्रकटला आहे.

—असे हे लोकतत्त्वीय सामग्रीने समृद्ध असलेले मुरारिमल्लाचे ‘ वाळक्रीडा ’ काव्य
प्राचीन मराठी वाङ्मयविश्वात अभिनव आहे; लोककाव्यासारखे लोभस आहे.

‘ वाळक्रीडे ’चा कर्ता : मुरारिमल्ल

अशा या सहजसुंदर ‘ वाळक्रीडा ’ काव्याच्या कर्त्याने आपले नाव गोवण्याखेरीज
आपणांविषयी कसलीही माहिती आपल्या काव्यात दिली नाही. मातापिता, उपनाम,
स्थल, काळ, गुरुपरंपरा यांपैकी कशाचाच उल्लेख तो करीत नाही. पहिल्या पाच
प्रसंगांच्या अखेरीस ‘ मुरारिमल्ल ’ असा कविनामनिर्देश आहे, तर सहा ते तेरा या
आठ प्रसंगांच्या अंती ‘ मुरारि कवी ’ असा सविशेषण संक्षिप्त नामनिर्देश आहे.
शेवटच्या चौदाव्या प्रसंगाच्या अखेरीस मात्र ‘ कवी मुरारिमल्ल ’ असे सविशेषण पूर्ण
नाव आलेले आहे. म्हणजे ‘ मुरारि ’ अथवा ‘ मुरारिमल्ल ’ हे आपले नाव आहे आणि
आपण ‘ कवी ’ आहोत, यापलीकडे ग्रंथकार आपला कसलाही परिचय घडविण्यास
उत्सुक नाही. त्याच्या या काव्याच्या अंतरंग निरीक्षणातून आपण एवढाच निष्कर्ष
काढू शकतो की, हा ग्रंथकार महानुभाव संप्रदायाचा अनुयायी आहे. तो महानुभावीय
कवी आहे, असे गृहीत धरूनच आपण येथवर त्याचा उल्लेख केला आहे.

मुरारिमल्ल : एक महानुभाव कवी

मुरारिमल्ल हे व्यक्तिनाम महानुभाव संप्रदायात विशेष प्रचलित आहे. कविकाव्य-
सूचीवरून या नावाचे अनेक ग्रंथकार महानुभाव संप्रदायात आढळतात.^{२६} मुरारिमल्ल
म्हणजे मुर दैत्याचा शत्रु असलेला बलिष्ठ पुरुष (मुर + अरि + मल्ल). भौमासुराचा

सेनापती मुर याचा वध श्रीकृष्णाने केला होता, त्यामुळे त्याला 'मुरारि' अथवा 'मुरारिमल्ल' हे नाव प्राप्त झाले. महानुभाव संप्रदाय हा कृष्णोपासक असल्यामुळे त्या संप्रदायाच्या दीक्षितांनी कृष्णाची अनेक नावे धारण केलेली दिसतात.

परंतु महानुभाव संप्रदाय हा महाराष्ट्रात काही एकटाच कृष्णोपासक संप्रदाय नाही. त्यामुळे केवळ कृष्णवाचक नाव धारण केल्यामुळे मुरारिमल्ल हा महानुभाव कवी आहे, असे मानणे योग्य होणार नाही. त्याच्या संप्रदायाची निश्चिती करणाऱ्या काही स्पष्ट खुणा या काव्यात सापडतात काय, याचा वारकाईने शोध घ्यावयास हवा. या खुणा क्रमाने अशा दाखवता येतील—

(१) श्रीकृष्णाचे 'चक्रपाणि' हे नाव मुरारिमल्ल आवर्जून वारंवार वापरतो (४५५, ५६०, ४७५, ५३२, ७४२, ८१४, इ.). महानुभाव पंथाचे संस्थापक आणि त्यांचे परमगुरू यांची नावे अनुक्रमे चक्रधर आणि चक्रपाणि अशी आहेत. या दोघांचाही महानुभावांच्या पंचकृष्णांत समावेश झालेला आहे. अर्थात् कृष्णाचे 'चक्रपाणि' हे नाव उच्चारल्याने आपोआपच या दोन ऐतिहासिक अवतारी पुरुषांचे स्मरण घडू शकते.

(२) मुरारिमल्लाने विष्णूचा आठवा अवतार म्हणून बलभद्राचा म्हणजे बल-रामाचा उल्लेख केला आहे (१६१-१६३). श्रीकृष्ण हा अयोनिसंभव असून, तो साक्षात् परब्रह्माचा अवतार अकस्मात् देवकीपुढे प्रकटला, असे वर्णन कवीने केले आहे (१६४-१७२). हा कवीच्या महानुभावीयत्वाचा स्पष्ट पुरावा आहे. कारण महानुभाव संप्रदाय कृष्णाला विष्णूचा अवतार मानीत नाही, तर परब्रह्माचा साक्षात् अवतार मानतो.

(३) महानुभाव संप्रदाय आपल्या तत्त्वज्ञानाचा उल्लेख 'ब्रह्मविद्या' आणि संप्रदायाचा उल्लेख 'ज्ञानमार्ग', 'ज्ञानमत' अशा संज्ञांनी करतो. मुरारिमल्लाने आपल्या काव्यात 'मुखीं ब्रह्मविद्या गोमटी । जीवां द्यावयासी ॥' (१७०) आणि 'आतां असो हे ज्ञानमत' (७५४) असा या संज्ञांचा वापर केला आहे.

(४) कृष्णजन्मापासून कंसवधापर्यंतच्या घटना हा मुरारिमल्लाच्या काव्याचा विषय आहे. या काळातील कृष्णाने केलेले सर्व पराक्रम हे त्याच्या बालवयातील आहेत—म्हणजे त्या सर्व 'वाळक्रीडा' आहेत, 'वाळलीळा' आहेत. 'लीळा' या संज्ञेला महानुभाव संप्रदायात विशेष स्थान आहे. या संप्रदायाचे प्रवर्तक चक्रधरस्वामी यांच्या चरित्रातील घटनांना 'लीळा' ही संज्ञा वापरली असून, त्या घटनांचा संग्रह करणाऱ्या चक्रधरचरित्रात्मक ग्रंथाला 'लीळाचरित्र' असेच नाव आहे. याशिवाय चक्रधरस्वामींचा मुक्काम वेलापूर येथे असताना त्यांचा जो नित्यक्रम असे, त्याचे वर्णन करणारा एक गद्य लघुग्रंथ वाइदेववास नामक शिष्याने रचला आहे, त्या ग्रंथाचे नाव 'नित्यदिनी लीळा' (अथवा 'पूजावसर') असे आहे. मुरारिमल्लाने श्रीकृष्णाच्या

क्रीडांच्या संदर्भात ही संज्ञा अनेकदा अशीच अथवा त्याच अर्थाच्या शब्दपर्यायाने वापरली आहे—

ऐसी लीळा नित्यदिनी । खेळे वाळक्रीडा चक्रपाणी । (४७५)
 ऐसी प्रतिदिनीं लीळा अचाट । कृष्ण धरी नाना नट । (५३६)
 ऐसिया परी प्रतदिनीं । देव खेळे गोकुळीं बहुत रूपें धरुनी । (७५२)
 श्रीकृष्ण परब्रह्म साक्षात् । नित्ये लीळा दावित । (८००)
 ऐसा प्रतदिनीं जगजीवन । खेळ खेळे ॥ (८१२)

(५) श्रीकृष्ण हा विष्णूचा अवतार नसून साक्षात् परब्रह्माचा अथवा परमेश्वराचा अवतार आहे, ही महानुभावांची धारणा मुरारिमल्लाच्या या काव्यात अनेकदा व्यक्त झाली आहे, याचा उल्लेख वर आलाच आहे—

ऐसी ब्रह्ममूर्ति केवळ । अवतरली ते ॥ (१६९)
 ऐसा अवतरला परमेश्वरु । (२२८)
 हें साक्षात् परब्रह्म अवतरलें । (३८०)
 अवतरलें परब्रह्म वाळ । (४४१)

‘ निर्गुण सगुण जाला जीवांसाठीं । ’ असे परमेश्वरावताराचे प्रयोजनही कवीने पुनः पुनः स्पष्ट केले आहे—

आतां द्यावया भेटी । दुष्ट निर्दाळावया सृष्टीं ।
 मुखीं ब्रह्मविद्या गोमटी । जीवां द्यावयासी ॥ (१७०)
 हा बहु योगें अवतरौनी । स्थापिले यथार्थज्ञानी ।
 मार्गीं प्रतिष्ठा देउनी । आचार्यें स्थापिले ॥
 हा संपूर्ण सतगुणी अवतारु । करील महादैत्यांचा संहारु ।
 फेडील पृथ्वीचा भारु । वैरिया मुक्तिदाता ॥ (२३१-२३२)
 देवा तूं संपूर्ण अवत्रलासी । रक्षावया आम्हां देवांसी ।
 निर्दाळावया दुष्ट दैत्यांसी । आणि भक्तां मुक्ति द्यावया ॥ (७६८)

या विचाराच्या पार्श्वभूमीवर अन्य सर्व देवतांचे गौणत्व आपल्या संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाला अनुसरून मुरारिमल्लाने आपल्या या कृतीत अनेक जागी सांगितले आहे. ब्रह्मदेव आणि इंद्र यांच्या गर्भहरणाचे प्रसंग (वत्साहरण व गोवर्धनोद्धारण) हे जरी भागवतानुसारी असले, तरी काव्यात अन्यत्रही कवीने स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने, तसेच भागवतकारांच्या वर्णनातून जेथे जेथे संधी मिळेल तेथे अन्यदेवतांच्या गौणत्वाचा उच्चार केला आहे. कृष्ण डेरा घुसळू लागला, तेव्हा त्याच्या उदरात सामावलेले सर्व विश्व हेलावू लागले आणि त्या विश्वातील देवतावर्ग अस्वस्थ झाला, असा मोठा अद्भुत प्रसंग देवतागौणत्वाच्या सिद्धीसाठी कवीने योजला आहे (७७७-७९९).

‘ सकळ देवीं कर जोडुनी जयेजयेकारुं केला । ’ (४०४) किंवा ‘ देवीं पुस्पवरिसावो केला । ’ (६१४, ७२४) अशी वर्णने तर त्याने केलीच आहेत; परंतु देवांच्या प्रतिमा गिळण्याचा वा कोपण्यात टाकून देण्याचा प्रसंग (३७०-३८१) योजून त्याने देवतांच्या उपासनेचा आणि प्रतिमापूजनाचा निषेध केला आहे. कृष्णाने देवतांच्या सामर्थ्यहीनतेचा व गौणत्वाचा प्रत्यय घडविल्यानंतर, एक पूर्वापार उपचार म्हणून जरी नंद-यशोदेने ‘ प्रतिमा म्हणौनि ’ त्यांची पूजा चालू ठेवली, तरी ‘ विसेसें प्रतीती तथा कृष्णावरी ’, यात मात्र शंका उरली नाही.

पूर्वसंप्रदायाचे संस्कार

मुरारिमल्लाचा जन्मापासून महानुभाव संप्रदायाशी संबंध नसावा, म्हणजे तो महानुभाव संप्रदायाचे अनुयायित्व पत्करलेल्या घराण्यात जन्मलेला नसावा; त्याने स्वतःच मध्यवयात केव्हा तरी या संप्रदायाची दीक्षा घेतली असावी, असे मानायला त्याच्या या काव्यातच आधार मिळतात. कारण त्याच्या पूर्वसंस्कारांच्या खुणा नकळतच ‘ वाळक्रीडे ’त उमटलेल्या दिसतात. महानुभाव संप्रदायाच्या दृष्टीने दत्त व कृष्ण हे पौराणिक अवतार आणि चांगदेव राऊळ, चक्रधरस्वामी व गुंडम राऊळ तथा गोविंद प्रभू हे तीन ऐतिहासिक पुरुष असे हे पाच परमेश्वराचे अवतार आहेत, ‘ पंचकृष्ण ’ आहेत. ब्रह्मा-विष्णू-महेशादी देव हे परमेश्वराहून गौण असलेल्या देवता-वर्गात पडतात. गणेश आणि शारदा याही अशाच गौण देवता असल्यामुळे त्यांना ग्रंथारंभी वंदन करणे महानुभावीय श्रद्धांच्या विरुद्ध ठरते. असे असूनही मुरारिमल्लाने हा गणेश-शारदानमनाचा संकेत आपल्या ग्रंथात पाळलेला आहे. ‘ तथा नमिन गणराजा । ’ असे म्हणून त्याने ‘ सरळदोंद लंबकर्ण गणादिपती ’ला नमन केले आहे आणि ‘ विद्यांचे सार ’ अशी ती ‘ ब्रह्मबीजा ’ व ‘ कृपामाता ’ सारजा आपल्याला प्रसन्न असल्याची ग्वाही श्रोत्यांना दिली आहे (२-३).

पहिल्या प्रसंगातच व्यासांचा गौरव करताना ‘ चान्ही वेद प्रवळ । हृदां वसती जयाचां ॥ ’ (१७) असा जो वेदांविषयीच्या आस्थेचा उद्गार मुरारिमल्लाच्या वाणीतून उमटला आहे, तोही त्याच्या पूर्वसंप्रदायाच्या संस्काराचाच परिणाम आहे, असे वाटते.

महानुभावांचा श्रीकृष्ण हा विष्णूचा अवतार नसून, परब्रह्माचा साक्षात् अवतार आहे. विष्णू ही एक गौण देवता आहे, हा महानुभावांचा विचार आपण पाहिलाच आहे. असे असूनही मुरारिमल्ल श्रीकृष्णाचे वर्णन करताना त्याला ‘ आठवा अवतार ’ म्हणून उल्लेखितो, हे मुद्दाम ध्यानी घ्यावयाला हवे. आठव्या अवताराचा उल्लेख त्याने दोनदा केलेला आहे—

वोहरें मिरवतां जाली आसीरी । म्हणे आठवा अवतार होईल
देवकीचां उदरीं ।

तया देवाचिये करीं । कंसा मृत्य असे ॥ (८६)

तंव आठवे अवतारीं । बळिभद्र देवकीचे उदरीं ।

नवां मासां श्रीहरी । काड करिते जाले ॥ (१६१)

या दोन उल्लेखांपैकी दुसरा उल्लेख हा महानुभावीय श्रद्धेला अनुसरून आहे आणि पहिला महानुभावेतर वैष्णवांच्या श्रद्धेला अनुसरून आहे. एकदा अशरीरिणी वाणीचा आधार देऊन कृष्णाला आठवा अवतार म्हणून, तो देवकीच्या 'उदरीं' जन्माला आला आहे, असे म्हणावयाचे आणि पुनः आठवा अवतार बलभद्र आहे, असे म्हणावयाचे, ही विसंगती पूर्वसंस्कार पूर्णतः पुसले न गेल्यामुळे निर्माण झालेली आहे, हे उघड आहे. कंसाला मारणारा कृष्ण हा देवकीचा 'आठवा पुत्र' आहे, असे म्हणणे कवीच्या श्रद्धेशी सुसंगत ठरले असते. परंतु त्याने त्याला अशरीरिणी वाणीच्या द्वारा आठवा अवतार तर म्हटलेच आहे, परंतु तो देवकीच्या 'उदरीं' जन्माला येणार, असेही म्हटले आहे. वास्तविक तिसऱ्या प्रसंगाच्या प्रारंभीच (९५-९६) मुद्दाम प्रश्न उपस्थित करून, कृष्णाचा जन्म हा 'अयोनी' आहे, 'तया योनिजन्म न बोलिजे ।' असे कवीने आग्रहाने सांगितले आहे; त्या विधानाशी 'उदरीं' जन्मण्याचे विधान विसंवादी आहे.

महानुभावेतर सर्व वैष्णव संप्रदाय कृष्णाला विष्णूचा आठवा आणि पूर्ण अवतार मानीत असल्यामुळे त्यांनी शंख, चक्र, गदा, पद्म, शार्ङ्ग धनुष्य, वैजयंती माला ही विष्णूची लांछने कृष्णानेही धारण केली असल्याचा भाव सदैव वाळगलेला आहे आणि या लांछनांमुळे विष्णूला प्राप्त होणारी 'चतुर्भुज', 'चक्रपाणि', 'शार्ङ्गधर' इत्यादी नामे कृष्णासाठीही वापरली आहेत. परंतु विष्णूचा कृष्णाशी संबंध नाकारणाऱ्या महानुभाव कवींनीही ती सर्वास वापरली आहेत. मुरारिमल्लही याला अपवाद नाही (१६६-१६८, ४०२, ४७१, ४७५, ६६८, ७५९, ७६७, ८६७, ९४५). विशेषतः मुरारिमल्ल जेव्हा 'नाभीचें महिमान । तें ब्रह्मयाचें निजस्थान । असे श्रीकृष्णाच्या नाभीचे महिमान गातो, तेव्हा ब्रह्मा हा कृष्णाच्या नव्हे, तर विष्णूच्या नाभिकमळात जन्मलेला आहे, हा भेद पूर्वसंस्कारामुळे तो वाळगू शकत नाही. अगदी अभावितपणाने विष्णूच्या कथासंभारातले संदर्भ, विष्णूची नामे तो श्रीकृष्णासाठी वापरतो. महानुभाव-पंथप्रवर्तनापूर्वीच्या सर्व वैष्णव कथासंभारात, अगदी भागवत पुराणातसुद्धा हीच दृष्टी असल्यामुळे, भागवताची प्रतिष्ठा मानणाऱ्या महानुभाव कवींना कृष्णगुणगायनप्रसंगी विष्णूचा संबंध पूर्णतः पुसून काढणे शक्य झाले नाही. मुरारिमल्लाच्या 'वाळक्रीडे'तील हे विसंवाद महानुभावांच्या आणि महानुभावेतरांच्या संमिश्र आणि संकुल संस्कारांतून अपरिहार्यपणे आलेले आहेत. त्या विसंवादांची मीमांसा आपण मानस-

शास्त्रीय बैठकीवरूनच करायला हवी. ते दोष असले, तरी 'स्वाभाविक' आहेत, हे ध्यानी घ्यायला हवे.

'श्रीकृष्णचरित्र' आणि 'वाळक्रीडा'

'वाळक्रीडे'चा कर्ता मुरारिमल्ल हा महानुभावीय ग्रंथकार आहे, याविषयीची एक साक्ष 'चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र' आणि 'वाळक्रीडा' यांच्या तौलनिक निरीक्षणातून मिळते. चक्रधरस्वामींनी शिष्यांना प्रसंगाप्रसंगाने सांगितलेल्या श्रीकृष्णचरित्रपर 'द्वापरींच्या लीळा'ची वाढ होत होत सध्याचे 'चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र' हे वृहत्संस्करण नेमके केव्हा सिद्ध झाले, हे सांगणे कठीण आहे.^{२९} कदाचित् ते आपल्या 'वाळक्रीडे'च्या नंतरही सिद्ध झाले असण्याचा संभव आहे. अर्थात् या दोन्ही कृतींच्या पौर्वापर्याचा प्रश्न प्रस्तुत संदर्भात महत्त्वाचा नाही. विचारात घेण्याचा मुद्दा एवढाच की, जी कृती निश्चयाने महानुभावपंथीय आहे, तिचे—'चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रा'चे 'वाळक्रीडे'शी साम्य आहे. कंसवधापर्यंतच्या एकूण तीस लीळांपैकी सुमारे एकवीस लीळांचा विषय तरी 'वाळक्रीडे'त समाविष्ट आहे, आणि त्यांपैकी मूळ भागवतात नसलेल्या कथांचा विचार करता महावळभटकथा सर्वत्र (महानुभावेतर कृष्णचरित्रपर ग्रंथांतही) असल्यामुळे दूर टेवली, तरी 'रिठासुराचा वध' (लीळांक ५) आणि 'वाळुवेची वेठी व कोहाळे यांच्या कोड्याची कथा' (लीळांक २९) या दोहींचा दोन्ही कृतींत होणारा समान आढळ विचारात घेतलाच पाहिजे. याशिवाय या दोन्ही कृतींच्या कर्त्यांची कथनपद्धती लोककथांच्या कथनपद्धतीसारखी आहे, हे साम्यही दुर्लक्षित येणार नाही. 'श्रीकृष्णचरित्रा'तला रिठासुर स्वतःच प्रतिज्ञेने कृष्णवधार्थं गोकुळात जातो आणि रिठे विकणाऱ्या एका 'मावेच्या जोगिनी'च्या द्वारा 'रिठेयांचिया गांठी' मध्ये प्रवेशून राहतो. 'वाळक्रीडे'तला रिठासुर मात्र महावळभटाचा मदतनीस म्हणून त्याच्याबरोबर 'रिठेयांच्या गांठी'त प्रवेशून राहतो.

'वाळुवेच्या वेठीचे आणि कोहाळ्याचे कोहाडे (कोडे)' मात्र 'वाळक्रीडे'त संक्षेपाने वर्णिलेले आहे, तर 'श्रीकृष्णचरित्रा'त त्याचा खूप तपशील दिलेला आहे. मुरारिमल्लाची प्रवृत्ती 'संकलित मात्र' कथन करण्याची असल्यामुळे त्याने मुद्दाम प्रचलित कथेचा संक्षेप केला आहे, की 'श्रीकृष्णचरित्रा'च्या कर्त्याने वाळक्रीडाकाराच्या संक्षिप्त कथनाचा विस्तार केला आहे, याचा निर्णय करण्याचे साधन नाही. कदाचित् या दोन्ही ग्रंथकारांनी समान पूर्वसाधनांतून आपली सामग्री उचलली असण्याचाही संभव आहे. एवढे मात्र निश्चित की, श्रीकृष्णचरित्राच्या बाबतीत महानुभावीय परंपरेत ज्या कथा वैशिष्ट्येकरून प्रचलित होत्या, त्यांच्या या दोन्ही ग्रंथकारांनी आवर्जून वापर केला आहे. 'चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र' हा महानुभावीय ग्रंथ असल्यामुळे त्याच्याशी जिव्हाळ्याचे नाते सांगणारे 'वाळक्रीडा' हे काव्य रचणारा

मुरारिमल्ल हाही महानुभाव संप्रदायाचा अनुयायी आहे, हे निश्चित आहे.

मुरारिमल्ल आणि येल्हणसुत

‘ चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रा ’प्रमाणेच येल्हणसुत मंडळीकाच्या ‘ वाळक्रीडे’शी मुरारिमल्लाच्या ‘ वाळक्रीडे ’चा आत्मीय संबंध आहे. या दोन्ही ‘ वाळक्रीडा ’-काव्यांची तौलनिक पाहणी केली, तर आपणांस अगदी प्रथमदर्शनीच असे दिसून येते की, येल्हणसुताने मुरारिमल्लाच्या ‘ वाळक्रीडे ’चाच जवळ जवळ तिप्पट विस्तार करून आपले काव्य सजवले आहे. येल्हणसुताचे काव्य ‘ श्रीकृष्णवाळक्रीडा ’ या नावाने प्रकाशितही झाले आहे.

डॉ. य. खु देशपांडे यांनी ‘ महानुभावीय मराठी वाङ्मया ’त ‘ श्रीकृष्णवाळक्रीडे’चे कर्तृत्व अनवधानाने येल्हणसुताऐवजी येल्हणाकडे दिले आहे. या ग्रंथाचा परिचय घडविताना ते लिहितात, “ एल्हण कवी ऊर्फ ओंकार हा कवीश्वराम्नायातील म. चाहेव्यास यांचा शिष्य होय. याचा ‘ श्रीकृष्णवाळक्रीडा ’ म्हणून ओवीवद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हा कवी कवीश्वराम्नायातील मुरारिमल्लाचा नातू होय. ”^{३०} डॉ. देशपांडे यांनी प्रस्तुत ग्रंथाच्या स्वरूपावद्दल एवढीच माहिती नोंदविली असून, पेशावरच्या श्रीकृष्णमंदिरात असलेल्या वाइंदेशकर अधिकारी कृष्णराज महंत यांच्या संग्रहातील पोथीतून प्रस्तुत काव्याच्या अखेरीच्या तीन ओव्या उद्धृत केल्या आहेत. डॉ. देशपांडे यांना पाहावयास मिळालेल्या पोथीचे लेखन अत्यंत अशुद्ध दिसते. परंतु उद्धृत केलेल्या भागातही प्रस्तुत काव्याचा कर्ता एल्हण वा येल्हण नसून, येल्हणसुत आहे, असे ‘ विद्वांस मुरारिमल्लाचा नातू । कवि मंडळीक एल्हणराजसुतु । ’ या उल्लेखावरून स्पष्ट होते. अर्थातच जो येल्हणसुत आहे, त्याचा गुरू (पारमार्थिक पिता) चाहेव्यास नसून, येल्हण आहे, हेही स्पष्ट होते.

डॉ. देशपांडे यांनीच पांगारकरांच्या ‘ मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासा ’च्या द्वितीय खंडात महानुभाव वाङ्मयाविषयीची जी पुरवणी दिली आहे, तीतही ‘ कवि मंडळीक एल्हन ’ अशाच शीर्षकाने पुढील माहिती दिली आहे : “ प्रस्तुत कवी कवीश्वर आमनायातील प्रसिद्ध प्रमेयगीताभाष्यकार मुरारिमल्ल विद्वांस यांचा शिष्य चाहेराज याचा शिष्य होय. मुरारिमल्ल विद्वांस हे ऋग्वेदी ब्राह्मण असून, मोगलाईत राहात असत. यांचे उपनाम विद्वांस असे होते. हे प्रख्यात धर्मोपदेशक असून, यांचे २५०० अनुयायी होते. यांच्या नावावरूनच यांच्या गादीस विद्वांस असे नाव पडले. यांचे आयुष्य शतमान असून, यांचा अंत शके १५२७ वैशाख शु. ५ शनिवारी अर्धरात्रोपरान्त झाला, असे एका श्लोकात नमूद आहे. या मुरारिमल्ल विद्वांसांचा एल्हन कवी हा नातू होय. हा कवी आपल्या कवितेत स्वतःस मुरारिमल्ल एल्हनकिंकर असे म्हणवितो. या एल्हन कवीचे ‘ श्रीकृष्णरुक्मिणीस्वयंघर ’ आणि ‘ वाळक्रीडा ’ हे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.”^{३१}

डॉ. देशपांडे यांनी स्वतःच पुरविलेल्या माहितीवरूनही 'वाळक्रीडे'चा कर्ता एल्हण नसून एल्हनकिंकर आहे आणि अर्थातच त्याचा गुरू चाहेराज नसून येल्हण आहे, हे उघड होते. सारस्वतकार, सारस्वतपुरवणीकार आणि सूचीकार यांचाही या वावतीत असाच गोंधळ झालेला आहे.^{३२} स्वतः येल्हणसुताची या वावतीतील साक्ष संशयातीत आहे—

तयांचा समलक्षणी भला । विद्वांसकुळीं देव आधिष्ठिला ।
तो मुरारिमल्ल नमिला । मार्गाधिकरणें ॥
तयाचे येल्हणनाथ योगी । तेणें संसृतिनाशालागीं ।
हितेष्टभावे मोक्षमार्गी । योजिलें मज ॥
तो श्रीमुरारिमल्लकुमरु । मज दैवमार्गी दीक्षागुरु ।
तया साष्टांगीं नमस्कारु । केला म्यां निश्चयेसी ॥

(१. १०, १४, १६, १७)

अहो जी यादवकुलतिल्लका । तुझा कृपाकटाक्ष निका ।
मज जोडविसी मंडळीका । कवि अनाथासी ॥
विद्वांस मुरारिमल्लनातु । कवि मंडळीक येल्हराजसुतु ।
तेणें ग्रंथमिसें यादवनाथु । स्तविला वाळवाणीं ॥

(२५.१५७, १७२)

येल्हणसुताच्या या उद्गारांचा अर्थ स्पष्ट आहे की, 'श्रीकृष्णवाळक्रीडा' या काव्याचा कर्ता येल्हणसुत मंडळीक आहे, त्याच्या गुरूचे नाव चाहेराज किंवा चाहे-
व्यास नसून, येल्हण, येल्हराज किंवा येल्हणनाथ असे आहे, आणि त्याचा प्रपिता
किंवा परमगुरू मुरारिमल्ल विद्वांस हा आहे. येल्हणसुताने ज्या अर्थी आपला संपादन-
विषय असलेल्या 'वाळक्रीडे'चाच विस्तार आपल्या काव्यात केला आहे, त्या अर्थी
येल्हणसुताचा परमगुरू मुरारिमल्ल विद्वांस हाच आपल्या प्रस्तुत 'वाळक्रीडे'चा
कर्ता कसलेला कवी मुरारिमल्ल होय, यात शंका राहत नाही. डॉ. देशपांडे यांनी
मुरारिमल्ल विद्वांस याची जी माहिती दिली आहे, ती अर्थातच आपल्या प्रस्तुत
'वाळक्रीडे'च्या कर्त्याचीच माहिती ठरते.

(१) 'वाळक्रीडा'-कार मुरारिमल्ल हा कवीश्वर आमनायातील विद्वांस गादीचा प्रवर्तक होय.

(२) तो देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण असून, मोगलाईत म्हणजे मराठवाड्यात कोठे तरी राहात असे.

(३) त्याचे आयुष्य शतमान असून, वैशाख शुक्र पंचमी शनिवार शके १५२७ या दिवशी अर्धरात्रीनंतर त्याचा देहान्त घडला.

येल्हणसुताने आपल्या काव्याच्या रचना-स्थल-कालाचा जो तपशील दिला आहे, त्याच्याशी डॉ. देशपांडे यांनी दिलेल्या मुरारिमल्लाच्या माहितीचा मेळ जमतो. २५ अध्यायांच्या आणि ३२०७ ओव्यांच्या आपल्या काव्याची रचना कोठे व केव्हा झाली, ते सांगताना येल्हणसुत म्हणतो—

शके पंधरासे यैसी । विलंबी संवत्सर श्रावणमासीं ।

शुद्ध पंचमीये पडतूर देशीं । विडळीये सिद्ध जाला ग्रंथ ॥ (२५.१७०)

म्हणजे येल्हणसुताची 'वाळक्रीडा' श्रावण शुक्ल पंचमी, विलंबी संवत्सर, शके १५८० या दिवशी पडतूर भागातील (जि. परभणी) विडळी या गावी सांगता पावली.

यावरून, येल्हणसुत हाही मराठवाड्यातला कवी आहे आणि कालदृष्ट्या तो 'मुरारिमल्लाचा नातू' असणे जमणारे आहे, हे वाचकांच्या सहज ध्यानी येईल.

'शतमान आयुष्य' असणारा मुरारिमल्ल विद्वांस याचा देहांत शके १५२७ मध्ये झाला आहे. म्हणजे त्याचा जीवनकाल शके १४२७ ते शके १५२७ (इ. स. १५०५ ते १६०५) असा ठरतो. त्याने आपल्या जीवनाच्या मध्यकालात 'वाळक्रीडे'ची रचना केली असावी, असे जर आपण अनुमान केले, तर 'वाळक्रीडे'चा रचनाकाल सुमारे इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकाचा मध्य (इ. स. १५५०) ठरू शकेल.

काव्यांतर्गत दोन प्रमाणांवरून कवीच्या मूलभूमीविषयी थोडे वेगळे अनुमान निघते. वरुणगर्वहरणप्रसंगात कवीने जे भालदेवपूजाव्रत वर्णिले आहे (३८६-३९७) ते खास खानदेशातले आहे आणि त्याने 'भाचा' या शब्दाचे 'भासा' असे जे रूप वापरले आहे. (८३४, ८५४) तीही खास खानदेशी लकव आहे. यावरून असे वाटते की, कवीचा खानदेशाशी काही संबंध असावा.

येल्हणसुताचे काव्य 'श्रीकृष्णवाळक्रीडा' या नावाने मुद्रित झालेले असले, तरी कवीने मात्र आपल्या काव्याचा निर्देश 'वाळक्रीडा' या नावानेच केलेला आहे (१.४९, १.५५, २५.१६८, २५.१६९). तो आपल्या काव्याला 'भागवती कथा' म्हणूनच उल्लेखितो (१ ३९, १.५७) परंतु त्याने भागवताचा साक्षात् आधार न घेता मुरारिमल्लाच्या काव्याचा तिप्पट विस्तार केला आहे, हे मागे सांगितलेच आहे. या उभय काव्यांच्या या आत्मीय संबंधाचा प्रत्यय येण्यासाठी, येल्हणसुताने महावळ-भटकथेत महावळभटाच्या भूतवाधेचे जे वर्णन केले आहे, ते पाहू—

उपचार करितां तया । शुद्धी न ये बोलावया ।

तवं म्हणती कंसराया । सभेचे लोक ॥

यासि भूतवाधा जाली खरें । हा घेतला म्हैसासुरें ।

की यक्षनीं वरपडा थोरे । जाला न कळे ॥

हणौनि भुक्नाची लेंडी । धुंन देती नासिकीं तोंडीं ।

तरी नुकले मुरकुंडी । भुललाचि असे ॥

एक म्हणती यासी आतां । गुणी घालावा पुरता ।
जो वळे काढील या भुता । राखेल ब्राह्मणासी ॥
म्हणौनि गुणियांमाजी गाढा । पाचारिला सोन गावंडा ।
कंस सांगे तयापुढां । करावी झाडणी ॥
तेणें भट नेहाळिला । म्हणे हा भूतमेळीं पडला ।
मग फोक आणविला । कृष्ण कणेराचा ॥
शेंडी लावूनि दोरी । पंचधान्य सडकरी वरी ।
मग सत्रानें फोकवरी । मारिता जाला ॥
भट हरि म्हणे नेटें । येरू म्हणे राहे, जासील कोटें ।
तुझें काय केले भटें । कां धरिलें यासी ॥
सांग तूं कवण कोठींचा । जळ स्थळीं कां स्मशानींचा ।
खेचर भूचर कीं झाड देऊळींचा । म्हणुनी हाणे फोक ॥

(१०-१४६-१५४)

मुरारिमहाराच्या ' बाळक्रीडे 'तील त्या प्रसंगाशी (२८२-२८७) हे वर्णन तुळून पाहताच त्यांची समानता आपल्याला सहज जाणवेल. येल्हणसुत भुतावरोवर म्हैसा-सुर व यक्षिणी या तद्वर्गीय दोन देवतांचा अधिक उल्लेख करतो; मांत्रिकाला ' पांचाखरी ' ऐवजी ' गुणिया ' या पर्यायाने निर्देशितो; त्याचे नाव ' हेम गावंडा ' असे न देता ' सोन गावंडा ' (हेम = सोने) असे देतो; भटाला ज्या फोकाने मारले, तो फोक ' कणेराचा ' होता, असे न म्हणता ' कृष्ण कणेराचा ' होता, असे म्हणतो; ' पंचधान्यां 'चा प्रयोग अधिक उल्लेखितो. येल्हणसुताने मुरारिमहाराला किती तंतोतंत अनुसरले आहे, बदल आणि परिवर्तन कसे संवादी सुरात केले आहे, याची यावरून आपणांस उत्तम कल्पना येईल आणि येल्हणसुत हा मुरारिमहाराचा सच्चा वारसदार असल्याची कबुली आपण निःशंकपणे देऊ शकाल.

' बाळक्रीडे 'चे बाह्यीन सौंदर्य

मुरारिमहाराच्या ' बाळक्रीडे 'चे लोकतत्त्वीय विशेष उलगडून पाहताना, त्या विशेषां-मुळे या काव्याचे सौंदर्य कसे खुलले आहे, हे त्या त्या संदर्भात आपण अनुभवलेच आहे. दैवी आणि दानवी शक्तींच्या प्रकटीकरणातून येणारी अद्भुतता आणि दानवी शक्तींवर दैवी शक्तीने प्राप्त केलेल्या विजयातून लाभणारी संतृप्ती मूळच्या कथाविषयात असली, तरी मुरारिमहाराच्या कथनशैलीमुळे त्याला वेगळीच रोचकता लाभली आहे. वसुदेव-देवकी, नंद-यशोदा, कृष्ण-गोपी, कंस, कंसपक्षीय दैत्य, इंद्र, ब्रह्मा, अक्रूर, इत्यादी पात्रांची मुरारिमहारांनी जी चित्रणे केली आहेत, ती जिवंत आहेत. दुष्ट शक्तींच्या कैचीत सापडल्यामुळे अत्यंत अगतिक बनलेली वसुदेव-देवकी, त्यांचे अपत्य-

नाशाचे दुःख, त्यांना सोसावा लागलेला दैवी पुत्राचा वियोग या सर्वांचे चित्रण मुरारिमल्ल अशा सहजतेने आणि समरसतेने करतो की, वाचक सहानुभवाने अस्वस्थ होऊन जातो.

नंद-यशोदा या जोडप्याची अवस्था याहून वेगळी आहे. ते मुक्त आहे. कृष्ण त्यांच्या सहवासात वाढतो आहे. त्याच्यावर अतिवालवयापासून कोसळणाऱ्या भीषण संकटांची जरी त्यांना एकसारखी भीती असली, तरी कृष्णाच्या अघटित सामर्थ्याचे दर्शनही त्यांना एकसारखे होते आहे. वसुदेव-देवकीचे वात्सल्य गुदमरून गेले आहे, तर नंद-यशोदेचे वात्सल्य यमुनेच्या प्रवाहासारखे तुडुंब भरून वाहते आहे. यशोदेला लाड करण्याची, कौतुकाने हरखून जाण्याची, चिंता प्रकट करण्याची आणि शोकाने आक्रोशण्याची मुक्तता आहे. यशोदेच्या मुक्त वात्सल्याचे हे सर्व उन्मेप मुरारिमल्लाने आविष्कृत केले आहेत. विशेषतः वंदिशाळेत कृष्णजन्मापूर्वी, अगतिक मनःस्थितीत धरित्रीला 'उदरीं ठाव' देण्याची दवलेली प्रार्थना करणारी देवकी आणि कृष्ण वरुण-प्रसंगात व कालियाप्रसंगात यमुनेत बुडाला असताना सर्व गोपजनांसमक्ष धाय मोकळून मुक्त आक्रोश करणारी यशोदा ही दोन मातृहृदयाची चित्रणे एकत्र तुळून पाहण्यासारखी आहेत.

कंसाचे आणि कंसपक्षीय दैत्यांचे चित्रणही असेच आकर्षक आहे. प्रारंभी स्नेहशील असलेला कंस अशरीरिणी वाणीच्या श्रवणाने विथरतो-भडकतो कसा आणि नंतर भयग्रस्त क्रूरकर्मा बनतो कसा, याची कथा प्रसंगामागून प्रसंगात खुलत राहते. कंसाच्या आशा-निराशांचे चढ-उतार, स्वपक्षीयांच्या वडिवाराचा त्याला आलेला तिटकारा, त्यांचा त्याने केलेला उपहास—हे सारेच आत्मलक्षी, अहंकारी, सत्तांध व्यक्तीच्या अंतरंगावर प्रकाश टाकणारे आहे.

अक्रूर हा कृष्णभक्तांचा प्रतिनिधी आहे.

या सर्वच व्यक्ती आपल्या मनावर ठसा उमटवितात. विशेषतः कृष्ण आणि कंस-पक्षीय दैत्य हे परस्परांशी भिडले असता त्या दैत्यांनी आणलेला शौर्याचा आविर्भाव, आपल्या सामर्थ्याविषयी त्यांनी प्रकट केलेला अतिशयोक्त विश्वास आणि कृष्णाचा त्यांनी केलेला उपहास—हे सारे अत्यंत खटकेवाज शैलीत मुरारिमल्ल मांडतो आहे. अशा प्रसंगांतले त्याचे संवादकौशल्य 'वाळक्रीडे'तील नाट्याचा परिपोष करणारे आहे. अक्रूर हा कंसाने कपटाने पाठविलेला असूनही, जेथे 'श्रीकृष्णार्ची पाउलें उमटलीं कुंकुमाचीं,' तेथे शत दंडवते घालीत गोकुळाकडे चालला आहे; 'जयांतळीं खेळे सर्वेश्वर', अशा तरुवरांना नमस्कार करीत चालला आहे, हे मुरारिमल्लाने अक्रूरचित्रण त्याच्या स्वतःच्या कृष्णभक्तीचे पोषण-तोषण करणारे आहे. 'कृष्णाचेनि प्रसादें सकळां । जाला अनंदाचा सोहोळा ।' असे ते मथुरावासी जनही मुरारिमल्लाने भक्तिवांधवच आहेत, यात संशय नाही. नाना रसरंगांत रंगलेली ही कथा कृष्णकेंद्रित

टेवण्यात मुरारिमल्लाला पूर्ण यश लाभले आहे, ते त्याच्या या भक्तभूमिकेमुळे !

मुरारिमल्लाच्या सहजसुंदर भाषेत काही साध्याच शब्दांची अन्वर्थकता त्याच्या कथनाला एवढी आशयघनता प्राप्त करून देते की, वाचक मुग्ध होऊन जातो. वंदि-शाळेत आठव्या गर्भाची चिंता करणाऱ्या वसुदेव-देवकीची मनःस्थिती चित्रित करताना ' वसुदेवा आली दुखनिद्रा ', ' माझीं उपटिलीं वाळे ' आणि ' आओ माये मेदनी ' ही जी विधाने कवीने केली आहेत, त्यांपैकी दुसऱ्या दोन विधानांमधील ' उपटिलीं ' आणि ' मेदनी ' या शब्दांनी काव्यसौंदर्याची कशी वृद्धी केली आहे ते आपण ' महामाता धरित्री ' या छंदकात विस्ताराने पाहिले आहे. ' दुखनिद्रा ' (११२) हा शब्दही असाच विलक्षण अन्वर्थक आहे. या शब्दातील ' दुःख ' आणि ' निद्रा ' हे दोन्ही घटक परस्परांचा आशय पुष्ट करणारे आहेत. स्थूलतः असे वाटते की, दुःखाने निद्रानाश होतो. परंतु दुःखाची परिसीमा ही अगदी अपरिहार्यपणे निद्रेत परिणत होते—दुःखाने ग्लानी येते. आपली सात अपत्ये एकामागून एक अशी कंसाने आपटून मारल्यानंतर वंदिवासात पिचणारा तो अभागी पुरुष आपल्या पत्नीला कसलाच दिलासा देऊ शकत नव्हता. अशा परिस्थितीत त्याला ' दुखनिद्रे 'ने व्यापणे स्वाभाविक ठरते.

पुढे वक्रासुरवधाच्या प्रसंगात ' माने पडिली वज्रमिठी । तवं वळ करितां वक झाला हिंपुटी । ' असे वर्णन आले आहे. यातील ' वज्रमिठी ' हा शब्द असाच विशेष अन्वर्थक आहे. ' वज्रमिठी 'त मिठीची जीवघेणी दृढता उत्तम रीतीने व्यक्त होत आहे.

अन्वर्थकतेच्या संदर्भात आणखी एक शब्द पहायलाच हवा, असा आहे. कृष्णाने माती खाल्ल्याची वार्ता सांगत लहान मुले यशोदेकडे आली आहेत. त्या वार्तेमुळे यशोदेला कृष्णाचा राग आला आहे आणि ती हातात ' सिपटी ' घेऊन कृष्णाला रागाने विचारत आहे—

कां रे तुवा मृत्तिका भक्षिली ? ।

मारूं आतां ? ॥ (५१२)

यशोदेचा हा ' वत्सल ' रागाचा प्रश्न उपस्थित केल्यानंतर श्रीकृष्णाची त्यावरील प्रतिक्रिया वर्णिताना कवीने कृष्णाचे असे एक अन्वर्थक नाम वापरले आहे की, केवळ त्या एका कृष्णनामपर्यायामुळे पुढील सारा प्रसंग उत्तंग तत्त्वाधिष्ठानावर उभा राहतो. कवी वर्णन करतो आहे—

तवं बोलिल्ला अनंतु । माते पाहे माझेया मुखांतु ।

म्हणौनि पसरिलें अद्भुतु । श्रीमुख देवें ॥

तेणें मुख पसरिलें विसाल । तवं तेथ मेरु मंदार अष्टकुळाचळ ।

येकवीस स्वर्गें सप्तपाताळ । पयेंत देखिले ॥ (५१३-५१४)

रागावलेल्या यशोदेला ' माते, पाहे माझेया मुखांतु । ' असे म्हणून ' अद्भुत

श्रीमुख ' उघडणाच्या कृष्णासाठी ' अनंत ' हे नाम कवीने वापरल्यामुळे पुढील सर्व ' अद्भुता 'ला सहजच तात्त्विक अधिष्ठान लाभले आहे आणि अतिशयोक्तीचे काव्यात्म समर्थन घडले आहे. कवी मुरारिमल्लाची ही किमया पाहून श्रोता संतुष्ट होऊन जातो.

मुरारिमल्ल आपले कथन कधीच मुद्दाम अलंकृत करीत नाही. तो रंगून गोष्ट सांगतो आणि त्याच्या रंगात श्रोता सामील होतो. वक्त्याश्रोत्याचा हा संवाद अखेरपर्यंत विघडत नाही. वसुदेव-देवकीला वंदीत ठेवल्यानंतर, देवकीच्या उदरीं वाळ जन्मास आल्याची वार्ता आपणांस तत्काळ कळावी, म्हणून कंसाने ' तेथ राखण ठेविले दूत ! ' या दूतांपैकी एक आहे पिंपळ होऊन राहिलेला यमलाजुन. देवकी पहिल्यांदा प्रसूत झाल्यावर ते वाळ रडू लागले आणि त्यामुळे पिंपळ आदी दूत सावध होऊन कंसाला इशारा देऊ लागले, असे कवीला सांगायचे आहे. कवी म्हणतो—

तवं त्या वाळें रुदना केली । ते आइकौनी पिंपळाची सेंडी थरारली ।

(१०३)

' पिंपळाचा सेडा ' असे शब्द न वापरता ' पिंपळाची सेंडी ' असे शब्द वापरल्यामुळे, ज्याची ' सेंडी ' थरारली आहे, तो पिंपळ केवळ वृक्षरूपात न राहता आपले दुःसंकल्पयुक्त दैत्यरूप प्रकट करतो.

मुरारिमल्लाची कथनशैली कृत्रिम कल्पनावैभवात त रमता आपला सहज ओघ अब्राधितपणाने राखीत राहते, हे काव्यभर आपल्या प्रत्ययास येते. तरीही कथनाच्या प्रवाहात कल्पनालहरींचे काही स्वाभाविक वळसे दिसतात आणि ते कथन-प्रवाहाचे सौंदर्य वाढवितात —

ऐसा तो मालखडा । जैसा मेरूचा दीर्घ कडा ।

भवता येमुनेचा वेढा । समुद्र जैसा ॥ (६०)

द्वारीं टेविली होती सिळा । आणौनि तेथ हपटी त्या वाळा ।

जैसे खडकीं आदळितां भोपळा । ठिकरिया होये ॥ (१०५)

मागांपुढां आडोळे हाणत । जैसा काळकेत रुसला ॥ (९६७)

जैसे भुजंगाचें जीवित्व कुंटे । मग तो येउनी प्रगटे राजवाटे । (९८७)

कुंडलें सोभतीं श्रवणीं । जैसे सुक्र-ब्रहस्पती दोन्ही । (८६९)

अशा सुंदर कल्पनांनी आपले कथन कवीने अधिक आकर्षक केले आहे, पण तेही सहजपणाने. जेथे कल्पनावैभवाचा संबंध नाही, अशाही अभिव्यक्तिकुशलतेने मुरारिमल्ल आपल्याला प्रभावित करतो. अन्वर्थक शब्दांप्रमाणेच अकृत्रिम प्रासाची लयही तो अनेकदा लीलया साधतो. ' गीतीं गाती श्रीचक्रपाणी । ' (३४१), ' जे गाती वाती पढती बोलती । ' (३४३), ' तवं कृष्ण जाला रांगणा । खेळत खेळत आला आंगणां । '

(३४९) यांसारख्या पंक्तींतून त्याचे हे अकृत्रिम प्रासयोजनेचे कौशल्य जाणवते. कृष्णाच्या वारशाच्या प्रसंगी कारागिराने जो पाळणा तयार केला होता, त्याच्या घडणीचे कसब वर्णन करताना ' तेणें मूस वोतिली वावनाची । ' (१३४) एवढेच म्हणून कवीने शब्दांच्या मितव्ययातून अमित परिणाम साधला आहे. कारागिराने लाकडातून केलेली सफाईदार कोरीव घडण पाहून, त्याने जणू चंदनाची मूसच ओतली आहे, अशी कल्पना कवी करतो !

याशिवाय जागोजाग वापरलेले अर्थोचित वाक्प्रचार, म्हणी, सुवचने (पहा : परिशिष्ट क्र. २ व ३) यांनीही कवीच्या कथनसरणीची प्रभावक्षमता वाढवली आहे. परंतु ' बाळक्रीडे 'तील हे कथन-सौंदर्य असे विश्लिष्ट करून पाहण्याऐवजी श्रोत्यांनी ते कानामनाने अनुभवावे, हेच खरे ! कवी आत्मविश्वासाने श्रोत्यांना आवाहन करतोच आहे की, ' रसाळ कथा येथुनी । सांघैल मुरारिमल्ल ! '

काही दोष

' बाळक्रीडे 'त काही ढोवळ दोषांचा आढळ होतो आणि त्यामुळे काव्याच्या आस्वादनात काहीसा व्यत्ययही येतो, याची नोंद करणे आवश्यक आहे.

(१) ' चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रा 'त रिठासुरवधाची कथा (लीळांक ५) आहे आणि रिठासुराची कल्पना ज्या अरिष्टासुराच्या नावातून उद्भवली, त्या अरिष्टासुराच्या वधाची कथाही (लीळांक १९) आहे. हा दोष ' बाळक्रीडे 'त नाही. परंतु यमलार्जुनाच्या कथेच्या वावतीत मात्र मुरारिमल्लाने फारच गांधळ केला आहे. वास्तविक ' यमलार्जुन ' म्हणजे ' अर्जुनवृक्षांची जोडी '. नल आणि कूबर हे दोन कुबेरपुत्र यक्ष नारदाच्या शापाने दोन अर्जुनवृक्ष होऊन नंदाच्या अंगणात राहिले आणि उखळीशी बांधलेल्या कृष्णाने त्यांच्या मधून जाऊन त्यांना स्पर्शपूर्वक उखडल्यामुळे ते उद्धरून गेले, अशी मूळची भागवतीय कथा आहे. मुरारिमल्लाने यमलार्जुन-कथेचा संदर्भ तीन ठिकाणी आणला आहे आणि तीनही ठिकाणी तो अंशतः अथवा पूर्णतः चुकलेला आहे

कंसाने वसुदेव-देवकीला वंदिवासात ठेवल्यानंतर दाराशी आपले तीन दूत राखण ठेवले होते, त्यांत यमलार्जुन असल्याचा उल्लेख मुरारिमल्ल करतो—

एक येमलार्जुन । तो राहिला पिंपळ होऊन ।

येथे कवीने यमलार्जुनाला कल्पनेने या प्रसंगात गोवलेले आहे; शिवाय अर्जुन-वृक्षाऐवजी त्याला पिंपळाचे रूप दिले आहे; आणि मुळात अर्जुनवृक्षांची जोडी असूनही ' एक पिंपळ ' निर्देशिला आहे.

त्यानंतर, पूतनावध घडल्यावर प्रतिज्ञेचा विडा उचलून यमलार्जुन ' नंदाचां भुवनीं ' येतो; ' ताड आणि पिंपळ ' होऊन नंदाच्या अंगणीं दोन वृक्षांच्या रूपाने वाढतो;

आणि मग कृष्ण त्यांना दोन्ही हातांनी उन्मळून आपटतो (३४६-३५१). या वर्णनात वृक्ष दोन असले, तरी ते ताड आणि पिंपळ असल्याचे सांगितले आहे; ते उखळीच्या दाटणीने पडल्याचे वर्णन नसून, कृष्णाने हाताने उपटून टाकल्याचे वर्णन आहे; आणि नुलकूवरांचा तर येथे उल्लेखही नाही.

पुढे सहाव्या प्रसंगाच्या अखेरीस मात्र यमसलार्जुनवधाच्या मूळ कथेशी वव्हंशी इमान राखले आहे (४७६-४९२). तरीही अर्जुनवृक्षांचा अथवा ' यमलार्जुन ' या नावाचा येथे सुळीच निर्देश नसून केवळ ' दोनी वृक्ष असती वाहिरी । पुत्र धनंजयाचे॥ ' एवढेच म्हटले आहे.

यमलार्जुनवधकथेच्या वावतीतील हा गांधळ क्षम्य ठरण्यासारखा नाही. तो कवीच्या दिसाळपणाचा, साक्षेपाच्या अभावाचा द्योतक आहे, असे म्हटले, तर ते रसिकाच्या स्वाभाविक अपेक्षांच्या भंगाशी सुसंगतच ठरेल.

असाच प्रकार अघासुरवधकथेच्या वावतीतही झाला आहे. प्रारंभी एकदा (३५४-३५९) एक सर्पवधाचा प्रसंग वर्णून पुढे पुनः (५९८-६१४) अघासुरवध वर्णिला आहे.

कथाविषयाच्या तपशिलातील विसंवादाच्या या दोघांशिवाय क्वचित् चुकीचं शब्द-प्रयोग, यमकांच्या सोयीसाठी केलेले शब्दांचे लिंग-वचन-परिवर्तन आणि त्याच हेतूने केलेले शब्दरूपांतील परिवर्तन यांसारखे दोषही मुरारिमल्लाच्या या काव्यात आढळतात. उदाहरणार्थ—

कीं चुकलिये ईश्वरभक्ती । म्हणोनी पावलों दुखप्राप्ती । (१२१)

वाळ उसंगां बैसला । मग चालिला गोकुळासी ॥ (१८८)

येथे ' पावलों ' आणि ' प्राप्ती ' या एकार्थक शब्दांची अकारण द्विरुक्ती (' पिवळा पीतांबर 'प्रमाणे) आहे आणि ' स्कंधीं ' (खांद्यावर) या शब्दाऐवजी चुकीने ' उसंगां ' (उत्संग = मांडी) असा शब्दप्रयोग केला आहे.

पोळपाट पाठीवरी बैसला । तेणें असुध वाहुं लागला । (२६५)

जवं वाडियावाहेरी आला...। पळतां मुंडासा गुंतला । (२६९)

येथे यमकांच्या सोयीसाठी असुध (अशुद्ध = रक्त) आणि मुंडासे या नपुंसकलिंगी शब्दांचे पुंल्लिंगात परिवर्तन केले आहे. हे दोन्ही शब्द कवीने अन्यत्र (२६३, २७४) नपुंसकलिंगी वापरले आहेतच.

ऐसा मेघांचा मेळा । वरंती भूमंडळां । (३८९)

येथे ' मेघांचा मेळा ' असा एकवचनी कर्ता असूनही ' वरंती ' हे बहुवचनी क्रियापद वापरले आहे. कवीला ' मेळा ' या शब्दाचा विसर पडून, त्याने ' मेघ ' हाच बहुवचनी कर्ता मानून क्रियापदाची योजना केली आहे.

ऐसे सकळजन आनंदले । मग नंदें अवघे वृतांत सांगितले । (४३९)
या ठिकाणीही यमकाच्या सोयीसाठीच ' वृतांत ' शब्द बहुवचनांत वापरला आहे.

ऐसे आले नंदाचिये भुवनीं ।...आनंदें वाजांत्रांची गर्जनी । (४४२)

येथे तर यमकांच्या गरजेपोटी ' गर्जना ' या शब्दाचे ' गर्जनी ' असे चुकीचे परिवर्तन घडविले आहे.

यांसारखे दोष विचक्षण रसिकांना खटकणारे आहेत, हे खरे; परंतु कवीच्या आकर्षक कथनकौशल्याच्या ओघात त्यांचा विसर पडावा, अशी अपेक्षा आहे.

वाळक्रीडा-काव्यांची परंपरा

श्रीकृष्णाच्या वाळक्रीडा हा कृष्णभक्त कवींचा प्रियतम विषय आहे. श्रीकृष्णाने जन्मापासून कंसवधापर्यंत जे अनेक ' पोवाडे ' केले, त्यांचे गायन भक्तिभराने करण्यासाठी संतकवींनी आपल्या वाणीला भाट बनविले आहे. भागवत परंपरेतील भक्तकवी वाळक्रीडा-गायनात तनमनाने रंगून जातात आणि त्यांची वाग्वल्लरी उन्मेप-फुलांनी वहरून जाते. ज्ञानदेव-नामदेवांपासून निळोव्यांपर्यंत अनेक भागवतधर्मी कवींनी श्रीकृष्णाची वाळक्रीडा अभंगवद्ध करून ठेवली आहे. ' दांदील दांदील टमकत चाले ' आणि ' पारीं रुणझुण रुणझुणिति वाळे ' असे ते यशोदेचे ' सांवळे ' वाळ नाम-देवांच्या भावांगणात खेळू लागले, की त्यांचा जीव हरखून जातो आणि ' परब्रह्म निष्काम तो हा गौळिया घरीं । ' अशी भावनिर्भर गीते ते गाऊ लागतात.

यमुनेच्या पावळीं । मूर्तीं देखिली सांवळी ।

चिदाकाशीं वोतली । प्रेमतनु गे माय ॥

असा त्या सावळ्या वालमूर्तींच्या दर्शनाचा उल्हास ज्ञानदेव जेव्हा व्यक्त करतात, तेव्हा त्यांच्या शब्दाशब्दांतून आनंदरस ओसंडू लागतो.

कल्पद्रुमातळीं ब्रह्म पुंजाळलें ।

कैसें दिसतें सनीळ तेज गे ॥

मज पाहतां वेणु वेदध्वनिनाद ।

उमटताती सहज गे बाई ये ॥

हा पुंजाळलेल्या ब्रह्माच्या मुनीळ तेजाचा आणि त्याच्या ओठांवर विनटणाऱ्या वेणूतून उमटलेल्या नादाचा गौरव ज्ञानदेवांच्या दिव्य वाणीचा अवीट विषय होऊन राहिला आहे.

न माये चराचरीं त्रैलोक्य उदरीं ।

तो यशोदेचे कडेवरी शोभतो कैसा ॥

असे आश्चर्य नाथांच्या मनी दाटले आहे. 'चंद्राहुनी शीतळ रवीहुनी सोज्वळ' आणि 'अमृताहुनी स्वादु, गगनाहुनी मृदु' अशा त्या सावळ्या वाळाने आपल्या तनामनाला कसा चाळा लावला आहे, याची कहाणी सांगताना नाथांना द्वापर अन्कली यांच्यातल्या अंतराच्या अंतरायाचा विसर पडतो.

'नेणतियांसाठी नेणता लहान' होऊन गोकुळी संचारणारा हा कृष्ण तुकोवांनीही मनोभावे वर्णिला आहे. 'यांच्या पूर्वपुण्या कोण लेखा करी। जिहीं तो मुरारी खेळविला ॥' असा गोकुळवासियांचा हेवा त्यांनी व्यक्त केला आहे. तसेच 'ज्यांचें कृष्णीं तन मन जालें रत। गृह पति सुत विसरल्या ॥' त्या गौळणींचे भाग्य भोगण्यासाठी ते मनाने गोकुळात प्रविष्ट झाले आहेत.

निळोवांनीही 'श्रीकृष्णाची हे वाळलीळा। अद्भुत सुखाचा सोहळा।' अशा अनुभवाच्या भरात वाळक्रीडा वर्णिली आहे. विशेष म्हणजे 'चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र', 'मुरारिमल्लविरचित वाळक्रीडा' आणि येल्हणसुताची 'वाळक्रीडा' यांमध्ये येणारी रिठासुराच्या वधाची कथा निळोवांच्या 'वाळक्रीडे'तही दोन अभंगांत (क्र. २३-२४) वर्णिलेली आढळते. याचा अर्थ असा की, कृष्णचरित्राच्या लौकिककथासंभारातील ही कथा पूर्वासासून सर्वत्र प्रचलित झालेली होती.

संतांच्या या अभंगवद्ध 'वाळक्रीडां'प्रमाणेच भागवताच्या दशमस्कंधावर ओवीवद्ध अथवा श्लोकवद्ध टीका रचणाऱ्या कवींच्या त्या टीकाग्रंथांतील वाळक्रीडाविषयक भागही याच संदर्भात विचारात घ्यायला हवेत. आज दशमटीकाकार बहिरा जातवेद यांनी आपल्या 'बहिरवी टीके'मध्ये 'आतां कथा हे रसाळ। जैसे अमृताचे कल्लोळ' असे श्रोत्यांना आश्वासन देऊन कृष्णाच्या वाळलीळांचे वर्णन केले आहे. त्यांनी नंद-यशोदेच्या, गोप-गोपींच्या नि उद्धव-अक्रूरांच्या दृष्टीने कृष्णरूप आणि कृष्णलीला यांचे अवलोकन केले आहे—'पाहता न पुरे धणी डोळ्यांची।' अशी 'तृप्त अतृप्ती' व्यक्त केली आहे. 'सकळांचा सकळ' असलेल्या कृष्णाच्या चरित्रकमळाची दळे त्यांच्या वाणीतून उमळू लागली, की वाचक शब्दाशब्दांतून 'रसकल्लोळाची फळे' चाखीत राहतो.

शिवकल्याण, कृष्णदयार्णव आणि श्रीधर यांच्या दशमटीकांतील वाळक्रीडावर्णनाचे सांदर्य असेच त्या त्या कवींच्या प्रकृतीचे नि प्रतिभेचे दर्शन घडविणारे आहे.

ज्ञानदेव-नामदेवांच्या भागवतधर्मी परंपरेप्रमाणेच महानुभाव परंपराही कृष्णोपासनेतच रंगलेली आहे. शब्दांना स्वरांची लेणी चढविणारा आणि वाणीतून भावाच्या खाणी उघडणारा, आज महानुभावीय कविमंडळातील एक रसडोळस कवी दामोदरपंडित याने आपल्या 'वत्साहरण' नामक काव्यात कृष्णाच्या वाळक्रीडांपैकी ब्रह्मदेव-गर्वहरणाची लीळा समर्थपणे वर्णिली आहे. मुरारिमल्लाच्या 'वाळक्रीडे'त अकराव्या प्रसंगात (ओ, ७२८-७७६) अवघ्या एकोणपन्नास ओव्यांत ज्या लीळेचे वर्णन आले

आहे, ती ही लीळा दामोदरपंडिताने पाचशे ओव्यांत गायिली आहे. भाव आणि विचार यांच्या रसायनात रंगलेले हे आद्य मराठी आख्यानकाव्य श्रीकृष्णाच्या वाळ-लीळेशी संबद्ध असावे, हा त्या विषयाच्या महतीचा मोठाच पुरावा मानला पाहिजे.

दामोदरपंडितानंतर श्रीकृष्णाची समग्र 'वाळक्रीडा' वर्णिणारे अनेक ग्रंथकार महानुभाव संप्रदायात होऊन गेले. कोणा कृष्णदासाने ११ प्रसंगांत आणि ९९० ओव्यांत एक 'वाळक्रीडा' रचली आहे. या काव्याचे महानुभावीय संस्करण जसे आढळते, तसे ते कृष्णदास मुद्गल या महानुभावेतर कवीच्या नावावरील संस्करणही आढळते.^{३३} अनंतमुनी आणि गोपाळमुनी या दोन महानुभाव कवींच्या वाळक्रीडा अभंगवद्ध आहेत.^{३४}

मुरारिमल्लाची 'वाळक्रीडा' आणि तिच्यावर आपली काव्योपजीविका आधारणाऱ्या येल्हणसुताची 'वाळक्रीडा' यांचा अंतरंगपरिचय आपणांस घडलेलाच आहे. मराठी वाळक्रीडा-काव्यांच्या परंपरेत मुरारिमल्लाचे काव्य निःसंशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ज्ञानोवांपासून निळोवांपर्यंतच्या भागवतधर्मी संतांनी अभंग छंदात गायलेल्या 'वाळक्रीडा'ंची प्रकृती अगदी वेगळी आहे. कारण त्या रचनांना केवळ लीळा-वर्णनाचे रूप राहिलेले नाही, तर त्यांना रचनाकार संतांच्या परमानुभूतीचा परिस स्पर्श लाभलेला आहे. किंवाहुना 'वाळक्रीडा'-वर्णनाचे निमित्त करून संतांनी आपली रस-रंग-गंध-स्पर्श-नादांनी भारलेली दिव्य कृष्णदर्शनेच शब्दांतून व्यक्त केली आहेत. बहिरा जातवेदांपासून श्रीधरांपर्यंतच्या दशमटीकाकारांच्या रचनेची प्रकृती आणि दामोदरपंडिताच्या 'वत्साहरणा'ची प्रकृती प्रायः एकरूपच आहे. लीलागायनाचे निमित्त करून, भक्ति-विचार रसमय करण्याचे कार्य या कवींनी केले आहे. परंतु हेतूची समानता असूनही 'मुरारेस्तृतीयपन्थाः' असेच मुरारिमल्लाच्या काव्याच्या बाबतीत म्हणावे लागेल. एकीकडे 'चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्रा'शी आणि दुसरीकडे येल्हणसुताच्या 'वाळक्रीडे'शी आत्मीय संबंध असणारे मुरारिमल्लाचे काव्य हे भक्तिप्रेरित असले, तरी अंतर्बाह्य लोककथेसारखे आहे. किंवाहुना त्याच्या लोकप्रियतेचे रहस्य भक्तिपोषक प्रेरणेत नसून, रोचक लोकधर्मी कथनसरणीत आहे आणि लोकसंस्कृतीच्या अनेक अंगांचा कथाविषयाशी अभेद्य संबंध जोडण्याच्या लोकसंमुख वृत्तीत आहे. मुरारिमल्लाच्या 'वाळक्रीडे'चे हे सहज परिस्फुटित होणारे वैशिष्ट्य जाणवल्यामुळेच त्याच्या आकलनाची व आस्वादनाची बैठक लोकतत्त्वीय अध्ययनातून सिद्ध करण्याचा हा काहीसा वेगळा प्रयत्न केला आहे. मराठी रसिकांनी तो आत्मीयतेने स्वीकारावा आणि प्राचीन मराठी काव्यसंभारातील अशा प्रकारच्या काव्यांच्या आस्वादनाच्या क्षेत्रात तो अनुकरावा, अशी नम्र अपेक्षा आहे.

संदर्भ-टीपा

१. लौकिक आणि अलौकिक : रा. चिं. ढेरे. पुणे, १९७६. पृ. ५३.
२. सातै रूप चरित्र : संपा. माधवराज पंजाबी. पृ. १-२३.
३. श्रीचक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र : संपा. रा. चिं. ढेरे. प्रस्तावना, पृ. १८-२१.
४. येहणसुत मंडळीकृत श्रीकृष्णवाळक्रीडा : प्रका. ल. ना. अच्हाड, ढकांबे (जि. नासिक).
५. श्रीचक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र : संपा. रा. चिं. ढेरे. प्रस्तावना, पृ. २४-२८.
६. एसेज् ऑन् ए सायन्स ऑफ मायथॉलॉजी : सी. जी. युंग, सी. केरेन्यी. पृ. २५-३०.
७. शक्तिपीठांचा शोध : रा. चिं. ढेरे. पुणे, १९७३.
पुनरपि जननीजठरे शयनम् : रा. चिं. ढेरे. ' नवभारत ', जून १९७६.
अंबुवाची : रा. चिं. ढेरे. ' नवभारत ', ऑगस्ट १९७६.
८. दि डेव्हलपमेंट ऑफ हिंदु आयकॉनॉग्राफी : जे. एन्. बॅनर्जी. नवी दिल्ली, १९७४. पृ. ४१४-४१५.
९. लोकसंस्कृतीची क्षितिजे : रा. चिं. ढेरे. पृ. १२.
१०. दुर्गादेवाचार्यकृत रिष्टसमुच्चय : संपा. अ. स. गोपाणी. मुंबई, १९४५.
हिंदु ओमेन्स : सी. डी. विजलवान. नवी दिल्ली, १९७७.
११. दि अथर्ववेदिक सिबिहलायझेशन : व्ही. डब्ल्यू. करंबेळकर. नागपूर, १९५९.
पृ. ८९-१०६, १७१-१८५.
१२. दि ट्री ऑफ लाइफ : ई. ओ. जेम्स. लेडन, १९६६.
१३. भारतीय संस्कृति कोश, खंड तिसरा : संपा. पं. महादेवशास्त्री जोशी. पृ. ४६२.
१४. लोकसंस्कृतीची क्षितिजे, पृ. १६-१८.
१५. तत्रैव, पृ. ४७-६८.
१६. भारतीय संस्कृति कोश, खंड तिसरा : पृ. ६२४.
१७. प्राचीन भारतीय लोकधर्म : वासुदेवशरण अग्रवाल. अहमदाबाद, १९६४.
पृ. ५५-५६.

१८. तत्रैव : पृ. ५४.
१९. लोकसंस्कृतीची क्षितिजे, पृ. १३.
२०. तत्रैव : पृ. १२-१६.
२१. जैन आगम साहित्यमें भारतीय समाज : जगदीशचंद्र जैन. वाराणसी, १९६५. पृ. ३४६.
२२. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका : वर्ष २, अंक १, एप्रिल १९२९ (' भालदेव-पूजाव्रत ' : भा. वा. भट),
२३. सृष्टीचे माहेर : रा. चिं. ढेरे. ' संतकृपा ', दीपावली अंक, १९७६.
२४. अंबुवाची : रा. चिं. ढेरे. ' नवभारत ', ऑगस्ट १९७६.
२५. लौकिक आणि अलौकिक : रा. चिं. ढेरे. पृ. ३८-४२.
२६. हस्तिनापूर : म. रं. शिरवाडकर. पुणे, १९७२. पृ. १-२.
२७. महानुभाव-महाराष्ट्र ग्रंथावली : कविकाव्यसूची : वि. ल. भावे, पृ. २२-२३
२८. चक्रपाणि : रा. चिं. ढेरे. पृ. २१३.
२९. चक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र : संपा. रा. चिं. ढेरे. प्रस्तावना पृ. १८-२१.
३०. महानुभावीय मराठी वाङ्मय : य. खु. देशपांडे, पृ. ५७.
३१. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा : ल. रा. पांगारकर. पृ. ७७३-७७४.
३२. महाराष्ट्र-सारस्वत : वि. ल. भावे, पाचवी आवृत्ती, पृ. १७७ वर ' अष्ट-नाथिकाविवाह '-कार एल्हणाचा उल्लेख आहे. परंतु ' वाळक्रीडा '-कार मंडळीक एल्हणाचा उल्लेख भावे यांनी केला नाही. पुरवणी पृ. ८१२.
महानुभाव-महाराष्ट्र-ग्रंथावली : कविकाव्यसूची, पृ. २५.
३३. प्राचीन मराठी कविता, खंड तिसरा : संपा. ज. शा. देशपांडे (यामध्ये समाविष्ट).
प्रतिष्ठान, जानेवारी ते एप्रिल १९५८ (यात कृष्णदास मुद्गलाच्या नावावरील त्रुटित काव्य श्री. न. शे. पोहनेरकर यांनी प्रकाशित केले आहे.)
३४. म. गोपीराज संग्रह, ऋद्धिपूर (येथे अनंतमुनीच्या काव्याचे हस्तलिखित आहे.)
श्रीकृष्णवाळक्रीडेचे अभंग : प्रका. दत्तराज महानुभाव. चित्रशाळा स्टीम प्रेस, मुंबई.

वाळक्रीडा

संहिता

मुरारिमल-विरचित

वालक्रीडा

प्रसंग पहिला

॥ श्रीगोविंदाय नमः ॥

कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्षःस्थले कौस्तुभम्
नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुः करे कङ्कणम् ।
सर्वाङ्गो हरिचन्दनं विरचितं कण्ठे विमुक्तावलिः
गोपस्त्रीपरिवेष्टितो नरपतिर्गोपालचूडामणिः ॥ १ ॥
नदीनां गोमतीतुल्या कृष्णतुल्यं न दैवतम् ।
स्वर्गमृत्युपातालेषु द्वारका सुखदायका ॥ २ ॥

जय जय जगदेकनायेका । जय अनंता सर्वव्यापका ।
जय जीवदोषनिवारका । भवहरणा जी ॥ १ ॥
दत्त क्रीडा उभयेपूर्णा । हेमकांती गौरवर्णा ।
सरळदोंद लंबकर्णा । गणादिपति ॥ २ ॥
तया नमिन गणराजा । आणि कृपामाता सारजा ।
ते प्रसन्न मज ब्रह्मबीजा । जें विद्यांचें सार ॥ ३ ॥
आतां नमूं श्रीगुप्तनिधान । जो स्वधर्मपरायण ।
भूतकृपाअंतःकरण । तया नमन माझें ॥ ४ ॥
सुविध ब्राह्मण एक । वैश्य क्षेत्री शूद्रादिक ।
ब्रह्मजानातियां अनेक । तयां नमन माझें ॥ ५ ॥
जें भागवतीं आणि पद्मपुराणीं तें बोलिले ब्रह्मऋषि व्यासमुनी ।
तें एथुनि अनुवादैन ब्रह्ममुनी । श्रोतयांप्रती ॥ ६ ॥

मी तरी वेडावागडा । परी देवाचा आइकतां पवाडा ।
महापातकें जळतीं धडाडां । वाळक्रीडा आइकतां ॥ ७ ॥
वाळक्रीडेचा महिमा । न कळे सुरगणां आगमां ।
परी संकळीत मात्र तुम्हां । सांगै न श्रोतयांसि ॥ ८ ॥
हस्तनापुरा कव्हणी एकी वेळीं । ठिकलगा सिंहासनावरी राजन्यमौळी ।
जन्मोजया प्रातःकाळीं । बैसला होता ॥ ९ ॥
तेथ सभा असे घनदाटली । वरि छत्रांची पडे साइली ।
बैसका ठाईची असे घातली । मग सांगणें काइ ॥ १० ॥
तवं तेथ व्यासऋषी आले । रायें अळंगौनि नमस्कारिले ।
अर्धासिंहासनीं बैसविले । मग पूजी शोड्योपचारीं ॥ ११ ॥
मग राजा म्हणे व्यासदेवासि । आलेती सांभाळावया आम्हांसि ।
तुम्ही वडिल पांडवांसि । पूर्वज आमचे ॥ १२ ॥
मग तिये आवस्वरीं तो राजा । विनती करी वरत्रिया वोजा ।
श्रीकृष्णमहाराजा । आणि कुळस्वामी ॥ १३ ॥
तो पांडवांचा रक्षता । अभिमन्याचा सूडघेता ।
जें अवघड जालें पार्था । तें निमिक्षांत निवारिलें ॥ १४ ॥
स्मरतां श्रीअनंता । मोक्ष जाला राया परीक्षिता ।
ऐसें बहुत असे सांघत । तें तुम्ही सर्व जाणा ॥ १५ ॥
आतां परियेसा विनती । कृष्ण काइ क्षेत्री होती ।
किं गौळी म्हणिजती । हे विज्ञप्ति सांधिजे ॥ १६ ॥
मग तो निर्मळ । ब्रह्मऋषिसुत केवळ ।
चाव्ही वेद प्रबळ । हृदां वसती जयाचां ॥ १७ ॥
मग बोलता जाला व्यास । आइक राया हरिवंश ।
ल्या श्रीकृष्णें सोमवंस । वृद्धितें पावविला ॥ १८ ॥
तो आदि क्षीरसागरु । क्षीरसागराचा चंद्रु ।
चंद्राचा बुधिवीरु । माता तारा बोलिजे ॥ १९ ॥
बुधाचा पुरिरवा चक्रवर्ति । पुरिरव्याचा आयो जगविक्षाति ।
आयोचा कुष्टा भूपति । कुष्टाचा नघोकु ॥ २० ॥
नघोकाचा यदु चक्रवर्ति । तयापासौनि हे यादव म्हणिजति ।
एव्हविं कुळीं यादव होती । पिढी तयांची ॥ २१ ॥

तथा येदुचा दुंदुभि राजा । दुंदुभीचा सीतना वंस दूजा ।
 सीताचा सैत वोजा । राज्य करी धुमसें ॥ २२ ॥
 सैताचा ससीवृंद भूपति । ससिवृंदाचा जांबुक महीपति ।
 जांबुकाचा कृत बोलती । कृताचा कावळी ॥ २३ ॥
 कावळीचा कवळबाहो । कवळबाहोचा वृत रावो ।
 वृत रायाचा वैदर्भबाहो । वैदर्भाचा सूर ॥ २४ ॥
 सूराचा सूरसेन । सूरसेनाचा वसुदेवो जाण ।
 तथाचें श्रोणितापूर गहन । सकळां नगरांमाजि ॥ २५ ॥
 तिये नगरीचें पवित्रपण । लोक देवभक्त सुजाण ।
 क्षेत्री महा मुगटवर्धन । तेथ यादव असती आइका ॥ २६ ॥
 तथां यादवांचिया बळा । त्रिभुवन न पुरे सळा ।
 जनां चक्रवती भूपाल । वंसावलियेसि ॥ २७ ॥
 तरि आइक राया व्यास म्हणति । त्या वसुदेवाचे श्रीकृष्ण चक्रवर्ति ।
 सोमवंसी पांडव बोलिजति । जगविख्यात ॥ २८ ॥
 तवं रावो म्हणे व्यासऋषि । तुह्मी श्रीकृष्ण सांगितले सोमवंसी ।
 तें सत्य मानिलें मानसीं । मुनिराजा ॥ २९ ॥
 आणिक विनती अवधारीं । श्रीकृष्ण जन्मले मातेचां उदरीं ।
 किं अयोनी श्रीहरि । अवतरले ॥ ३० ॥
 हा माझा संदेहो फेडिजे । ज्ञानीं निर्धारुनि सांगिजे ।
 म्हणोनि चरणां लागिजे । व्यासाचिया ॥ ३१ ॥
 मग व्यास जाला निरूपिता । आणि जन्मोजया होये परिसता ।
 तेथें कैसी वर्तली कथा । तें सांगैल मुरारिमल्ल ॥ ३२ ॥

प्रसंग दुसरा

आइका कऱ्हणे एके दिवसीं । वसुदेवो रुसोनि सुरसेनासीं ।
आला भेटावया कंसासी । श्रोणितापुरीहुनि ॥ ३३ ॥
तया वसुदेवासि स्त्रिया नवजणी । आठ श्रोणितापुरीं ठेवुनी ।
सर्वे आणिली रोहिणी । आठां धाकुटी ॥ ३४ ॥
वसुदेव सर्व दळेंसी । वेगीं आला मथुरेसी ।
तेथिची रचना देखिली कैसी । वसुदेवे आइका ॥ ३५ ॥
आइका राया जन्मोजयासी । कथा सांगती व्यासऱुषी ।
तया कंसासुरासि । असे महादुर्ग ॥ ३६ ॥
तया दुर्गा नांव मालखडा । सातहि पौळी अवघडा ।
वसुदेव पाहातसे पुढां । तवं यमुना देखिली ॥ ३७ ॥
महा यमुनानदीतिरीं । विस्तीर्ण मथुरा नगरी ।
तेथ राजा राज्य करी । कंसासुर ॥ ३८ ॥
तो महाप्रचंड ठावो । तेथ कंस केशिया महाबाहो ।
अक्खर मंत्रियां रावो । आचारवंत ॥ ३९ ॥
ते नगरिची महिमा सांगतां । विस्तारें जाइल कथा ।
देखौनि पृथ्विचिया रायां समस्तां । वाटे दचकु ॥ ४० ॥
हाट हाटवटि चौबारे । तेथें नांदती श्रीमंत वेव्हारे ।
दुकान दामोदरें । सातां खणांचीं ॥ ४१ ॥
कासमीरी एकवीसां खणांवरी । वळघौनि पाहाती राजकुमरी ।
मृदंग काहाळा घरोघरीं । हरिपूजा करिती ॥ ४२ ॥
ते हरिभक्त दारुण । नगरीं कुळदेवतांची आण ।
सकळां चंदनाचें अर्चन । कस्तूरीसहित ॥ ४३ ॥
कंठीं तुलसीचिया माळा । हरिजागरणें घरीं सकळां ।
सदाचार सुविध भक्त निर्मळा । सदाचार तेथ ॥ ४४ ॥
ऐसी ते पवित्र नगरी । वेदध्वनि घरोघरीं ।
राहाटत दिसे दारोदारीं । शृंगारवाडी पासीं ॥ ४५ ॥

हा बाहिरिली पवळीचा विस्तार । तेथें लोक नांदती अपार ।
 रायाचे दुर्ग प्रचंड थोर । नांव मालखडा ॥ ४६ ॥
 तथा मालखडियासी । बारा गांवे भवति पैसीं ।
 उंच योजनें एक्यासी । आगड तीन ॥ ४७ ॥
 तथां आगडां असंभव उदक । भीतरीं नावा होडीं अनेक ।
 खेळताति लोक अनेक । आनंदें जळक्रीडा ॥ ४८ ॥
 भंवती जमुना विस्तारली । ते कास्मिरी शिळां असे बांधली ।
 पाहतां तियेची खोली । मनं कल्पवेना ॥ ४९ ॥
 बाहिरिल पाप्राणपांळी । झेपावती असे गगनपोकळीं ।
 हुहोहुडां दिसे झळाळी । पताकां-फरारियांची ॥ ५० ॥
 दुसरिय पवळीयेचा विस्तारु । नसुधा लोहबंध अपारु ।
 तिसरी पौळी सकुमार मनोहरु । चौथी अपूर्व आइका ॥ ५१ ॥
 ऐसा सात पौळी तिन आगड । तथासि सात दारवंठे प्रचंड ।
 आणि पाणीविहिरीं उदंड । लोकां वावरावया ॥ ५२ ॥
 तथाभीतरीं राणिवसा । ते कंसा रायाचें मंदिर परियेसा ।
 काचनिबंध भूमिका आरिसा । तैसैं झळके रायेंगण ॥ ५३ ॥
 एकविसां खणांचीं दामोदरें । रत्नखचितें मंदिरें ।
 खांचीं पुतळिया मयोरें । झळुंबुके मोतियांचे ॥ ५४ ॥
 सोमकांतांचीं बाळाणीं । कळसां रत्नांचीं खेवणीं ।
 आंतिलें मंदिरें धुपौनी । परिमळें वाहाकतीं ॥ ५५ ॥
 आंगणीं नागचांपेयांचीं झाडें । मयूरें क्रीडा करिताति चहुकडे ।
 जाइ-जुइ-चांपेयांचे मांदाडे । भ्रमर झेंपावताति ॥ ५६ ॥
 दिवस गेलेया अस्तमाना । वीर करिताति साधना ।
 दुर्गाभंवतीं प्रदक्षिणा । महावीरांची ॥ ५७ ॥
 अतुर्वळी निसाचर । हाका गर्जताति जागेकार ।
 तेथें दुष्टां तस्करां संचार । बोलों न ये ॥ ५८ ॥
 खर्गें झळकताति वीरांकरीं । ढोल दमामे संख भेरी ।
 रणसिंगें काहाळा मोहरी । गिडगिडियां लेख नाहीं ॥ ५९ ॥
 ऐसा तो मालखडा । जैसा मेरूचा दीर्घ कडा ।
 भवता येमुनेचा वेढा । समुद्र जैसा ॥ ६० ॥

सुधमें येउनि सभेसी । राजा बैसला सिंहासनेंसीं ।
 बंधु केशिया जेवने भुजेसी । दृष्टीपुढें प्रधान ॥ ६१ ॥
 कंसाचे आंगलग वीर । माळ मुष्टिक चाणौर ।
 काग बग अघासुर । येमलार्जुन ॥ ६२ ॥
 ताडासुर माडासुर । घेनुक रीठासुर ।
 आणि गधासुर ! रजकु वळियाढा ॥ ६३ ॥
 हे अंगलग वीर महादारुण । तेणें राजा अति गर्वायेमान ।
 तथा मनुष्य वाटे तृणासमान । मेरु ठेंगणा दिसे ॥ ६४ ॥
 सर्वांगीं चंदनाची उटी । कस्तुरीचा टिळा ललाटीं ।
 तुळसीचिया माळा कंठीं । हातीं वेतदंड ॥ ६५ ॥
 गुंजावर्ण डोळे वावरझांटी । मुरडीवां मिसुरां ब्रिदाचिया वेठी ।
 एकीं भाते बांधौनियां पाठीं । धनुष्यें टणकारिती ॥ ६६ ॥
 फरसिया तोंग भाले । एकीं मुद्गल घेतलें ।
 चरणीं तोडर घातले । हातीं रणकांकणें ॥ ६७ ॥
 हे बैसले कंसासमोर । त्यावेगळे वीर अपार ।
 जे बोलताति बडिवार । आपलाले आंगवणें ॥ ६८ ॥
 ऐसे एकाहुनि एक आगळे । सातां लक्षांसीं बैसले ।
 एक असति उभे राहिले । सेवकां लेख नाहीं ॥ ६९ ॥
 राये येताति वोळगे । एक भार दाविताति वेगें ।
 कुंजरभार दोहीं आंगें । वाद्यंत्रां लेख नाहीं ॥ ७० ॥
 ऐसी सभा घनदाटली । वरी पडे छत्रांची साइली ।
 भंवतीं सैन्यें अति उर्भां राहिलीं । तियें आइका ॥ ७१ ॥
 अकरा कोडी गणीत महावीरां । चौव्यासी कोडी कुंजरां ।
 साठी कोडी राहावरां । वारु पंचवीस अर्बुजें ॥ ७२ ॥
 पांच सतें माल जगजेठी । ते मुष्टिक चाणौर पाठीं ।
 वोडणे लक्ष साठी । धनवाडे नवकोडी ॥ ७३ ॥
 तेथ कंस केशिया सिंहासनीं । पुढां नाचताति नाचणी ।
 तव राजा भंवतें पाहोनी । मनीं संतोसत असे ॥ ७४ ॥
 तव इतुकिये अवस्वरीं । वसुदेव आले भीतरीं ।
 देखौनि कंस केशिया झडकरी । क्षेमालिंगन दिधलें ॥ ७५ ॥

रायें बैसविलें सिंहासनीं । सोडसोपचारीं वसुदेवा पूजा करुनी ।
 मग सकळ समाचार पुसौनी । मनीं संतोसला ॥ ७६ ॥
 म्हणे म्यां ईश्वराची सेवा केली । ते आजि सर्व फळासि आली ।
 जे तुमची भेटी जाली । म्हणे कंसरावो ॥ ७७ ॥
 तवं उग्रसेनु बोलिला । म्हणे आजि दैवाचा दिवा उजळला ।
 जें वसुदेवा प्रसंग घडला । या ठायां यावयाचा ॥ ७८ ॥
 मग उग्रसेनु क्षेम पुसता जाला । तवं वसुदेवें वृतांतु सांगितला ।
 क्षेम अइकौनि संतोसला । मग बोलिला कंसंसीं ॥ ७९ ॥
 हे देवकी द्यावी वसुदेवासी । आणि गोकुळ सातां पाडियांसीं ।
 ऐसा संप्रधारु तयासीं । केल्या रायें ॥ ८० ॥
 तो उग्रसेन राजा चतुर । आणि कंस केसिया सोहदर ।
 तीहीं दिधलें गोकुळ नगर । तेथ राहिला वसुदेव ॥ ८१ ॥
 मग म्हणे कंस भूपाल । वसुदेवा द्यावी देवकी बाळा ।
 हें उग्रसेनासि सांघावें सकळ । करा विव्हावो आइती ॥ ८२ ॥
 मग वसुदेवो बोलाउनी म्हणती । तुम्हां हे देवकी देवों ऐसें बोलती ।
 मग मेळविले भूपती । विवाहासी ॥ ८३ ॥
 ते बैसले असती । तेथ वसुदेव देवकी वोहरें सोभतीं ।
 तें सरसावतां वज्हाड रीतीं । कथा विस्तारेल ॥ ८४ ॥
 तेथ आनंदें च्याही दिवस जाले । पांचवां दिवशीं वरात मिरऊं लागले ।
 तेथें आश्चर्य वर्तलें । तें आइका पां ॥ ८५ ॥
 वोहरें मिरवतां जाली आसीरी । म्हणे आठवा अवतार होईल देवकीचां उदरीं ।
 तया देवाचिये करीं । कंसा मृत्य असे ॥ ८६ ॥
 तें आइकिलें सकळीकीं । तवं कंसें धावोनि धरिली देवकी ।
 वेणीदंडीं आसुडुनि तवंकीं । घाळूं पाहे शस्त्र ॥ ८७ ॥
 तवं सकळ राये मिळौनी । कंसासि करिताति विनवणी ।
 तो नाएके मरणा भेउनी । मांरुचि पाहे ॥ ८८ ॥
 तवं वसुदेव बोलिला कंसासी । जो पुत्र जन्मैल इयेचा कुसीं ।
 तो देईन राया तुम्हांसी । हें सत्य जाणा भाक माझी ॥ ८९ ॥
 मग रायें विचारिली बुधी । म्हणे ठेऊं वसुदेव देवकी वंदीं ।
 मग विघ्नें त्रिसुधी । नव्हतीं आम्हां ॥ ९० ॥

ऐसा संप्रधार केला । मग वसुदेवो बंदिसालेसि घातला ।
(देवकियेसहित बंदीं ठेविला) । कितीएक दिवस ॥ ९१ ॥
तवं तेथ नारद आला । तो कंसेंसीं बोलिला ।
राया पुत्र काइ आठवा कीं मधील कीं पहिला । हें विचारीं तूं ॥ ९२ ॥
तेथ एक म्हणती । यासि जितके पुत्र होती ।
ते समस्त मारिजती । तेथ आवघेंचि निकें ॥ ९३ ॥
तें आइकौनि रावो संतोसला । यावरि बहुत काळ क्रमला ।
पुढां कैसा वृतांतु वर्तला । तें श्रोतयां सांगै न मुरारिमल्लु ॥ ९४ ॥

॥ प्रसंग २ ॥

प्रसंग तिसरा

आइका हस्तनापुरीची कथा । जन्मोजयें प्रश्न केला होता ।
अयोनी जन्म श्रीकृष्णनाथा । कीं योनीं जन्मले ॥ ९५ ॥
तया प्रश्नाचा परिहार । करी व्याम ऋपेश्वर ।
राया तो परब्रह्माचा अवतार । तया योनिजन्म न बोलिजे ॥ ९६ ॥
आइक कथा तुज सांगेन संकलित । वसुदेवा घातलें बंदिसाळेआंत ।
तेथ राखण ठेविले दूत । ते अवधारी राया ॥ ९७ ॥
एक येमलार्जुन । तो राहिला पिंपळ होउन ।
कागासुर काउळा होउन । रक्षण वसे ॥ ९८ ॥
महाद्वारीं ठेविलें जेंगट । आणि गधासुर वीर अचाट ।
हे चान्ही वीर नित । हारीं रक्षण ठेविले ॥ ९९ ॥
प्रसूति होईल देवकीसी । तेव्हळीं जाणवावें आम्हांसी ।
ऐसा विचार करूनी तयांसी । ठेविले असती कंसें ॥ १०० ॥
ऐसे कित्तीयेक दिवस क्रमले । कंसें बहुत सुख मानिलें ।
तवं पुढें काय वर्तलें । तें परियेसा पां ॥ १०१ ॥
तवं ते देवकी सुंदरी । तेथ जाली गरोदरी ।
मग नवमासांउपरी । प्रसूति जाली ॥ १०२ ॥
तवं त्या बाळें रुदना केली । तें आइकौनी पिंपळाची सेंडी थरारली ।
तवं कागें गर्जना केली । पिटिलें जेंगट ॥ १०३ ॥
गधासुर भुंकों लागला । तवं राजा सावध जाला ।
कुलपें काढुनि आला । बंदिसाळेसी ॥ १०४ ॥
द्वारीं ठेविली होती सिळा । आणौनि तेथ हपटी त्या बाळा ।
जैसें खडकीं आदळितां भोपळा । ठिकरिया होये ॥ १०५ ॥
ऐसीं सात बाळें मारिलीं । वसुदेव देवकी दुखियें जालीं ।
मग शोक करूं लागलीं । तयां बाळकांचा ॥ १०६ ॥
आतां करीन आत्मघात । बोले देवकीचा कांत ।
हें देखौनी असे बोलत । उग्रसेन तो ॥ १०७ ॥

म्हणे कंसा राया परियेसी । बहुत दुःख देवकियेसी ।
 आतां सोडावें यांसी । जालीं अतिवृद्धें हीं ॥ १०८ ॥
 तवं कंसराजा कोपला । मग काय तया वोलिला ।
 म्हणे तुम्ही तयांसि मिळाला । आतां भला नव्हेसि आम्हां ॥ १०९ ॥
 मग क्रोधें रायें पितयासी । सांखळा जोडिली उग्रसेनासी ।
 तियेचि वंदिसाळेसी । नेउनि घातला ॥ ११० ॥
 ऐसे दिस गेले नेणो किती । तवं देवकी गरोदरी मागुती ।
 वसुदेव देवकी करितीं । खंती तया गर्भाची ॥ १११ ॥
 वसुदेवा आली दुखनिद्रा । तवं रोदना करी देवकीसुंदरा ।
 म्हणे आतां कवण आहे ईश्वरा । मियां तया स्मरावें ॥ ११२ ॥
 म्हणोनिया पाहे भवती । पासीं कोणही न दिसती ।
 मग हात जोडुनि करी विनंती । धरित्रियेसी ॥ ११३ ॥
 म्हणे महामाया विशाले । माझीं उपटिलीं बालें ।
 येणें कंसासुरें चांडालें । बहुत दुखी केलें ॥ ११४ ॥
 मग घाली दंडवत । म्हणे माय मांडला आकांत ।
 जरी भ्रतार करिल घात । तरी आम्हां उरणें नाहीं ॥ ११५ ॥
 आओ माये मेदनी । तूं होसी जगत्रजननी ।
 आणि मी माये प्रदेशिनी । अनाथनाथे ॥ ११६ ॥
 तूं विसाल वसुंधरा । गणीत नाहीं तुझिया आकारा ।
 म्हणौनी तूं माझया साहाकारा । पावें माये ॥ ११७ ॥
 तुवां विश्व सामाविलें उदरीं । तरी आतां माझा सांभाळ करी ।
 मज पावें झडकरी । वसुंधरे ॥ ११८ ॥
 नाहीं तरी दोन्ही भाग होये । आणि मज उदरीं ठाओ देइं ।
 कीं पूर्वीं पाप घडलें आहे । हें सांग वहिली ॥ ११९ ॥
 पूर्वीं पारधी असैल घडली । किं हरिणीपाडसें विघडिलीं ।
 म्हणौनी आम्हां अवकळा जाली । आणि पुत्रसोक ॥ १२० ॥
 कीं चुकलियें ईश्वरभक्ती । म्हणौनी पावलों दुखप्राप्ती ।
 आतां पाव मज आकांतीं । माये कृपावंते ॥ १२१ ॥
 ऐसा धावा करितां । पावली धरत्रिमाता ।
 शब्द बोलली आवचिता । प्रकट होउनी ॥ १२२ ॥

देवकीनें देखली वसुंधरा । तीनचरणी दशकरा ।
 उभी राहिली देवकीसमोरा । मग येरीं घातलें दंडवत ॥ १२३ ॥
 तवं धरत्रीनें धरिली करीं । म्हणे देव अवतरती तुझिये उदरीं ।
 उछावो होईल त्रिभुवनामाझारी । देवां आदिकरुनी ॥ १२४ ॥
 तवं देवकी म्हणे माये । ऐसें पुण्य फळलें काये ।
 जे परमेश्वर उदरा ये । आमचया ॥ १२५ ॥
 मग म्हणे धरत्री । तुम्ही पूर्वीं ब्राह्मणें अग्निहोत्री ।
 तियें होतीं निपुत्री । जे मूळ कथा आइक ॥ १२६ ॥
 सुतपा नांव ब्राह्मणाचें । प्रशणी नांव ब्राह्मणीचें ।
 एकचित तया दोघांचें । होतीं तिये नगरीं ॥ १२७ ॥
 प्रशणी म्हणे ब्राह्मणासी । पुत्र होआवा आपणांसी ।
 तो म्हणे मार्गो देवासी । म्हणौनी अनुष्ठानासी गेली ॥ १२८ ॥
 तियें ब्राह्मणें तापसी । दोघें राहिलीं वनवासीं ।
 हृदईं चिंतितीं देवासी । पुत्रालागीं ॥ १२९ ॥
 तिये नगरीचा कपिकु राजा । तयाची राणी कुपिका सहजा ।
 तेव्हेळीं व्याहाळीचया काजा । आला वनांतरा ॥ १३० ॥
 एक म्हणती राया नांव द्रुण । तयाची राणी धरा सुजाण ।
 जया पारधीचें व्यसन । तेणें देखिली गुंफा ॥ १३१ ॥
 तेथें ब्राह्मण आणिक ब्राह्मणी । तयांचिया राओ लागे चरणीं ।
 पुसे दोनी कर जोडुनी । तुम्ही एथ असा कवणिया काजा ॥ १३२ ॥
 मग ह्मणे तो ब्राह्मण । राया आम्ही करित असों अनुष्ठान ।
 जवं देवो होये प्रसन्न । तवंवरी ॥ १३३ ॥
 मग बोलिला राओ । जवं तुम्हां प्रसन्न होये देवो ।
 तवं आम्ही अन्न देओ । आतां चालावें नगरासी ॥ १३४ ॥
 तवं ह्मणे ब्राह्मण । आमचें राहिल अनुष्ठान ।
 तूं जरी एथ घेउनी यसी अन्न । तरी आम्ही अंगिकार करूं ॥ १३५ ॥
 परी न धाडावें आणिकांहातीं । दोघीं आणावें धर्मप्रीतीं ।
 ऐसी बोलिली नीती । शास्त्रीं राया ॥ १३६ ॥
 मग रावो राणीसहित । नित्य भोजन आणी वनांत ।
 ऐसे क्रामिले दिवस बहुत । तिये ठायीं आइका ॥ १३७ ॥

तवं एकी दिवसीं । कृपा उपनली परब्रह्मासी ।
 व्यक्त होउनी ब्राह्मणासी । दृश्य जाला ॥ १३८ ॥
 देखौनी चतुर्भुज सुंदरु । मग ब्राह्मणें करिताती जयजयकारु ।
 गोविंद म्हणे मागा वरु । प्रसन्न जालों ॥ १३९ ॥
 मग दोर्घां करुनी नमस्कारु । तिहीं देवा मागितला वरु ।
 तूचि होआवासी पुत्रु । आम्हांलागी ॥ १४० ॥
 मग देवो म्हणे ब्राह्मणासी । मी अवतार धरीन तुमचिये वंसीं ।
 पुत्रपणें तुम्हांसी । देईन सुख ॥ १४१ ॥
 ऐसा दिधला पुढारु । जवं रावो आणि राणी सुंदर ।
 भोजन आणित्ती तवं देखिला ईश्वर । मग तेही लागती चरणां ॥ १४२ ॥
 तवं देवो म्हणे तयां जालों प्रसन्न । येरु म्हणती आम्ही काइ केलें अनुष्ठान ।
 देवो म्हणे तुम्ही पुरविलें अन्न । दोघांचें पुण्य तेतुकेंचि ॥ १४३ ॥
 मग राजा आणि राणी । पुढर्तीं लागताति चरणीं ।
 जो वरु मागितला ब्राह्मणां । तोचि आम्हांसि द्यावा ॥ १४४ ॥
 तवं जगन्निवास बोलती । तुम्हां जन्म असे पुढती ।
 तुमचे घरीं वाढोनि गा भूपती । ब्राह्मणाचिया जन्मीं ॥ १४५ ॥
 ऐसा दिधला वरु । आतां तोचि तुम्हां पुढारु ।
 जाला असे म्हणे सुंदरु । तिये देवकीसि ॥ १४६ ॥
 ऐसें सांगोनि भूमिका । संतोपली देवकी आंबिका ।
 त्राहि त्राहि जगदीशनायेका । म्हणोनि चरणांसि लागली ॥ १४७ ॥
 मार्गौती धरत्री बोलिली । आतां एथौनि तुमची अवदसा गेली ।
 ब्राह्मणें होतीं तियें क्षेत्रियें जालीं । वसुदेव देवकी ॥ १४८ ॥
 राजा दृण जाला नंद गौळी । ऐसी बोलिली भूतळी ।
 आतां आवतरती वनमाळी । तुझिये उदरीं ॥ १४९ ॥
 मग देवकी चरणां लागली । धरत्रियां अश्वासिली ।
 वर देउनि अदृश्य जाली । महामाये ते ॥ १५० ॥
 वसुदेव जागा जाला । आणि शोक करितुचि उठिला ।
 मग वृतांत सांगितला । देवकियां मेदिनीचा ॥ १५१ ॥
 वसुदेवो म्हणे करितेसि संबोखनी । यरी सांगे आण वाउनी ।
 तो म्हणे जरी होसी गरोदरणी । तरी कळतील डोहाळे ॥ १५२ ॥

तवं कव्हणे एके अवस्वरां । देवकीनें केली होती निद्रा ।
 तवं स्वप्न देखती जाली सुंदरा । तें आइका ॥ १५३ ॥
 दिसती देव समस्त आले द्वारीं । विमानें दाटलीं अंवरीं ।
 वाद्यत्रांचां गजरीं । गगन गर्जे ॥ १५४ ॥
 जिकडे देवकी पाहे । तिकडे हात जोडुनि देवो उभा आहे ।
 आणि उचलुनिया वाहे । क्षेम देती देवकीसि ॥ १५५ ॥
 तेतीस कोडी देवसहित । इंद्र घरटी असे करीत ।
 तवं जागी जाली कांता । वसुदेवाची ॥ १५६ ॥
 मग स्वप्न येरी दिवसीं । सांगे प्राणवलभासी ।
 डोहाळे होताति आपणयांसी । ते आइका पां ॥ १५७ ॥
 वरवीं सोडणे पक्वान्नें । इच्छा करावें भोजन ।
 आणि आइकावें कीर्तन । बहुवस ॥ १५८ ॥
 मग वसुदेवो म्हणे देवकीसी । हरपें निर्भर मानसीं ।
 धरत्री बोलिली तुजसी । तें आतां जाणवलें ॥ १५९ ॥
 ऐसे कितीयेक दिवस लोटले । मग देव निजधामाहूनि आले ।
 सपरिवारीं उतरले । गोकुळामार्जां ॥ १६० ॥
 तवं आठवे अवतारीं । बलिभद्र देवकीचे उदरीं ।
 नवां मासां श्रीहरी । काइ करिते आले ॥ १६१ ॥
 जो गर्भ होता देवकीसी । आकर्सूनि संभवला रोहिणीसी ।
 मग जन्मला सामर्थ्येसी । सुख देयावया देवकीसी ॥ १६२ ॥
 तो रोहिणीसी जाला बलिभद्र कुमरु । मग बंदिशाळे आले ईश्वरु ।
 तवं सून्य देखिलें उदर । देवकियां आपुलें ॥ १६३ ॥
 म्हणे पोटीचा गर्भ गेला । तवं अंवचिता देवो देखिला ।
 तो जेंसा कां उदैला । बाळसूर्ये ॥ १६४ ॥
 चतुर्भुज श्यामवर्ण दिसत । कर्णी कुंडलें झळकत ।
 मस्तकां मुकुट रत्नखचित । शोभत असे ॥ १६५ ॥
 एकी करीं सृष्टसेन । दुसरिये शंखस्फुरण ।
 तिसरिये सारंग धनुष्य जाण । चौथिये गदा पद्म ॥ १६६ ॥
 कंठीं वैजयंती परिकर । कासे कासिला पीतांबर ।
 चरणां ब्रीदाचा तोडर । रुळे दैत्यांवरी ॥ १६७ ॥

वक्षस्थळीं श्रीवत्सलांचुन । विशाल नेत्र गुंजवर्ण ।
 आजानवाहो फांक्तीं कीर्ण । मुखकमलाचीं ॥ १६८ ॥
 चरणीं पद्माचा झळाळ । सिधी पादुका निर्मळ ।
 ऐसी ब्रह्ममूर्तिं केवळ । अवतरली ते ॥ १६९ ॥
 आर्तां घावया भेटी । दुष्ट निर्दाळावया सृष्टीं ।
 मुखीं ब्रह्मविद्या गोमटी । जीवां घावयासी ॥ १७० ॥
 सर्वांगीं बावनाची उटी । मळिवट कस्तुरीचा लळाटीं ।
 ऐसा पावला जगजेठी । कंस वधावया ॥ १७१ ॥
 ऐसा शक्तींसहित श्रीहरी । आरूढला गरुडावरी ।
 देखिला देवकियां सुंदरी । परमात्मा तो ॥ १७२ ॥
 मग स्त्रीपुरुषें दोर्घीं जनीं । लागलीं देवाचां चरणीं ।
 त्राहि त्राहि कृपाळ म्हणउनी । घालितीं दंडवतें ॥ १७३ ॥
 मग प्रसन्न जाला सारंगधरु । मस्तकीं ठेविला अभयंकरु ।
 आतां काइ करील कंसासुरु । तुमचें ॥ १७४ ॥
 आम्ही धरूं बाळलीळा । हें त्यजुनि सकळां ।
 तुम्हीं न्यावें गोकुळा । पैलाडी आम्हांसी ॥ १७५ ॥
 तेथ नंदा-येसोदेसी । कन्या जाली असे गौळियांसी ।
 आम्हां देउनि त्यांसी । कन्या येथ आणजे ते ॥ १७६ ॥
 तवं देवकी वसुदेव म्हणती । कंसें राखण ठेविले असती ।
 आणि पाइं सांखळा जी श्रीपती । कैसां रीतीं जावें ॥ १७७ ॥
 मग त्याचा उपावो । सांगे सर्वज्ञरावो ।
 म्हणे तुम्ही संदेहो । कांहीं न मानिजे ॥ १७८ ॥
 जेथ असे अवघड बंधन । तेथ लाविजे माझा वाम श्रीचरण ।
 तें तुटेल बंधन । अपसयाचि ॥ १७९ ॥
 जे असती रक्षपाळ । ते भुलौनि जाति सकळ ।
 ऐसें सांगौनि बळ । बाळ जाला देव तो ॥ १८० ॥
 जें परब्रह्म सांगितलें । तैसें वसुदेवें केलें ।
 चरण देवाचा लाउनि तोडिलें । बंधन सांखळा पाईची ॥ १८१ ॥
 जवं राखणाइतीं करावा बोभाट । तवं मळयानिलें केला धुधाट ।
 पिंपळ जाला सतकूट । मुळासकट पडिला ॥ १८२ ॥

जंघ कागासुर गर्जना करी । तवं मेघ वर्सला शिळाधारीं ।
तेणें कागासुरा नाहीं उरी । मूर्च्छागत जाला तो ॥ १८३ ॥
गर्दभें गर्जना करावी । तवं तेणें झडी धरिली जीवीं ।
मग म्हणे मुरकुंडी घालावी । नाहीं तरी निकें नव्हे ॥ १८४ ॥
जेंगट पिटितां तांतडी । तवं अकालीं वीज कडाडी ।
तेणें जालें देशधडी । समस्त लोक ॥ १८५ ॥
तवं त्या कंसाचिये मंदिरीं । वायोनें केली अपरांपरी ।
एकविसां खणांची माडी उपरी । कोसळत असे ॥ १८६ ॥
घरें उडौनि जातीं आकाशा । त्यांत भंवे पाउसाचा वळसा ।
तवं लोक म्हणती परेशा । पाव आकांता ॥ १८७ ॥
ऐसा तेथें समो वर्तला । तवं वसुदेव काइ करिता जाला ।
बाळ उसंगां बैसला । मग चालिला गोकुळासी ॥ १८८ ॥
पुढें सप्तही दारवटेयांसी । अगळा लोहाचिया कवाडांसी ।
चरणा लावितां तयांसी । उघडती आपेंआप ॥ १८९ ॥
मग वसुदेव पुढें चाले । ऐसे सप्तही दारवठे उघडले ।
रक्षपाळ असती भुलले । सामर्थ्य देवाचेनि ॥ १९० ॥
मग आला येमुनेच्या तीरा । वरी शेष धरी छत्रफणि निकरा ।
जैसा वोळला वोळगे उंच धुरा । महाराजातें ॥ १९१ ॥
जये जये देवा म्हणौनियां । बाहिरी ठेउनि गोसांवियां ।
जळांतु रिगों पाहे परतौनियां । तवं अनंत बाळें देखिलीं ॥ १९२ ॥
सर्वव्यापक श्रीहरी । जाला सर्वत्र जळाभीतरीं ।
मग वसुदेव दुख करी । म्हणे काइ जालें ॥ १९३ ॥
आतां यांतु कवण बाळ वोळखों । ऐसें म्हणौनि करी दुख ।
मागुतें पाहे तवं एक देखे । आपुलां बाहुवरीं ॥ १९४ ॥
मग वसुदेव आनंदला । बाळ हृदां आळंगिला ।
मग नदी चरण लाविला । तया परब्रह्माचा ॥ १९५ ॥
महा येमुना नदी जात होती भरली । ते देवाचां चरणेंसीं लागली ।
मग दोन्ही भाग जाली । राहिला प्रवाहो ॥ १९६ ॥
मग जमुना उतरला । नंदाचिया घरासि गेला ।
बाळ येशोदेपुढें घातला । कोणहां न पडेचि ठाउकें ॥ १९७ ॥

बाळ मंचकीं पड्डविला । कन्या घेउनि वसुदेवो निगाला ।
 वेगीं बंदिशाळेसि आला । दिंधली देवकीपासीं ॥ १९८ ॥
 ऐसी कन्या ते आणिली । मागौती जमुना वाहों लागली ।
 कवाडें जैसीं होतीं तैसीं जालीं । सावधले द्वारपाळ ॥ १९९ ॥
 जो वर्तत होता आकांत । तो राहिला निवांत ।
 मग सावध होउनि दूत । करिती गर्जना ॥ २०० ॥
 वेगें पिंपळ फडफडिला । आणि गधासुर भुंकिनला ।
 कागासुर गर्जता जाला । झणकारिलें जेंगट ॥ २०१ ॥
 तें श्रुत जालें कंसासी । धांवत आला बंदिशाळेसी ।
 करीं धरुनि कन्येसी । द्वारा आणौनि आफटूं पाहे ॥ २०२ ॥
 देवकी म्हणे जगदीशा । आम्हां तारावया आलासि परेशा ।
 तरी तुजकारणें हृषीकेशा । हे बाळा जीवें जात असे ॥ २०३ ॥
 तवें ते बाळा कंस भवंडी गगनीं । भयाचकित जाला मनीं ।
 गगना गेली हातुनी । जाली दिव्यतेजा ॥ २०४ ॥
 जैसी बारा सूर्याची प्रौढी । तैसी देखौनि कंसा पडिली झांपडी ।
 मग थोरें शब्दें धडाडी । अष्टभुजा दाविली ॥ २०५ ॥
 मग म्हणे मी अनावर वीज । ग्रासूं आलीये रे कंसा तुज ।
 परी आज्ञा नाहीं मज । तया देवाची ॥ २०६ ॥
 अरे त्या देवाचिया गळां । असे वैजयंती माळा ।
 तेथील एकी मी कळा । प्रगटलीये ॥ २०७ ॥
 जो गोकुळीं वाढत असे बाळ । तो कंसा तुझा रे काळ ।
 ऐसी बोलौनि वेल्हाळ । अदृश्य जाली ॥ २०८ ॥
 जेधवां ते विद्युहृता कडाडिली । तेधवां मथुरा निपानी जाली ।
 सकळ उदकें आटलीं । कोरडिया बावी पोखरणी ॥ २०९ ॥
 मग राजा भद्रासि गेला । सिंहासनीं वैसला ।
 मग हाकारा केला । महावीरांसी ॥ २१० ॥
 तेथें सकळ दैत्ये मिळाले । जोहार करुनी आपुलाळां ठाई वैसले ।
 मग वृतांत सांगता जाला । राया बाळकाचा ॥ २११ ॥
 जितुकें रात्रीं होतें देखिलें । तें सकळ तयां सांगितलें ।
 ते म्हणती हें थोर अरिष्ट वर्तलें । यासी उपावो केला पाहिजे ॥ २१२ ॥

म्हणती व्याध आणि शत्रु । याचां वेगीं करावा संहारु ।
 वृध जालेयां विचारु । कांहीं न चले ॥ २१३ ॥
 वरवा विचार करावा । वैरी वेगीं निर्दाळावा ।
 सांघा कवण पाठवावा । वधावयासी ॥ २१४ ॥
 आतां गोकुळासी जाउनी । जो येईल वैरी मारुनी ।
 तयासी देस नगरें देउनी । अमर करीन मी ॥ २१५ ॥
 म्हणौनि कंसें विडा उचलिला । तवं माबळभट उठिला ।
 विडा घेउनी प्रताप बोलिला । तो श्रोते आइका ॥ २१६ ॥
 म्हणे मी जाईन गोकुळा । मारुनी येईन तया बाळा ।
 करणी माझी पाहे भूपाळा । ऐसा पुरुषार्थ बोलिला ॥ २१७ ॥
 परी येक विनवीत असे तुमते । द्यावें रिठासुराते ।
 मग मी वधीन तयाते । यास संदेह नाही ॥ २१८ ॥
 तवं येरीकडे गोकुळाभीतरी । गर्गाचार्या सकळ रुसेस्वरी ।
 येउनी नंदाचां मंदिरी । कैसें जातक वर्तले ॥ २१९ ॥
 नंदायेस्वदेनें रुसी वंदिला । आसन रचुनी बैसविला ।
 पाये प्रक्षाळुनी विडा दिधला । गंधाक्षेताकरुनी ॥ २२० ॥
 मग नंदें बाळ आणिला । गर्गा उसंगियें घातला ।
 तेणें लक्षणीं वंदिला । भावपूर्वक ॥ २२१ ॥
 गर्ग म्हणे नंदा तूं भाग्याचा । तुझिये घरीं अवतार देवाचा ।
 अधिकार फळा आला पूर्वींचा । तपसामर्थ्यास्तव ॥ २२२ ॥
 तवं ते येस्वदा माया । लागुनी रुसीचिया पायां ।
 म्हणे सांघा आम्हांलागुनिया । चरण जीवित कैसे ॥ २२३ ॥
 आतां सांघावें जोतीक । तीथ वार नक्षेत्र कौतुक ।
 कैसा मास, स्वगोत्रकुटंबा बाळक । धारजिणें कैसें असे ॥ २२४ ॥
 मग गर्गाचार्यें जोतीक वर्णिलें । तें बरवें निघालें ।
 मग नंदायेस्वदे सांगितलें । तें आइका पां ॥ २२५ ॥
 श्रावणमासीं बुधवारीं । तीथ अष्टमी परिकरीं ।
 रोहिणी नक्षेत्र बरवियापरी । जन्मला असे ॥ २२६ ॥
 आणिक आइक नंदराया । हा साक्षात देव आला तुझिया ठायां ।
 नमस्कारुनी येस्वदा माया । पुसे बाळका नांव काई ॥ २२७ ॥

अनामया नाम अंगीकारु । अवर्णा वर्ण सुंदरु ।
ऐसा अवतरला परमेस्वरु । तुझिया भाग्यांपरतें भाग्य नाहीं ॥ २२८ ॥
आणि गर्गाचार्यो बोलती । तुझिया पुत्रा ये क्षितीं ।
गुणवर्णरूपनामें बहुतें असतीं । येस्वदे वो ॥ २२९ ॥
हा निराकार आकारला । सस्वरूपें रूपासी आला ।
निर्गुण सगुण जाला । जीवांलार्गी ॥ २३० ॥
हा बहु योगें अवतरौनी । स्थापिले येथार्थज्ञानी ।
मार्गी प्रतिष्ठा देउनी । आचार्ये स्थापिले ॥ २३१ ॥
हा संपूर्ण सतगुणी अवतारु । करील महादैत्यांचा संहारु ।
फेडील पृथ्वीचा भारु । वैरिया मुक्तिदाता ॥ २३२ ॥
ऐसें वर्णिलें जोतीक । म्हणे येस्वदे आईक ।
तूं भाग्यें लाधलीसी वाळक । श्रीकृष्ण नांव ठेवी याचें ॥ २३३ ॥
ऐसें आयेकौनियां गौळियां आनंदु जाला । मग गर्गाचार्या पुजिला ।
वस्त्रें अळंकार देउनी पाठविला । आश्रमासी ॥ २३४ ॥
ऐसा वृतांत गोकुळीं वर्तला । तव मोहोरे मांबळभट काये करिता जाला ।
तो कथाअन्वयो आइका वहिला । म्हणे मुरारिमह्लु ॥ २३५ ॥

॥ प्रसंग ३ ॥

प्रसंग चौथा

तवं माहाबळभट समेहुनी । घरां आला झडकरुनी ।
सर्वे नवी प्रत घेउनी । अस्त्रीशी म्हणे ॥ २३६ ॥
आम्ही जातो गोकुळा । तवं अस्त्री म्हणे हा न्या नळा ।
घृत मागोनि आणा विपुळ । म्हणोनि दिधला हातीं ॥ २३७ ॥
घेतली धोपटी नीट । आणावया निसर्वा कणिक कूट ।
वेगां चालिला भट । गोकुळासी ॥ २३८ ॥
निघतां घरावाहिरी । तवं सिंकिनली नज्ञ कुमारी ।
आणि भेटली रीतहस्तक नारी । सर्प आडवा गेला ॥ २३९ ॥
ऐसा आपसकुन जाला । पुढां काष्टाचा भारा देखिला ।
म्हणे थोर अपसकुन जाला । आहा आतां बोल लागेल रायाचा ॥ २४० ॥
ऐसें मनीं विचारुनी । गोकुळ टाकिलें झडकरुनी ।
येउनी नंदाचां भुवनीं । असीर्वादु दीधला ॥ २४१ ॥
तवं ते येस्वदा माया । लागुनी भटाचिया पायां ।
पाट दिधला बैसावया । मग नंदें पाये प्रक्षाळिले ॥ २४२ ॥
गंधाक्षता करुनी विडा दिधला । पुढां निसर्वा आणुनी ठेविला ।
दक्षणा देउनी पायां लागला । नंद वैसला गौळियांसहित ॥ २४३ ॥
माहाबळभट जोसी म्हणती । तुज पुत्र जाला नंदा भूपती ।
तो दावा आम्हांप्रती । सांघों जातक तयाचें ॥ २४४ ॥
तवं नंदें बालु वाहिरी आणिला । तो देखोनि भट संतोसला ।
मग दुसरा पाट आणविला । तो ठेविला पुढां ॥ २४५ ॥
मग पातडें पाहे पसरुनी । आणि तया पाटावरी गुंडोनी ।
वायांचि मान हालवुनी । अस्वपात गाळी ॥ २४६ ॥
पाहा नांदतेया पुरुसा । कुळा क्षेवो आला कैसा ।
थोर मांडला वळसा । हें बाळक निकें नव्हे ॥ २४७ ॥
तें देखुनी नंदें पुसिलें । मग मांवलभटें म्हणितलें ।
राया बाळक मुळीं आलें । हें तुम्हां निकें नव्हे ॥ २४८ ॥

हें वोखटें सकुळ संपतीसी । आणि गोत्रकुटंबासी ।
 वोखटें तुम्हां दोघांसी । सर्वथा राया ॥ २४९ ॥
 तवं नंद म्हणे भटासी । काये उपावो असे यासी ।
 मग तो म्हणे जोसी । सांधेन आतां ॥ २५० ॥
 म्हणे बाळका मोकळावें नदीसी । कां सोडावें वनवासीं ।
 अथवा अज्ञिकाखांचेसी । जीतचि घालावें ॥ २५१ ॥
 हें आइकौनि गौळी उगेचि राहिले । कोणही कोणहासी न बोले ।
 आम्हां गुण गर्गाचार्ये सांगितले । वरवे बाळकाचे ॥ २५२ ॥
 तो भट रायाचा जोसी । म्हणोनि कांहीं न वोलती तयासी ।
 तें न मानेचि गौळियांसी । परी भिडाचि मानिलें ॥ २५३ ॥
 मग जाणुनी भट बोलिला । राया आणिक उपावो सांधेन तुजला ।
 हे रिठेयाची गांठी घाल वहिला । कंठीं बाळकाचिया ॥ २५४ ॥
 तेणें सकुळें अरिष्टें नासतीं । म्हणोनि माळा दिधली हातीं ।
 मग माळा घातली कंठीं, श्रीपती । पाळणां निजविलें ॥ २५५ ॥
 तो रिठासुर कंसाचा दूत । दैत्यांमार्जीं माहा अद्भुत ।
 मागुनी माहाबळभटें सांघातें । आणिला होतां ॥ २५६ ॥
 ते करुनी रिठेयाची माळा । घातली कृष्णाचिया गळां ।
 कंठ चेपुनी करावा वेगळा । तवं काये करी कौसाल्ये मळु ॥ २५७ ॥
 मग बाळें धरूनिया मणी । लक्षुनी घातला वदनीं ।
 फोडिला दाढें रगडुनी । तवं तेणें किकळी दीधली ॥ २५८ ॥
 धाउनी येस्वदा जवं पाहे । तवं मुखीं असुध वाहे ।
 हें काये जालें वो माये । म्हणोनि हाक दीधली ॥ २५९ ॥
 तवं नंद आला घरांतु । मुखीं हात घालितु ।
 पाहे तवं मारिला दैत्यु । निघालें अस्ती-मांस-चर्म ॥ २६० ॥
 ऐसी रिठासुरा गत जाली । गौळियें विस्मित राहिलीं ।
 तवं भटा पूजा कैसी जाली । तें आइका पां ॥ २६१ ॥
 देवें भटाकडे पाहिलें । आणि गदगदां हास्ये केलें ।
 तवं भटा पिढेदान जालें । कवण्या परी ॥ २६२ ॥
 पुढें जें पिढें होतें ठेविलें । तेंचि मुखावरी उडौनी बैसलें ।
 दांत पडले असुध वाहूं लागलें । (मुखांतूनि) देखा ॥ २६३ ॥

भट पडला असे उताणा । उठतां म्हणे नारायेणा ।
 मुसळें हाणुनि आली मूर्छना । घातला पालथा ॥ २६४ ॥
 पोळपाट पाठीवरी वैसला । तेणें असुध वाहूं लागला ।
 वरुंटा मानेवरी वैसला । घेऊं पाहे प्राण ॥ २६५ ॥
 तवं साळग्राम गडबडिले । देव्हारपाट सामोरे आले ।
 आगळाचे सर सुटले । चालिळीं कवाडें ॥ २६६ ॥
 ऐसा सायासीं आंगणा आला । तवं काठवटी चाटु पाळीं भवंडिला ।
 मारितां कष्ट जाले कासोटा सुटला । धोतर आलें गळ्यासी ॥ २६७ ॥
 तेलातुपार्चीं मापें । पाइल्या तराजू जोखें उमपे ।
 बाजा मडकीं कोपें । मारितातीं भटासी ॥ २६८ ॥
 जवं वाडियावाहेरी आला । तवं काष्टांचा भारा पाठीं लागला ।
 पळतां मुंडासा गुंतला । कुंपेसी देखा ॥ २६९ ॥
 काष्टें पाहें तवं वर फिरत । जैस्या घारी गीद दिसत ।
 भट धोतर सांवरित । म्हणे नरोहारी ॥ २७० ॥
 म्हणे हें रांडेचीं गवळियें अणवाळीं । आणि आधींचीं देवताळीं ।
 माझी दिघळी बळी । व्येगीं चंद्रमौळी पाव मज ॥ २७१ ॥
 ऐसा गेला गोकुळावाहिर । आडवे जाले वोखर नांगर ।
 तिफणी मोगडे डंवरे । धांवताती ॥ २७२ ॥
 तें देखुनी येतुसें काकुलती । मग कुळदेवता स्मरे चितीं ।
 तवं काष्टें येउनि बैसतीं । आंगावरी ॥ २७३ ॥
 आंगी धोतर फाटुनि गेलें । मुंडासें जानिवें तुटुनि पडिलें ।
 पाहें तवं चर्म निघालें । पाठीपोटाचें ॥ २७४ ॥
 मुखीं नरसिंहमंत्र म्हणत । आणि मार्गे-पुढें असे पाहत ।
 तेवींचि असे पळत । मथुरेकडे ॥ २७५ ॥
 ऐसा सायासीं कष्टीं चाले । तवं पुढां डोंगर खळबळिले ।
 देखुनि भटासी हीं व आलें । दांत खटखटा वाजती ॥ २७६ ॥
 सिळीं वाट बांधली । जैसी दुर्गाची पौळी ।
 पर देवें अज्ञा नाहीं केली । जीवें मारावयाची ॥ २७७ ॥
 आड असे देवाचा परिवारु । तो कौतुकें करी मारु ।
 हें नेणे तो गंवारु । मांवलभट ॥ २७८ ॥

भटाचिये घरींचा नळा । तुपासि आणिला होता गोकुळा ।
 तो पाठीवरी वेळोवेळां । वैसतु जाये ॥ २७९ ॥
 मनीं थोर जाला भयाचकित । थरथरा असे कांपत ।
 झणीं मागुती फिरत । मारावयासी ॥ २८० ॥
 ऐसा मथुरे पळत आला । तेंसाचिये सभे पडला ।
 थोर मूर्छागत जाला । डोळे माथेया वाहिले ॥ २८१ ॥
 जवं सभेचे लोक पाहाती । तवं उघडा नागवा देखती ।
 मग भटास म्हणती । जाली भूतबाधा ॥ २८२ ॥
 म्हणती परीक्षा पाहा याची । लागणी दिसतीसे भुताची ।
 उपचार करावा त्वरितची । पांचाखरी बोलावुनिया ॥ २८३ ॥
 हेम गांवडा पांचाखरी । तो बोलाविला झडकरी ।
 तेणें सेंडिये बांधली दोरी । हातीं फोक घेतला कणेराचा ॥ २८४ ॥
 मग डाविये हातीं डोरी । उजवया हातें फोकवरी मारी ।
 तंव तो म्हणे हरी । येरू म्हणे कोठें जासी ॥ २८५ ॥
 म्हणे तूं कवण रे कोठींचा । सांघ जळींचा कीं थळींचा ।
 झाड देवळींचा कीं मसणींचा । परी कांहीं न बोले मुल्लेपणें ॥ २८६ ॥
 एक भुक्णाचिया लेंडिया आणित्ती । तयाचिया मुखनेत्रांसी धुर्म देती ।
 तंव एक मंत्रीत असती । तया भटासी ॥ २८७ ॥
 काये जाणती वापुडे लोक । परी तया देवाचें कौतुक ।
 तेथ कवण आणिक । रक्षिता असे ॥ २८८ ॥
 ऐसा भटासी केला झाडळु । तवं तेथ पाहूं आले सकळ ।
 तेहीं कुळव नांगर अंतराळ । फिरत देखले ॥ २८९ ॥
 एक म्हणती अरिष्ट जालें थोर । पैल आकासीं पाहा कुळव नांगर ।
 ऐसा सभे पडला विचारु । तवं ते अदृश्य जाले ॥ २९० ॥
 मग भटासी दिधली पाठवणी । वखें अळंकार देउनी ।
 धाडिला घरा उचलुनी । वडवया हातीं ॥ २९१ ॥
 शक्ती नव्हे घरा जावयासी । मग उचलुनी आणिलें तयासी ।
 लोक म्हणती ब्राह्मणीसी । कांहीं उपाव यासी करा ॥ २९२ ॥
 मग ते नारी तेलहळदी । भटासी लावी सर्वांगीं आधीं ।
 देत उदरांत ओसधी । असुध फाकावया ॥ २९३ ॥

तवं ऐसैं जालियावरी । राजा सभे विचार करी ।
 वैरी साधावा कवणे परी । सांधा सकळीक ॥ २९४ ॥
 मग समस्तां पडला विचारु । तेणें मारिला रिठासुरु ।
 तेणें सोडिला रुसेस्वरु । ब्राह्मण म्हणौनी ॥ २९५ ॥
 येथुनी पूतनाचरित्र । आइकिजे पवित्र ।
 वारसैं जालेया वेगवतर । जाईल स्थनपान द्यावया ॥ २९६ ॥
 ऐसी अज्ञा घेउनी निघाली । स्थनें विसैं भरिलीं ।
 मग ततक्षेणीं चालिली । वाळकातें वधावया ॥ २९७ ॥
 मग कंसें विडा घेउनी । तवं उभी राहिली ते बहिणी ।
 समस्तांतें न्याहाळुनी । पूतनेनें विडा उचलिला ॥ २९८ ॥
 मग म्हणे राया चिंता नको करूं कांहीं । मज पूतनेची करणी पाही ।
 मग विसैं स्थन भरुनी दोही । गेली गोकुळासी ॥ २९९ ॥
 टोपी बिंदलें आंगुलें । ने वाळे गाठी दसांगुलें ।
 कांचोळी सेला साउलें । उतमें पाटाउवांचीं ॥ ३०० ॥
 ते प्रवेशली नंदाचां मंदिरीं । तवं येउनी येसोदा सुंदरी ।
 क्षेमालिंगण चातुरी । नंदें नमस्कारु केला ॥ ३०१ ॥
 मग नंद म्हणे पूतनेसी । आजी कृपा उपनली मानसीं ।
 सांभाळ केला बहुतां दिसीं । आजीं थोर भाग्य आमचें ॥ ३०२ ॥
 मग अहेर समर्पिले । यानंतरें भोजन जालें ।
 मग काये विचारिलें । बुधी तिनें ॥ ३०३ ॥
 पूतनेसी सोडसउपचारीं पूजा जाली । जवळी येसोदा बैसली ।
 पूतना म्हणे पुत्र आणी पां बहिली । तुझा पाहावया ॥ ३०४ ॥
 म्हणे येसोदे तूं भाग्याची । बरवी सुंदरता तुझेया पुत्राची ।
 ऐसैं आइकोनी आमचीं । मनें निवाळीं ॥ ३०५ ॥
 तवं येसोदेनें वाळ आणिला बाहिरी । पूतना आळंगोनी दोही करीं ।
 स्तन आपुलें मुखाभीतरी । घातलें तिया ॥ ३०६ ॥
 तवं तया कृष्णें काये केलें । एक स्थन करीं एक मुखीं घातलें ।
 स्थनासरिसें सोखिलें । तिये पूतनेतें ॥ ३०७ ॥
 पूतना येतसे काकुलती । म्हणे सोडीं, न ये मागुती ।
 ऐसैं बोलत बोलतां जाली दुचिती । पडली धरणियेवरी ॥ ३०८ ॥

राक्षेसी दीर्घ अचाट । पाये गणौनी दीढ गांव ललहाट ।
 तवं गौळियां जाला बोभाट । तिये वेळीं ॥ ३०९ ॥
 मग गौळणीं बाळ उचलिलें । आणि भयाचकित देखिलें ।
 मग येसोदेनें धरिलें । हृदयेसीं ॥ ३१० ॥
 तवं गौळणी म्हणती येकमेकींसी । कृष्णें वधिली राक्षेसी ।
 हें भले नव्हे आम्हांसी । थोर विघ्न मांडलें ॥ ३११ ॥
 ऐसें गौळियां बोलतां । तवं आसिरीरी वाचा जाली त्वरिता ।
 म्हणे न करावी चिंता । पूतनेची ॥ ३१२ ॥
 ऐसी गगनीं आसिरीरी जाली । ते आइकौनी गौळियें संतोसळीं ।
 मग काये करितीं जालीं । तें आइका सकळीक ॥ ३१३ ॥
 पूतनेचा प्राण गेला । मग कृष्ण वेगळा जाला ।
 विख सांडूं लागला । मुर्खींहुनि ॥ ३१४ ॥
 विख होये साचार । हा कंसाचा विचार ।
 मारावया कुमर । आली कपटरूपें ॥ ३१५ ॥
 येणें मांबळभटासी । पिढेदान दिधलें तयासी ।
 अवचिता दाढेसी । रिठा रगडिला ॥ ३१६ ॥
 हें सामान्ये नव्हे लेकरूं । पूतना आली विशपान करूं ।
 भावासारिखा पाहुणरु । केला येणें ॥ ३१७ ॥
 ते पूतना सोखुनिया पाडिली । तियेची येमपुरी चुकविली ।
 वैरियां मुक्ति दिधली । येणें कृष्णें रायें ॥ ३१८ ॥
 पूतनासोख केला । तवं कंसासी धाकु पडिला ।
 थोर विस्मो जाला । सकळ सुरांसी ॥ ३१९ ॥
 आम्ही म्हणतो हें लेकरूं । कवण जाणे याचा पारु ।
 स्मरों लागला वैराकारु । हा सामान्ये नव्हे ॥ ३२० ॥
 राया पडली चिंता मनीं । कृष्णें सोखिली पूतना बहिणी ।
 रसाळ कथा येथुनी । सांधैल मुरारिमल्ल ॥ ३२१ ॥

प्रसंग पांचवा

ऐसा पूतनेसीः अङ्गिडागु दीधला । तो कंसासुरें आइकिला ।
मग काये करिता जाला । माहा नष्ट तो ॥ ३२२ ॥
मग कंसा पडली चिंता । पुसे प्रधाना वीरां समस्तां ।
कैसा विचार करावा आतां । तुम्ही सांघा पां ॥ ३२३ ॥
तेथें बैसले थोर थोर । राणे राये राजकुमर ।
तयां पडला विचार । म्हणती कैसें कीजे ॥ ३२४ ॥
तवं आइका हस्तनापुरीं । जन्मोजयो व्यासासी विनती करी ।
कंसासुर वैर कां करी । देवो जाणोनियां ॥ ३२५ ॥
श्रीकृष्ण साक्षात परब्रह्म होती । ऐसें सकळ रुसेस्वर बोलती ।
तेणें केली क्षाती । ते तेहीं देखिली ॥ ३२६ ॥
मग बोलते जाले रुसीराज । जैसा बीज तैसा अंकुर सहज ।
तो कंस दृमिल दैत्याचें बीज । म्हणुन देवेंसी वैर करी ॥ ३२७ ॥
कवणे येके वेळीं । उग्रसेन निघाला वेहाळीं ।
उत्पवन करुनी तिये वेळीं । दृमिल दैत्य जात होता ॥ ३२८ ॥
तवं उग्रसेनाची सुंदरी । न्हाउनी बैसली होती दामोदरावरी ।
उग्रसेनाचें रूप धरुनि मंदिरीं । प्रवेसला दृमिल दैत्यु ॥ ३२९ ॥
तेणें देखिला जैसा उग्रसेनु । दृमिलें रती दिधली तियेलागुन ।
तिचा पोटीं राहिला नंदन । तो हा जन्मला कंसासुरु ॥ ३३० ॥
म्हणौन तो दैत्याचा कुमरु । तेणें करुनि देवाधर्मासी वैराकारु ।
पापपुण्येविचारु । कांहीं न धरी पोटीं ॥ ३३१ ॥
हें व्यास रुसीनें सांगितलें । तें रायें जन्मोजयें मानिलें ।
तवं बारसें मांडलें । श्रीकृष्णाचें जन्मोजया ॥ ३३२ ॥
नंदें मुळें पाठविलीं नृपवरां । भिळाले आत्मज अपार ।
तेथ वाजांत्रांचा गजर । आनंद गोकुळीं गौळियांसी ॥ ३३३ ॥
मग आईत केली पालकाची । धन्ये म्हणावी कारीगराची ।
तेणें मूस वोतिली बावनाची । बहुत कुसरी ॥ ३३४ ॥

खणोखणीं हिरे झळकती । माणिक पुक्षराज वोप देती ।
 संदोसंदीं किणें फांकतीं । जैसीं बाळसूर्याचीं ॥ ३३५ ॥
 तयासी पाचीची चौकटी । तयामाजी रत्नांची प्रभा गोमटी ।
 तेथ सोभत असे पटी । साडपन्हरयाची ॥ ३३६ ॥
 तेथें पाटसुताची वीण करी । सुवर्णदांडे हलके अवधारीं ।
 चंदनाचा दामोदरीं । लांबिला पालकु ॥ ३३७ ॥
 सानु सुपवती गोमटी । वरी पासोडा पोफळदुटी ।
 तेथें क्षेवणिलीं रत्नें गोमटीं । पाळण्यावरी ॥ ३३८ ॥
 नाना पुस्पांचीया माळा । कापुर कस्तुरी परिमळा ।
 तेथ नर नारी सकळा । बोलाविलिया ॥ ३३९ ॥
 मग श्रीकृष्ण पालकीं घातला । रुसीं ब्राम्हणीं वेद उच्चारिला ।
 तवं जयजयेकारु केला । सकळ जनीं ॥ ३४० ॥
 देवकन्या रुसी ब्राम्हणीं । गीतीं गाती श्रीचक्रपाणी ।
 पाळणा हातें हालउनी । मुखें कान्हो कृष्णा म्हणती ॥ ३४१ ॥
 मग समस्तांसी आरोगण जाली । विडे देउनी वस्त्रें वाडलीं ।
 मग सकळीकां पाठवणी जाली । बहुतां मानेंसीं ॥ ३४२ ॥
 जे गाती वाती पढती बोलती । तयां अळंकार द्रव्यें देती ।
 रुसी ब्राह्मणां गौदानें देती । द्रव्यें देती बहुवसें ॥ ३४३ ॥
 ऐसा उछावो जाला । नंदा येसोदे आनंद वरखला ।
 तो मथुरे कंसें आडकिला । मग मांडिली स्थानी ॥ ३४४ ॥
 सभे दुखाक्रांत बोलिला । म्हणे गोकुळीं वैरी वाढता जाला ।
 जेणें उपजतां येव्हडा पवाडा केला । तो सामान्य नव्हे ॥ ३४५ ॥
 ऐसें बोले कंसासुरु । तवं उठिला येमळार्जुन वीरु ।
 राया काये वाणितासी वडिवारु । गौळियांचिया लंकरुवाचा ॥ ३४६ ॥
 आतां आम्हां अज्ञा दीजे । काये करूं तें पाहिजे ।
 विडा देउनी म्हणितलें कंसराजें । तुम्ही तरी विजया होआवें ॥ ३४७ ॥
 मग ते निगाले तेथौनी । प्रवेसले नंदाचां भुवनां ।
 ताड आणि पिंपळ होउनी । आंगणीं वाढीनले ॥ ३४८ ॥
 मग ते वृक्ष गेले गगना । तवं कृष्ण जाला रांगणा ।
 खेळत खेळत आला आंगणां । तवं वृक्ष वरी पडों पाहाती ॥ ३४९ ॥

जवं वृक्ष पडावे वरी । तवं काये करी श्रीहरी ।
ते उन्मळौनि दोहीं करी । धरुनी त्राहाटिले ॥ ३५० ॥
अवचिता वाजीनला घावो । तवं धावीनला नंदरावो ।
देखौनि उपजला भावो । अंतकरणां ॥ ३५१ ॥
मग नंदें बाळ उचलिलें । हृदई धरुनी आळंगिलें ।
तेथ समस्तांसी वर्तलें । नवल देखा ॥ ३५२ ॥
तवं कंसासुरा गेली मात । म्हणती दोहीं दैत्यांचा केला घात ।
आतां कवण बळिया अद्भुत । जाये कृष्णावरी ॥ ३५३ ॥
तवं उठिला सर्प महाथोरु । क्षेणांत करीन संहारु ।
राया बहुत काये बोलों बडिवारु । डंकौनि मारीन ॥ ३५४ ॥
मग रायें विडा दीधला । तो वेगीं गोकुळ पावला ।
नंदामंदिरीं जाउनी बैसला । पालकीं श्रीकृष्णाचिया ॥ ३५५ ॥
तो कृष्णें देखिला दृष्टों । मग मानेंसी धरिला मुष्टीं ।
सर्प बळ करितां होये कष्टी । परी मिठी न सुटे देवाची ॥ ३५६ ॥
वाळ लटिकाचि देत असे हाका । धावीनली मायेबापें देखा ।
हातीं सर्प धरिला आइका । तो तेहीं सोडविला ॥ ३५७ ॥
तवं तेथ लोक मिळाला । सर्पासी पाहाती तवं प्राण गेला ।
थोर विस्मो जाला । गोकुळामाजी ॥ ३५८ ॥
ऐसा वधिला सर्प महाथोरु । तो कंसें आइकिला समाचारु ।
थोर पडिला विचारु । म्हणे आतां कैसें कीजे ॥ ३५९ ॥
रावो चिंताक्रांत बोलिला । म्हणे कवण वीर मारुनी येईल भला ।
विडा घेउनी पाहों लागला । समेकडे ॥ ३६० ॥
तवं उठिला कागासुरु । आणि वोलता जाला बडिवारु ।
म्हणे येका वरुशाचें लेंकरु । काये मारावें असे ॥ ३६१ ॥
हाचि माझा पुरुशार्थ पाहीं । चांचु हाणौनि सीर करीन दो ठाई ।
त्याचा क्षेणामाजी प्राणु घेई । तरी मी कागासुरु ॥ ३६२ ॥
तवं रायें विडा दिधला । उडौनि गोकुळासी आला ।
नंदाभुवनीं कृष्ण खेळतां देखिला । कागासुरें तो ॥ ३६३ ॥
दधीभात कृष्णाचां करीं । तवं कागें धावोनी हाणतिला सिरीं ।
मग माव करुनी श्रीहरी । काग धरिला मानेंसी ॥ ३६४ ॥

तो वज्रसरीरी कृष्णदेवो । येर चडफडीत करी कावोकावो ।
मग चांचु धरुनियां पावो । कृष्णें चिरुनी टाकिला ॥ ३६५ ॥
ऐसा वधिला कागासुरु । तवं गौळी मिळाले अपार ।
मग नंदें उचलुनी कुमर । हृदई आळंगिला ॥ ३६६ ॥
तो दैत्ये चिरिला देखौनियां । विस्मो जाला सकळ गौळियां ।
ते मात कंसराया । वेर्गीं श्रुत जाली ॥ ३६७ ॥
तवं बोले कंसासुर । आतां पडों द्यावा विसर ।
करावा दोनी च्यारी दी धीर । तेथ कव्हणी न पाठवावा ॥ ३६८ ॥
ऐसा कितीएक काळ कर्मला । तवं गोकुळीं कृष्ण खेळता जाला ।
मग जो तेणें पवाडा केला । तो आइका म्हणे मुरारिमल्ल ॥ ३६९ ॥

॥ प्रसंग ५ ॥

प्रसंग सहावा

कवणे येके दिवसीं । नंद बैसला देवपूजेसी ।
अर्चन करुनी नवेद देवासी । समर्पिला ॥ ३७० ॥
नवेदीं गूळ देखौनि श्रीहरी । तो दे ताता म्हणौन मुख पसरी ।
तो नंदें धरुनिया करीं । तेथ बैसविला ॥ ३७१ ॥
म्हणे देवो डोळे फोडील । ऐसा नंदें कृष्ण भेटविला ।
आणि आपण दारासी गेला । सूर्यासी अर्घ घावयासी ॥ ३७२ ॥
देवें नंद जातां देखिला । मग कृष्ण देव गिळूं लागला ।
येकें दारा टाकुनी बैसला । मग प्रतिमा पुसों लागला श्रीकृष्णासी तो ॥ ३७३ ॥
पुसती नंद येसोदा । म्हणती श्रीकृष्ण गोविंदा ।
देव काये केले परमानंदा । तें सांघ झडकरी ॥ ३७४ ॥
कृष्ण म्हणे म्यां नाहीं देखिले । मग घरांत चहूंऋडे पाहिले ।
तवं येक सांदीं कोगटां सापडले । येर देव पाटाखालीं ॥ ३७५ ॥
मग तेहीं कृष्ण धरिला हातीं । देवो तवं कां रे टाकिले श्रीपती ।
सांघ वहिला नाहीं तरी देवो डोळे फोडिती । कृष्णा तुझे ॥ ३७६ ॥
ऐसें तेहीं म्हणितलें । तवं कृष्णें काये केलें ।
पाहा म्हणौन मुख पसरिलें । देवें तेव्हेळीं ॥ ३७७ ॥
तवं तेथ त्रिकूटसिखर । सप्तही सागर ।
नर सुर पंनक विखार । दिसती मुखामार्जां ॥ ३७८ ॥
जेथ असतीं चौदा भुवनें । तेथ येर किती सांघणें ।
तवं भुललीं दोघें जणें । मग म्हणतीं हाचि देवो ॥ ३७९ ॥
हें साक्षात परब्रह्म अवतरलें । ऐसें म्हणौनि देवासी आळंगिलें ।
तवं गिळिले होते देवो ते टाकिले । मुखांतुन देखा ॥ ३८० ॥
मग देव पाटीं ठेविती । प्रतिमा म्हणौनि पूजिती ।
परी विसेसें प्रतीती । तया कृष्णावरी ॥ ३८१ ॥
तवं कृष्णासी कव्हणी येकीं वेळीं । येसोदा स्तनीं लाविलें प्रातःकाळीं ।
रक्षा लाउनी कपाळीं । म्हणे राखें नरसिंहा जीवती ॥ ३८२ ॥

मग उचलुनी पालकापासीं आणिला । तवं तेथ देवांचा भार उभा राहिला ।
 नरसिंहा आणि जीवती वोवाळिला । आणि देवींही ॥ ३८३ ॥
 ऐसें येसोदेनें देखिलें । मग नंदारायासी सांगितलें ।
 थोर नवल जालें । नंदा येसोदेसी ॥ ३८४ ॥
 म्हणतीं आम्ही ज्या देवांची । उपास्ती करूं कामिकाची ।
 ते वोळग सारिती श्रीकृष्णाची । समस्त सुरगण ॥ ३८५ ॥
 तवं पुढां भाद्र मासाभीतरी । नंद भालदेवाची पूजा करी ।
 तवं पुसता जाला श्रीहरी । म्हणे हें काये ताता ॥ ३८६ ॥
 मग नंद बोलिला सहजा । हा भालदेवो म्हणजे वरुणराजा ।
 उदकाकारणें पूजा । करितो त्याची ॥ ३८७ ॥
 हे च्याही मेघ वरुणाचे हातीं । घन पवन पांगुळ म्हणती ।
 हे अज्ञाधार वर्तती । वरुणाचे वा कृष्णा ॥ ३८८ ॥
 ऐसा मेघांचा मेळा । वर्षती भूमंडळा ।
 तरी आनंद होये जनां सकळां । तिये समयीं ॥ ३८९ ॥
 तवं कृष्ण म्हणे तात आईकणें । सकळ आराधनेचीं अनें ।
 मीचि करीन भक्षण । येकत्र करूनियां ॥ ३९० ॥
 नवां दिसांचें दहीं दूध लोणी । दिधलें येकत्र करुनी ।
 तें भक्षुनी ततक्षणीं । आणिक मागे ॥ ३९१ ॥
 मग दिधले सकळही पदार्थ । ते विनोगिले समस्त ।
 मुख पसरुनी बोलत । आणिक देईं ताता ॥ ३९२ ॥
 तें विपरीत देखौनि देवाचें । गौळियें आणिती आपुलालिये घरींचें ।
 सकळ भक्षिलें गोकुळींचें । अन्न लोणी दही दूध ॥ ३९३ ॥
 तें देखौनि नवल करीत । येक म्हणती झणी होईल भूत ।
 येक म्हणती राक्षस अद्भुत । अवतरला असे ॥ ३९४ ॥
 ऐसें गोकुळीं वर्तलें । तें वरुणा श्रुत जालें ।
 मग तेणें काये केलें । तें आइका पां ॥ ३९५ ॥
 वरुण म्हणे दूतांसी । तुम्ही जावें जमुनेसी ।
 गौळी येती स्नानासी । तेथौनि नंदासी धरुनि आणावें ॥ ३९६ ॥
 तवं येकादसीचां दिसीं । गौळी आले स्नानासी ।
 तेथौनि नेलें नंदाशी । दूतीं वरुणाजवळी ॥ ३९७ ॥

तवं गोकुळीं हाहाकारु जाला । म्हणती नंद जमुने बुडाला ।
 तें आइकौनि कृष्ण धाविंनला । तेणें टाकिली उडी ॥ ३९८ ॥
 तेथ वरुणाचें सैन्ये परिवळ । च्यारी लक्ष मेघमाळा ।
 सातही समुद्र सरिता सकळा । आणि जळदेवता ॥ ३९९ ॥
 तेथ श्रीकृष्ण पातला झडकरी । राया वरुणाचे भद्रीं ।
 तेणें देखिला श्रीहरी । प्रतक्ष देवांचा देवो ॥ ४०० ॥
 ऐसा श्रीकृष्ण जळदेवतीं देखिला । जैसा पूर्णवेचा चंद्र उदेंला ।
 तैसा केवळ प्रतिबिंबला । सर्वां ठाई तो ॥ ४०१ ॥
 स्याममूर्ती चतुर्भुज । अति सुंदर विराज ।
 वरुसां पंचविसांमध्ये सहज । दिसत असे ॥ ४०२ ॥
 देखतक्षेवीं देवता वरुण उठिला । श्रीकृष्णाचया चरणां लागला ।
 मग सिंहासनीं बैसविला । रत्नखचिता ॥ ४०३ ॥
 मग सोडस उपचारीं पूजा करुनी । वरुण पुढां ठाकला सेवक होउनी ।
 तवं सकळ देवीं कर जोडुनी । जयेजयेकारु केला ॥ ४०४ ॥
 मग ते स्तवन करिती । जये देवादि श्रीपती ।
 द्यावया कैवल्यप्रवृती । सृष्टीं अवतरलासी ॥ ४०५ ॥
 जये तूं परा निराकार । स्वयें परब्रह्मा अगोचर ।
 निर्गुण गुणअपारा । स्वामिया जी ॥ ४०६ ॥
 तुझी न कळे जी महिमा । चतुर्मुखें देवा आगमां ।
 तेथ केवीं कळसी आम्हां । देवपणें स्वामिया जी ॥ ४०७ ॥
 जये जये विश्वमोहना । जये कृतप्रकासवदना ।
 जये आत्मया रमणा । स्वामिया जी ॥ ४०८ ॥
 ऐसें अस्तउनी देवासी । वरुण लागलां चरणांसी ।
 मग विनती करी कृष्णासी । ते आइका समस्त ॥ ४०९ ॥
 म्हणे थोर देवा माझे अनुचित जालें । नंदारायासी न कळतां येथ आणिलें ।
 हें पाहिजे उपसाहिलें । देवराया ॥ ४१० ॥
 मग श्रीकृष्णें वरुणासी । हृदयां धरिलें तयासी ।
 मग बैसविलें मानेंसी । देवासहित ॥ ४११ ॥
 तवं वरुणें नंद पुढां उभा केला । आणि पांचजन्ये संख दिधला ।
 मग चरणासी लागला । श्रीकृष्णाचेया ॥ ४१२ ॥

म्हणे जये जये ब्रह्मांडनायेका । जये जये सर्वव्यापका ।
 जये त्रिभुवनचालका । अकर्तया जी ॥ ४१३ ॥
 ऐसी वरुणें केली बहु स्तुती । मग तेथौनि अज्ञा मागितली श्रीपती ।
 तवं गोकुळीं वर्तली क्षाती । ते आइका पां ॥ ४१४ ॥
 आइका कथेचें अनुसंधान । श्रोते होउनी सावधान ।
 जें व्यासें सांगितलें जन्मोजयालागुन । तें आइका श्रोते हो ॥ ४१५ ॥
 नंद बुडाला ऐसी हाक गोकुळीं वाजिनली । तें आइकौनि श्रीकृष्णें धाव घेतली ।
 मग तेणेंही उडी घातली । जमुनेजळीं ॥ ४१६ ॥
 तें आइकौनि गोकुळजन मिळती । येथ नंद कृष्ण बुडाला म्हणती ।
 तवं येसोदा आली धावती । सोख करीतसे ॥ ४१७ ॥
 जवं येसोदेनें डोहीं घालावी उडी । तवं येकीं धरिली तातडी ।
 सोडा म्हणौनि आसोडी । जळप्रवेस करूं द्या ॥ ४१८ ॥
 मग ते दोहीं हातें धरिली । बळाधिकारें बैसविली ।
 मग रुदना करूं लागली । येसोदा ते ॥ ४१९ ॥
 म्हणे सोडा सोडा झडकरुनी । जळप्रवेस करूं द्या मजलागौनी ।
 मीचि येकली पापिणी । जीऊनी काये करूं ॥ ४२० ॥
 मी जालीयें अपेसा पात्र । मज अंतरला भ्रतार आणि पुत्र ।
 तयावांचोनी सर्व गोत्र । काये होए ॥ ४२१ ॥
 मी पापिणी आइका । मित्ये नाहीं माझेया दुखा ।
 आझुनी न वचे देखा । प्राण माझा ॥ ४२२ ॥
 मज बोलती नगरनारी । म्हणती भाग्याची येसोदा सुंदरी ।
 यां वरवी पूजिली गौरी । म्हणौनी निका लाधली वरु ॥ ४२३ ॥
 म्हणती येसोदा दैवाची थोर । जाला कृष्णासारिखा कुमर ।
 न कळे कव्हणासी वडिवार । इचेया दैवाचा ॥ ४२४ ॥
 ऐसिया नारी रात्रंदिस वानिती । तियाचि आतां मज हांसती ।
 वर्मोतरें बोलती । अर्जकासारिखीं ॥ ४२५ ॥
 ऐसी मी दैवहीन जाली । माझीं रत्नें हातींचीं गेलीं ।
 मी येकली उरली । परदेसिणी ॥ ४२६ ॥
 मियां पूर्वीं पापकर्म केलें । तें आजी माझें उभें ठाकलें ।
 ऐसें न चुके कांहीं केलें । माझें पूर्वदत्त ॥ ४२७ ॥

ऐसें येसोदा दुख करी । तवं संबोखती नगरनारी ।
 बुझावित्ती सुंदरी । येसोदेसी तिया ॥ ४२८ ॥
 तेथ आणिक आठउनिया । हंबरडा हाणती आत्मसखिया ।
 नंदा पुत्र गेलासी घेउनिया । आम्हां सांडैनी ॥ ४२९ ॥
 ऐसिया नदीतीरीं । रुदना करिती नगरनारी ।
 आकांत वर्तला भारी । तो मज बोलवेना ॥ ४३० ॥
 तवं येक काये करिती । जमुनेमाजीं रिगती ।
 अवघा डोहो ढांडोळिती । परी कांहीं न दिसे तेथ ॥ ४३१ ॥
 तेथ तापे सांगडी घालुनी । बळें बुडिया देउनी ।
 पाहाती जळें ढांडोळीनी । परी न दिसती तेथ ॥ ४३२ ॥
 म्हणती नेणो काये जालें । म्हणौंन बाहीर निघाले ।
 कवणे विवरीं रिगाले । ते न कळे आम्हां ॥ ४३३ ॥
 आम्हीं जळ पाहिलें धांडोळीनी । न दिसती नंद कृष्ण दोन्ही ।
 ते येसोदेनें आइकौनी । आंग टाकिलें धरिणियेवरी ॥ ४३४ ॥
 ऐसें येकमेकां बोलिले । तवं बाप पुत्र उसासले ।
 जळाबाहीर आले । नंद कृष्ण ॥ ४३५ ॥
 ते नंद कृष्णा देखौनी । आनंद जाला सर्वांचां मनीं ।
 येक लागती चरणीं । ते धाउनियां ॥ ४३६ ॥
 जवं कृष्ण जळाबाहिरी आला । तवं तेणें बाळवेस धरिला ।
 तो कळों नाहीं आला । समस्तांसी ॥ ४३७ ॥
 तवं तो येसोदा माया । कृष्ण घेतला उचलौनियां ।
 क्षेमाळिगन देउनियां । चुंबन दिधलें ॥ ४३८ ॥
 ऐसे सकळ जन आनंदले । मग नंदें अवघे वृतांत सांगितले ।
 गोष्टी करीत चालिले । गोकुळासी ॥ ४३९ ॥
 तें आइकौनि समस्त । जाले आनंदभरित ।
 म्हणती धन्ये नंदा तुझे जीवित । आम्हां सकळांमाजीं ॥ ४४० ॥
 तुझे जीवित जालें सुफल । अवत्रल परब्रह्म बाळ ।
 तुझेनि प्रसादें आम्ही सकळ । उधरलों नंदा ॥ ४४१ ॥
 ऐसे आले नंदाचिये भुवनीं । दारीं दाटली घनदाट स्थानी ।
 आनंदें वाजांत्रांची गर्जनी । होत असे ॥ ४४२ ॥

मग सकळांसी टिळा विडा जाला । सर्व जन आनंदला ।
अज्ञा मागौनि निगाला । स्थाना आपुलिया ॥ ४४३ ॥
मग येसोदा पांचां वार्ती । उजळिली कनकपरियेळीं आरती ।
वोवाळी श्रीपती । पुत्ररावो ॥ ४४४ ॥
तवं तो नंद आपुण । वोवाळिला जगजीवन ।
मग संतोसौनि दोघें जणें । करितीं अस्तुती ॥ ४४५ ॥
ऐसी नंद येसोदा । स्तवितीं परमानंदा ।
तया आनंदासी मर्यादा । कवण करी ॥ ४४६ ॥
तवं पुढां कवणे येके वेळीं । दूध तापत होतें प्रातःकाळीं ।
तया देखौनि उकळी । कृष्ण धावीनला ॥ ४४७ ॥
माता येसोदा म्हणे वा पोळसी । तवं तो मुख लावी दुधेंसीं ।
अवघें प्याला ह्सीकेसी । मग म्हणे माते पये नाहीं ॥ ४४८ ॥
येउनी जवं माता पाहत । मग जाली विस्मित ।
म्हणे येवडें उरुण तूं । कृष्ण कैसा प्याला ॥ ४४९ ॥
मागुतें जवं येसोदा पाहे । तवं दूध तैसेचि आहे ।
म्हणे हा मानवी नव्हे । मग सांगे नंदापासीं ॥ ४५० ॥
यावरी खेळणा जाला श्रीहरी । मग दूध दही लोणी चोरी ।
तवं काये करिती गौळणी सुंदरी । तें परिसा पां ॥ ४५१ ॥
कृष्णाभेणें गौळणी काये करिती । घरोघरीं राखणें ठेविती ।
येकी कुलपें करुनी घेती । सर्वे देखा ॥ ४५२ ॥
ऐस्या मथुरे जतन करुनि जाती सकळी । तवं गोकुळीं हिंडे वनमाळी ।
सुनें घर नसे कवणे काळीं । देवेंवीण ॥ ४५३ ॥
घरांतु निगाला व्यापक होउनि । खाये दही दूध लोणी ।
द्वारीं रक्षणें कुलपा जोडुनी । तेही तैसेचि असतीं ॥ ४५४ ॥
मग मथुरेहुनि आल्या गौळणी । घर जवं पाहाती उघडौनी ।
तवं श्रीचक्रपाणी । लोणी खातुसे ॥ ४५५ ॥
जवं तो धरुं जाती गौळणी । तवं तो जाय पळौनी ।
मग येकी दिसिं मिळौनी । धरिती तयासी ॥ ४५६ ॥
येके दिवसीं घरांत रिगाला । तो गौळणीं पाळतिला ।
मग धावुनी धरिला । कृष्णनाथ तो ॥ ४५७ ॥

तवं येक म्हणती बांधा खांवेसी । बरवी सीख लावा यासी ।
 येक म्हणती सोडा अजाणासी । काये कराल बाळकाचें ॥ ४५८ ॥
 तवं येक म्हणती येकीसी । आतां कैसें सोडावें यासी ।
 बरवी सीख चोरासी । लाऊं आतां ॥ ४५९ ॥
 म्हणौन धरिला चरणीं । बळें आपटूं पाहे धरणीं ।
 तवं हातींचा चक्रपाणी । अदस्ये जाला ॥ ४६० ॥
 मागुता जवं पाहाती । तवं तिया जवळी लोणी खातां देखती ।
 मागुता धांडनी धरिती । सांपुडला म्हणौनी ॥ ४६१ ॥
 तवं तो बाळ धरिला । बोलाविती येकीमेकीला ।
 मिळौनियां सकळा । म्हणती बांधा बळकट ॥ ४६२ ॥
 म्हणौन आणूं जाती दोर । तवं घोघरीं सारंगधर ।
 तोही धरुनि आणिती चोर । आपुलाले घरींचा ॥ ४६३ ॥
 ऐसा कृष्ण विस्तारला । समस्तांसी विस्मो जाला ।
 म्हणती येसोदेपासी चाला । सांघों गाव्हारणीं ॥ ४६४ ॥
 म्हणती गौळणी तिया मिळौनी । येसोदेपासीं देती गाव्हारणीं ।
 हा तुझा चोरटा कान्हो आमचें चोरुनी । दही दूध लोणी खातों ॥ ४६५ ॥
 जरी आम्ही धरूं जातों । तरी हा बहु रूपें दावितों ।
 कां उत्पुनी जातो । आमचे हातींचा ॥ ४६६ ॥
 ऐसा खातो प्रतदिनीं । आजी आम्ही धरिला पाळतुनी ।
 परी याची कवणा न कळे करणी । बहुतें रूपें धरिलों ॥ ४६७ ॥
 हें तवं नव्हे माणुस । होईल भूतपिसें राक्षेस ।
 तवं येसोदे राग आला बहुवस । तया गौळणींचा ॥ ४६८ ॥
 म्हणे तुम्ही बोलतसां लटिकें । कैसें माझियासी कौतुकें ।
 येकावरी चोरी लावितां नव्हे निकें । वायांवीण आइका ॥ ४६९ ॥
 तवं त्या बोलती गौळणी । सांघती आनंदें आण वाउनी ।
 दाविती सोरा सांजवणीं । म्हणती पाहे रीतीं केलीं ॥ ४७० ॥
 तवं म्हणे येसोदा जा गे परतिया येथौनी । पैल पाहा गे पड्डला चक्रपाणी ।
 म्हणे पाहा परिमळ घेउनी । त्याचिया मुखाचा ॥ ४७१ ॥
 जवं मुखीं पाहाती वासु । तवं न देखती वासाचा अंसु ।
 आणि निद्रेचा बहुवसु । भर असे ॥ ४७२ ॥

मग मेल्लिया आपुलालिया घरासी । आश्रयें वर्तलें तयासी ।
 म्हणती हाचि देवो आम्हांसी । जोडला असे ॥ ४७३ ॥
 घरा येउनी मागुतिया पाहाती । तवं दूध दहीं लोणी देखती ।
 जैसे तैसे डेरे भरिले असती । मग आनंदभरित जालिया ॥ ४७४ ॥
 ऐसी लीळा नित्येदिनी । खेळे वाळक्रीडा चक्रपाणी ।
 परी गाऱ्हाणीं गौळणी । आणीतचि असती ॥ ४७५ ॥
 बहु बोभाट गौळणींचा । येसोदेनें पावो बांधों आदरिला कृष्णाचा ।
 मग उपावो रचला उधरणाचा । पुत्रां कुबेराचयां ॥ ४७६ ॥
 दारीं होतें काष्टाचें उखळ । तयापासी आणिला गोपाळ ।
 तवं बांधों आदरिला वेलहाळ । परी न पुरे दावें ॥ ४७७ ॥
 आणीक दावें लावी तयासी । तेंही न पुरे चरणांसी ।
 मग जाये आणीक आणावयासी । येसोदा माता ते ॥ ४७८ ॥
 दोर दावीं आणीत । तवं चरण वाढे बहुत ।
 परी दोनीचि बोटें न पुरत । समस्त दावीं ॥ ४७९ ॥
 येसोदेनें दोर दावीं लाविलीं । परी दोनीचि बोटें न पुरती जालीं ।
 मग कडदोरा सोडती जाली । तया कृष्णाचा ॥ ४८० ॥
 दावेया कडदोरा लाविला । तो पुरता जाला ।
 मग उखळेंसीं बांधला । वोढुनिया ॥ ४८१ ॥
 मग आपण गेली मंदिरार्भीतरी । कृष्ण खेळत असे बाहिरी ।
 दोनी वृक्ष असती बाहिरी । पुत्र धनंजयाचे ॥ ४८२ ॥
 खेळत खेळत तेथ आला । तयां वृक्षांतु निघाला ।
 आपुण पैलाडीं गेला । उखळ गुंतलें वृक्षां ॥ ४८३ ॥
 देवाचा लागला श्रीचरण । तवं उन्मळले येमळार्जुन ।
 तवं नेहा आइकौनी गौळी आले धाउन । समस्त पाहावया ॥ ४८४ ॥
 तवं तेथ दोघ पुरुस देखिले । मग तयासी गौळी पुसते जाले ।
 वृक्षाचे पोटीं जन्मले । ऐसे तुम्ही कवण ॥ ४८५ ॥
 येर सांघती आपुला वृतांत । आम्ही धनंजयाचे सुत ।
 तो भांडारी म्हणिजत । पिता आमचा ॥ ४८६ ॥
 वडिला नांव कुवीरु । आम्ही अपराध केला घोरु ।
 नारद रुसेस्वरें श्राप थोरु । आम्हां दिधला होता ॥ ४८७ ॥

श्रापास्तव आम्ही दोघे जण । राहिलों वृक्ष येमळार्जुन होऊन ।
आजी लागला श्रीकृष्णाचा चरण । म्हणौन उधरलों आम्ही ॥ ४८८ ॥
देवाचें करुनी स्तवन । तूं सर्वात्मा श्रीकृष्ण ।
तूं निराकार निर्गुण । अवत्रलासी ॥ ४८९ ॥
जये जये विस्वमोहना मुकुंदा । जये प्रभु ब्रह्म बाळा गोविंदा ।
जये आनंदकंदा परमानंदा । चक्रपाणी ॥ ४९० ॥
ऐसा देव तेहीं स्तविला । मग नमस्कार केला ।
तो गौळियां विस्मो जाला । ते गेले अदृश्य होउनी ॥ ४९१ ॥
तेथौनि कृष्णाची नामना । दामोदर म्हणती रुसीमुनी ब्राह्मण ।
माहा उछावो जाला गोकुळजनां । म्हणे मुरारी कवी ॥ ४९२ ॥

॥ प्रसंग ६ ॥

प्रसंग सातवा

ऐसा देवो खेळे बाळलीळा । तवं कव्हणे येका वेळां ।
गुसळीत होती वेल्हाळा । येसोदा माता ते ॥ ४९३ ॥
तवं माता जातां देखिली पाणियासी । आपण रिगाला डेरेयांत रुसीकेसी ।
येसोदा आली तवं न देखे कृष्णासी । मग गुसळिलें तांतडी ॥ ४९४ ॥
म्हणे मी झडकरी गुसळीन । मग कृष्णाची सुधी वेईन ।
धरून आणीन । अणुवाळा तो ॥ ४९५ ॥
मग काढिती जाली लोणी । भरिलिया सोरा सांजवणी ।
आणि डेरे भरिले जाणी । नवनीतें ॥ ४९६ ॥
तें देखौनि लोणी बहुत । येसोदा जाली विस्मित ।
म्हणे काइसेयाआंत । लोणी सांटवावें ॥ ४९७ ॥
सांटवण नाहीं म्हणौनी । बोलाविलिया गौळणी ।
तयांसी देत असे लोणी । उमप देखा ॥ ४९८ ॥
गौळणी हरुसैं निर्भरा । म्हणती येथ भेटला क्षीरसागर ।
तवं डेरेयाआंतुन सारंगधर । बाहिरी निगाले ॥ ४९९ ॥
तो श्रीकृष्ण देखौनी । विस्मो करिती गौळणी ।
म्हणती माव केली चक्रपाणीं । म्हणौनि लोणी बहुत आलें ॥ ५०० ॥
कृष्ण सुकाळ करी आनंदाचा । तो स्वामी विश्वजनांचा ।
परी बोभाट गौळणींचा । होतचि असे ॥ ५०१ ॥
कव्हणे येके अवस्वरीं । गुसळीत होती येसोदा सुंदरी ।
कृष्णें रवी धरूनियां करीं । नवनीत मागे वनमाळी ॥ ५०२ ॥
म्हणे सोडी रवी कृष्णा बाळा । वेगां काढूं दे गुसळा ।
मग देईन नवनीत गोपाळा । तुझां हातीं ॥ ५०३ ॥
ऐसें म्हणे येसोदा । परी तो रवी न सोडी कदा ।
मग काये करी परमानंदा । येसोदा माता ते ॥ ५०४ ॥
मग दोहीं बाहीं धरिला । उचळौनि दारासी आणिला ।
तवं आणिक खेळतां देखिला । कृष्णनाथु ॥ ५०५ ॥

आणिक असे देखती । दोन्ही हातीं दोघ श्रीपती ।
 दोघ दोर्हांकडे दिसती । दोघ खांदांवरी ॥ ५०६ ॥
 ऐसैं देखौनि विपरीत । मग आली मंदिरांत ।
 तवं लोणी असे भक्षित । डेरेयाआंतुल ॥ ५०७ ॥
 आणिक जवं पाहे । तवं येक खेळत आहे ।
 येक दूध पीताये । भानवसाचें ॥ ५०८ ॥
 मग तियां दाराकडे पाहिलें । तवं अंगणीं खेळतां कृष्ण देखिले ।
 मग ते जवं अवलोकिले । तवं कृष्ण दाटले असती ॥ ५०९ ॥
 ऐसा बाहिरी भीतरी । व्यापक जाला श्रीहरी ।
 तें देखौनि येसोदा सुंदरी । विस्मित जाली ॥ ५१० ॥
 कवणे येके अवस्वरीं येसोदा बैसली । तवं धाकुटीं सांगत आलीं ।
 तुझिया कृष्णें भक्षिली । मृतिका देखा ॥ ५११ ॥
 मग ते येसोदा उठिली । सिपटी घेउनी पुसती जाली ।
 कां रे तुवां मृतिका भक्षिली । मारूं आतां ॥ ५१२ ॥
 तवं बोलिला अनंतु । माते पाहे माझेया मुखांतु ।
 म्हणौनि पसरिलें अद्भुतु । श्रीमुख देवें ॥ ५१३ ॥
 तेणें मुख पसरिलें विसाळ । तवं तेथ मेरुमंदार अष्टकुळाचळ ।
 येकवीस स्वर्गे सप्तपाताळ । पर्यंत देखिले ॥ ५१४ ॥
 तेथ स्वर्गांचे तेतीस कोडी देव । आणि मृत्युलोकींचे मानव ।
 पाताळींचे पंनकरावो । देखिले श्रीमुखांत ॥ ५१५ ॥
 अनंतें ब्रह्मांडें जयाचां उदरीं । तेथ मी काये सांघों आरिखा उतरीं ।
 ऐसैं देखौनि येसोदा सुंदरी । भयें मूर्छावली ॥ ५१६ ॥
 सावध जाली येसोदा माता । तवं बाळरूप देखिलें अनंता ।
 मग ठेविला श्रीचरणांवरी माथा । भावें देवाचिया ॥ ५१७ ॥
 मग सांघितलें नंदासी । तवं तो संतोसला मानसीं ।
 म्हणे हाचि देवो आम्हांसी । जोडला असे ॥ ५१८ ॥
 तवं कव्हणे येका वेळां । पालकीं निजविला कृष्णबाळा ।
 प्रियेंदे गाई वेल्हाळा । येसोदा माता ते ॥ ५१९ ॥
 जो जो कृष्णा बाळा । निद्रा करी रे वेल्हाळा ।
 म्हणे माया क्षेण येक गोपाळा । निजै कृष्णा बापा ॥ ५२० ॥

जो जो कृष्णा राया । म्हणे येसोदा माया ।
क्षेण येक निद्रा करी स्वामिया । जो जो कृष्णा बाळा ॥ ५२१ ॥
जो जो रंगनाथा । देवा अनाथाचेया नाथा ।
क्षेण येक निद्रा करी कृपावंता । जो जो कृष्णा ॥ ५२२ ॥
जो जो कृष्णा राजा । पहुडें रे सुखसेजा ।
क्षेण येक निद्रा करी विश्वबीजा । जो जो बाळा ॥ ५२३ ॥
जो जो कृष्णदेवा । तूं आम्हांसी विसावा ।
क्षेण येक निद्रा करी तुझिया न कळती मावा । जो जो गोविंदा ॥ ५२४ ॥
ऐसी माता येसोदा । प्रियेंदे देतसे सदा ।
निजै बाळा मुकुंदा । पालकीं देवा ॥ ५२५ ॥
कृष्ण निजैला कीं जागा आहे । म्हणौनि पालकीं येसोदा पाहे ।
तवं तेथ न देखे माये । आपुलिया बाळासी ॥ ५२६ ॥
म्हणे थोर नवल जालें । म्यां आपुलेनि हातें कृष्णासी निजविलें ।
परी तेथुनी अदृश्य जाले । न दिसे पाळण्याआंतु ॥ ५२७ ॥
म्हणौनि आली घराबाहिरी । तवं गौळणी उभिया द्वारीं ।
आणौनि येक हरी । देती आपुलालीं गाऱ्हाणीं ॥ ५२८ ॥
तवं येक म्हणे गौळणी । माझें अवघें खादलें लोणी ।
दुसरी म्हणे चोरुनी । खादलें दूध माझें ॥ ५२९ ॥
तवं येकी म्हणे येसोदे पाहीं । येणें चोरुनी खादलें दही ।
कांहीं उरलेंचि नाहीं । अवघें विनयोगिलें ॥ ५३० ॥
तवं येकी म्हणे गौळणी । हा घरांत निघाला चोरुनी ।
खादलें दूध दही लोणी । अवघेंचि येणें ॥ ५३१ ॥
ऐसिया समस्त गौळणी । तिया देती आपुलालीं गाऱ्हाणीं ।
येक येक चक्रपाणी । घेउनी आलिया असती ॥ ५३२ ॥
मागुतिया जवं पाहाती । तवं तो अदृश्य जाला श्रीपती ।
कांहीं न दिसे हातीं । मग विस्मित जालिया ॥ ५३३ ॥
मग तिया गौळणी सुंदरा । गेलिया आपुलालिया घरां ।
म्हणती नेणत्रे चरित्रा । कृष्णाचिया ॥ ५३४ ॥
घरांत येउनी येसोदा पाहे । तवं तो पालकीं निजैला आहे ।
मग संतोसली माये । म्हणे न कळेतीं चरित्रै कृष्णाचीं ॥ ५३५ ॥

ऐसी प्रतिदिनीं लीला अचाट । कृष्ण धरी नाना नट ।
 परी तया गौळणी बोभाट । करितां न ज्हाती ॥ ५३६ ॥
 मग कळणी येके वेळे येस्वदा । विनती करी राया नंदा ।
 वछांसर्वे वाळा गोविंदा । पाठवावे ॥ ५३७ ॥
 हा अणवाळा श्रीपती । नित्ये गौळणी गाऱ्हाणें देती ।
 नाना परी बोलती । तें कवणें साहावे ॥ ५३८ ॥
 हा वासुरांसर्वे जाईल । सुखें गोपाळांत खेळेल ।
 मग अवघेचि चुकैल । गाऱ्हाणें गोकुळीचें ॥ ५३९ ॥
 तव नंद म्हणे वो सुंदरी । कंसरायाचा वैरी ।
 हा येकला कैसा पाठवावा श्रीहरी । वासरुवांसर्वे ॥ ५४० ॥
 मग तयां दोघीं केला विचारु । सर्वे देउनी बळिभद्र कुमरु ।
 सर्वे गोपाळ सारंगधरु । वछांसर्वे पाठवावा ॥ ५४१ ॥
 मग तो कृष्ण गोपाळ । सर्वे बळिभद्र सबळ ।
 करूनी संवगडियांचा मेळ । जाती वासरुवांसर्वे ॥ ५४२ ॥
 ऐसें कृष्णासी वछांसर्वे लाविलें । तें मथुरे कसें आइकिलें ।
 तेणें कैसें विचारिलें । तें सांगेल मुरारी कवी ॥ ५४३ ॥

॥ प्रसंग ७ ॥

प्रसंग आठवा

तवं कंस म्हणे वीरांसी । कृष्ण असतो वासुरुवांपासी ।
आतां विनवावे कव्हाणासी । करुनी उपावो ॥ ५४४ ॥
परी कांहीं न चले उपावो । थोर चिंता करी कंसरावो ।
म्हणे आतां कवण स्मरावा देवो । जो आमचें कार्ये करी ॥ ५४५ ॥
म्हणे कवण जाउनी कृष्णासी वधी । तयासी अर्ध राज्य देईन आधीं ।
हे भाक माझी त्रिसुधी । सत्ये जाणा ॥ ५४६ ॥
हे आइकौनी उठिला बकासुरु । तो कैसा बोलता जाला बडिवारु ।
समस्त आइकती विचारु । समेमाजी ॥ ५४७ ॥
म्हणे मी आकासा देऊं करु । कीं बळें उचळूं मेरुमांदारु ।
कीं घोटूं सप्तसागरु । आपुलेनि पुरुशार्थे ॥ ५४८ ॥
तवं म्हणती कंस केसिया । तूं आमचा रे बाहिया ।
हें कार्ये करुनि सखिया । यावे वेगीं ॥ ५४९ ॥
मग पैजेचा विडा घेतला । जाउनि जमुनेचां तीरीं बैसला ।
तवं वळें चारीत कृष्ण आला । सवंगडेयांसहित ॥ ५५० ॥
तेथ बक बैसला ध्यानस्त । जैसा तापसी नेमस्त ।
तवं जवळी आला अनंत । तवं काय केलें तेणें ॥ ५५१ ॥
देखौनि बकासुर धाविंनला । तो कृष्णनाथें बोलखिला ।
येतां घावो साहिला । मग धरिला मानेसी ॥ ५५२ ॥
माने पडिली वज्रमिठी । तवं बळ करितां बक झाला हिंपुटी ।
तेव्हेळीं काये करी जगजेठी । चांचू धरुनि चिरिला ॥ ५५३ ॥
ऐसें बकासुरा वधिलें । तें कंसरायें आइकिलें ।
मग दुखाक्रांत बोलिलें । समेकडे ॥ ५५४ ॥
म्हणे येव्हाडा बकासुर दैत्ये । तो तेणें वधिला क्षणांत ।
आतां कवण पाठवावा दूत । म्हणे कंसरावो ॥ ५५५ ॥
तवं उठिला पावकासुर । म्हणे मी करीन तयाचा संहार ।
बहुत काये बोलों बडिवार । आतां सूड घेईन आवघेयांचा ॥ ५५६ ॥

जे थोर थोर माहावीर । ते माझे सोहोदर ।
 तयांसी मारितें लेकखं । गौळियांचें ॥ ५५७ ॥
 आतां काये वानूं आपुली करणी । कृष्ण भस्म करीन जाळौनि ।
 कांहीं चिंता न करावी मनीं । कंसराया ॥ ५५८ ॥
 मग पैजेचा विडा घेतला । जाउनि वनामाजी वैसला ।
 तवं वासरुवें चारीत आला । कृष्ण संवंगडेयांसहित ॥ ५५९ ॥
 देखौनि पावक प्रजळला । जैसा आकासिं वणवा लागला ।
 तैसा घसरें चालिला । कृष्णावरी ॥ ५६० ॥
 देखौनि गोपाळ भीती । मग कृष्णाचेया गळा झोंबती ।
 संवंगडेयांतें ना भी म्हणती । तो काये करिता जाला ॥ ५६१ ॥
 टाळी पिटौनि मुख पसरिलें । त्या वणवयातें गिळिलें ।
 तें देखौनि गोपाळां नवल जालें । मग नाचती कृष्णापुढें ॥ ५६२ ॥
 ऐसा पावकु गिळिला । तो कंसें आइकिला ।
 मग तो बोलता जाला । सभेमाजी ॥ ५६३ ॥
 म्हणे आमचे वीर जेतुके असती । तेतुके थोर बडिवार बोलती ।
 सेवटीं कांहींचि कामा न येती । खाती ठकुनिया ॥ ५६४ ॥
 जे गाढे जुंझार असती । ते लटिकेचि बोलती ।
 ते पळोनिया जाती । कां मारविती आपणिया ॥ ५६५ ॥
 ऐसा कंस वर्मोत्तरीं बोलिला । तवं वछासुर उठिला ।
 मग बडिवार बोलता जाला । तो आइका समस्त ॥ ५६६ ॥
 म्हणे जरी सिंग रोवीन । तरी पृथ्वी पालथी करीन ।
 कां खेटौनि पाडीन । उतरंडी स्वर्गीचिया ॥ ५६७ ॥
 ऐसा प्रताप बोलौनी । विडा पैजेचा घेउनी ।
 मग निगाला तेथौनी । वछासुर ॥ ५६८ ॥
 तया नंदाचिये राउळीं । प्रवेसला सायेंकाळीं ।
 तवं तेंणें देखिला वनमाळी । आंगणीं उभा तो ॥ ५६९ ॥
 कुरवाळा करावयाचेनि मिसें । वरी मान घालूं पाहात असे ।
 तो वोळखिला रुसीकेसें । थैक म्हणतांचि सरला ॥ ५७० ॥
 तवं क्रोधें धाविंनला वैरी । थडक हाणितली श्रीहरी ।
 नेहा उमटला अंबरीं । थरारिली मेदिनी ॥ ५७१ ॥

मग कृष्णनाथें काय केलें । धाउनियां सिंपुटीसी धरिलें ।
 भूमि त्राहाटौनियां मारिलें । वछासुरासी ॥ ५७२ ॥
 ऐसा वछासुर मोक्ष पावविला । तवं देवीं पुरूपवरुसावो केला ।
 माहा उछावो गोकुळीं वर्तला । तुरे वाजती ॥ ५७३ ॥
 ऐसें येथ वर्तलें । तें कंसें आइकिलें ।
 तेणें दुःखाक्रांत म्हणतिलें । आतां कवण पाठवावा ॥ ५७४ ॥
 ऐसें बोलौनि वीरांकडे पाहे । म्हणे कवण वीर बळियाडा आहे ।
 तवं सकट उठिला आवळुनी बाहे । म्हणे मी कृष्णासी मारीन ॥ ५७५ ॥
 मग उचलौनि विडा । जाला रूपें माहा प्रचंड गाडा ।
 जाउनी नंदाचेया वाडा । राहिला तो ॥ ५७६ ॥
 तवं बाहीर आला हरी । जाउनी वैसला गाडेयावरी ।
 तवं येर उलथूं पाहावया बळ करी । खालीं घालुनी रगडूं पाहे ॥ ५७७ ॥
 कृष्ण ज्ञानियांचा रावो । तो जाणे सकटाची मावो ।
 मग देउनी चरणघावो । सतचूर्ण केला ॥ ५७८ ॥
 ऐसा वधिला सकटासुरु । विजया जाला सारंगधरु ।
 आनंदभरित जाला बळिभद्र । आइकौनियां ॥ ५७९ ॥
 सकटासुर वधिला । तो आइकौनि कंस चिंतावला ।
 तवं प्रळयेंव उठिला । आपुला पुरुसार्थ वाणौनी ॥ ५८० ॥
 मग रावो म्हणे वीरा । तुजवांचुनी आणीक नाहीं दुसरा ।
 आतां तूंचि येक सोयेरा । वेगीं कृष्णासी वधिजे ॥ ५८१ ॥
 ऐसें कंसें बोलौनी । विडा दिधला सन्मानुनी ।
 मग निघाला तेथौनी । प्रळंब तो ॥ ५८२ ॥
 जेथ गोपाळ खेळती चेंडुफळी । तेथ प्रळंब आला माहावळी ।
 तयासी खेळे वनमाळी । तवं डाव आला प्रळंबावरी ॥ ५८३ ॥
 तेथ केला असे वोल । जो जयासी लावी हाल ।
 तो तयावरी बैसेल । नेमपर्यंत ॥ ५८४ ॥
 दैत्ये मनांत विचारी । माझिये पुष्टीवरी बैसेल हरी ।
 तैसाचि मी वाढैन अंबरीं । मग तेथौनि आपटीन ॥ ५८५ ॥
 तो जवं पाठीवरी बैसला । तवं तो वाढों लागला ।
 माहा विसाल जाला । तेथौनि टाकूं पाहे ॥ ५८६ ॥

तवं श्रीकृष्णं काय केलें । तया दैत्याचें सीर धरिलें ।
 दोहीं हातें रगडिलें । पडिलें भूमीवरी ॥ ५८७ ॥
 जवं देवाचिया करकमळांची पडली मिठी । तवं दैत्याचिया सिराची जाली पिठी ।
 ऐसा येसवंत जाला जगजेठी । बळिभद्र संतोसला ॥ ५८८ ॥
 गोपाळ येरयेरांतें भेटती । आम्हां आजी राखिलें श्रीपती ।
 येव्हडा दैत्ये पाडिला क्षितीं । कृष्णें वधुनियां ॥ ५८९ ॥
 ऐसा प्रळंब वधिलियावरी । म्हणे वैरी वधावा कवणे परी ।
 कंसा चिंता पडली थोरी । म्हणे आतां कवण पाठविजे ॥ ५९० ॥
 यानंतरें कंसासुरु । काये करिता जाला विचारु ।
 बोलाउनी समस्त परिवारु । प्रधानांसी ॥ ५९१ ॥
 आतां कवणा सरण जावें । दुःख कवणाप्रती सांगावें ।
 हृदये फोडावें । कवणा सख्याप्रती ॥ ५९२ ॥
 जे जे वीर निर्वाणीचे । सार्थक जालें तयांचें ।
 परी उणें पडिलें आमचें । आतां सांवरी ऐसा वीर नाहीं ॥ ५९३ ॥
 जवं माझें सीतळ राज्य होतें । तवं विघ्न उद्भवलें नव्हतें ।
 तवं वीरश्रियें समस्तें । दुलत होतीं ॥ ५९४ ॥
 येक म्हणती सोखूं समुद्र । येक म्हणती उलथूं मेरु ।
 येका नेत्रीं अंधकारु । रुद्र तो केसणा बापुडा ॥ ५९५ ॥
 ऐसें अहंमती मातले । सेवटीं संग्रामेवीण मेले ।
 जैसे टोळ जाउनी पडिले । सागरामार्जीं ॥ ५९६ ॥
 हें बापुडीं कीटकुलीं । आजीवरी पोसिलीं ।
 उरलीं तें उगलीं राहिलीं । दडुनियां ॥ ५९७ ॥
 तें उतर परिसौनी आघासुर । जैसा खवळला रुद्र ।
 जळो जळो हा संसार । उणे शब्द न साहावती ॥ ५९८ ॥
 संसारु जाईजुणा । घडियेचा पाहुणा ।
 अपकीर्ती पोसणा । दैन्येवाणा नसावा ॥ ५९९ ॥
 हें नासिवंत सरीर । कीजैल परोपकार ।
 न संडावा धर्मधीर । तो आधार जीवासी ॥ ६०० ॥
 सरीर जाईल निर्धारें जाणा । अनउपकारें पाविजे मरण ।
 तथा येमपुरीबंधन । कां हीन योनी जन्म पावे ॥ ६०१ ॥

तवं जो धर्म अनुष्ठी उपकारकां । स्वामीकारणें न धरी सरीरसंका ।
 तो सुखिया श्रीमंतां लोकां । सुखें वंसीं भोगी ॥ ६०२ ॥
 आइकौनि कंसाचया बोला । मग आघासुर खवळला ।
 मग काये वोलता जाला । माहा दैत्ये तो ॥ ६०३ ॥
 म्हणे राया उतर बोल्लिासी । परी सरी नाहीं सिंहा आणि गजासी ।
 तैसें मज माहावीरा आणि कृष्णासी । सर पाडु नाहीं ॥ ६०४ ॥
 म्हणे मी आपुलेनि मुखें विसाळें । गिळीन येकवीस सर्गांचीं ढिसाळें ।
 क्षेणामाजीं सप्त पाताळें । ग्रासूं सके ॥ ६०५ ॥
 मी येकला आघासुरु । ना तुझा सकळ परिवारु ।
 तरी पाहे आतां नंदाचा कुमरु । गिळीन गोपाळांसहित ॥ ६०६ ॥
 तें आइकौनी संतोसला कंसासुरु । मग दिधलीं वल्लें-अळंकारु ।
 आणि विडा सकपूरें । आघासुरासी ॥ ६०७ ॥
 मग तो वृंदावना येउनी । राहिला माहासर्प होउनी ।
 पर्वत दरे आदिकरुनी । व्यापुनी राहिला ॥ ६०८ ॥
 तवं गोपाळीं वासरुवें आणिलीं । तियें सर्पमुखामधीं प्रवेसलीं ।
 तेथ गोपाळें त्यातें देखतीं जालीं । डोंगराकार ॥ ६०९ ॥
 तवं मागौनि श्रीकृष्ण आला । तेणें आघासुर वोळखिला ।
 मग आपणही रिगाला । मुखामाजीं ॥ ६१० ॥
 मग उदरीं देव वाढीनला । तेणें दैत्ये उभा फोडिला ।
 मग बाहीर काढिता जाला । गोपाळ वासरुवें ॥ ६११ ॥
 ऐसा आघासुर वधिला । तवं तो पुंसापासुनी मोजिला ।
 तो लांब सात योजनें भरला । आणि उंच दीड योजनें ॥ ६१२ ॥
 मुख पसरिलें कोस तीन । दाढा येक कोस प्रमाण ।
 डोळे रक्तांबर गंगाळें जाण । तैसे दीसती ॥ ६१३ ॥
 ऐसा कृष्णें आघासुर वधिला । तवं देवीं पुस्पवरिसावो केला ।
 तें आइकौनि काये करिता जाला । कंसरावो ॥ ६१४ ॥
 मग कंसें सांगोनिया पाठविलें गौळियांसी ।
 वाळुवेची वेठी आणि कोहळें घागरीसी ।
 घालुनी धाडावें आम्हांसी । वेगवतर आतां ॥ ६१५ ॥

इतुकें जरी न पाठवा । तरी मुचाल आपुलिया जीवा ।
 मग तमासा पाहावा । कंसाचा तुम्ही ॥ ६१६ ॥
 तें आडकौनी सकळांसी । धाक पडला गौळियांसी ।
 म्हणती या कृष्णानिमित्यें अ.म्हांसी । कसें सांकडें घातलें ॥ ६१७ ॥
 कृष्णें तयांचें सांकडें फेडिलें । वाळुवेची वेठी कोहळें घागरीसी घातलें ।
 मग कंसा रायासी पाठविलें । झडकरी ॥ ६१८ ॥
 मग तें कंसरायें देखौनी । विस्मो करी आपुला मनीं ।
 म्हणे न कळे त्या कृष्णाची करणी । पुढें आमचें काये करील ॥ ६१९ ॥
 ऐसें कंसासुर बोलिला । बहुत चिंताक्रांत जाला ।
 तवें गोकुळीं वृतांत वर्तला । तो सांगेल मुरारी कवी श्रोतेयांतें ॥ ६२० ॥

॥ प्रसंग ८ ॥

प्रसंग नववा

नित्ये गोपाळ वांसरुवें चारिती । तेथ चेंडुफळी खेळती ।
पुढें काळिया वरपडे जाले श्रीपती । कवणें परी ॥ ६२१ ॥
तवं कृष्णातें विनविलें गोपाळीं । म्हणती देवा खेळों चेंडुफळी ।
वळें सोडूं येमुनेपावळीं । मग कृष्णें खेळ मांडिला ॥ ६२२ ॥
वडजा केमा वांकोडा । पेंधा सुदामा वागडा ।
दत्त दामा दीघडा । माहादा मेसा ॥ ६२३ ॥
कोमा केमा कामा जेमा वाल्हा । येमा येका येसा येल्हा ।
माया मेंगा मोता मोसा माल्हा । नामा निवा बुवा वाळा ॥ ६२४ ॥
सोमा साबा सोंगा साळा । तिमा तुका तांबा दीपा तुळा ।
दत्ता दामा दादू धुळा । भाना भुता सोना ॥ ६२५ ॥
गांगा गोमा गोदा केसा । हिरा कान्हा जाया दसा ।
जाखा जोगा सुभा नरसा । भिवा बहिरा बापु ॥ ६२६ ॥
कमळा कडता कोंडा उका । रंगा जाना सिदा तुका ।
समस्त गोपाळ आइका । बोलती बडिवारु ॥ ६२७ ॥
ऐसे पांच सतें गोपाळ मिळौनि । त्यांमध्ये वळिभद्र मुख्य करुनी ।
आणि एकला सारंगपाणी । खेळती चेंडुफळी ॥ ६२८ ॥
तवं येक हाक देउनी गर्जनले । येक बाहे आफळौनी राहिले ।
येक डांगा झेलीत पावले । मग राहिले ठाई ठाई ॥ ६२९ ॥
टाकित्ती कांबळी झेलित्ती डांगा । म्हणती हाण हाण गा श्रीरंगा ।
गोपाळांसहित वळिभद्र वेगां । फळी धरिती रोहकुनि ॥ ६३० ॥
ऐसें खेळतां उसीर जाला । मग कृष्णें सहज चेंडू हाणितला ।
तो जाउनी कळंबासी गुंतला । आणा म्हणे कृष्ण तयांसी ॥ ६३१ ॥
गोपाळ धाउनिया जाती । तवं चेंडू कळंबीं गुंतला देखती ।
येथ आमचें कांहीं न चले म्हणती । मग पाचारिती कृष्णासी ॥ ६३२ ॥
जवं कृष्ण जवळी आला । तवं चेंडू कळंबीं असे गुंतला ।
खालीं जमुनेचा डोहो भरला । समुद्र जैसा ॥ ६३३ ॥

मग वरी चढला कृष्णनाथु । आणि चेंडुवासी घातला हातु ।
तवं ते डाहाळी मोडौनि पडिली डोहांतु । जमुनेचिया ॥ ६३४ ॥
कृष्ण यमुनेमाजी बुडाला । तो समस्त गोपाळीं देखिला ।
मग आकांत वर्तला । सवंगडेयांसी ॥ ६३५ ॥
येक कृष्णा कृष्णा आळविती नेटें । येक धरणीवर पिटती ल्हारटें ।
येक म्हणती जालें वोखटें । गोविंद अंतरला ॥ ६३६ ॥
येकमेकांचिया गळां शोंबती । येक थडिये थडिये धावती ।
येक दुखें हंबरडा हाणती । कान्हो कृष्णा म्हणौनिया ॥ ६३७ ॥
तवं दुखें बलिभद्र भांवावला । तेणें कळंवाचि आळंगिला ।
तवं येक सांघायला आला । येस्वदेपासीं ॥ ६३८ ॥
तें आइकौनी गोकुळ खळबळिलें । तवं येस्वदेनें धरणीवरी आंग टाकिलें ।
सोखें जिव्हार वेधलें । प्राण त्येजावया ॥ ६३९ ॥
तवं समस्ता मिळौनि गौळणी । करिती येस्वदेची संबोखणी ।
मग पुढां गोपाळ करुनी । निघाली जमुनेसीं ॥ ६४० ॥
जमुने गोकुळींचे लोक मिळाले । माहादुखें आक्रंदले ।
मग पुसों लागले । गोपाळांसीं ॥ ६४१ ॥
तवं ते येस्वदा सुंदरी । बहुत सोख करी जमुनेतीरीं ।
म्हणे कोठें बुडाला माझा हरी । ते सांघा रे सवंगडे हो ॥ ६४२ ॥
तुम्हां इतुकियां असतां । काये झालें माझेया अनंता ।
सांघा श्रीहरी आतां । कैसेनि बुडाला ॥ ६४३ ॥
मग ते सवंगडेहीं सांगितलें । तें येस्वदेनें आइकिलें ।
मग दुखें आंग टाकिलें । धरणियेवरी ॥ ६४४ ॥
ते म्हणे आवो माये जमुने । तुझिया उदरा आलें माझें तान्हें ।
तयासी करावें जतन । अवो माये जगत्रजन्ननिये ॥ ६४५ ॥
अवो माये जखिणी । पद्मावतिये योगिणी ।
मुळी मुखी संखिणी । कृपा करावी समस्तीं ॥ ६४६ ॥
म्हणे जळींचेयां जळचरांसीं । विनति करितें तुम्हांसी ।
राखा माझिया बाळकासीं । कणवा करुनि ॥ ६४७ ॥
स्वर्ग मृत्ये पाताळीचीं देवतें । पावा माझिया पुत्रातें ।
करीन तुमचीं वर्ते । पुत्रदान द्यावें मज ॥ ६४८ ॥

मनीं दुख बहुवस । करी नाना परीचे नवस ।

मग झोविनली गळेयास । बळिभद्राचिया ॥ ६४९ ॥

म्हणे कोठें रे खेळत होतेती खेळ । कोठें बुडालं माझें बाळ ।

चितिलें वृथ्या गेलें फळ । माझें नव्हेचि भलें ॥ ६५० ॥

मी म्हणें माझा थोर जाला बाळ । आतां चिंता हरली सकळ ।

तवं हें विघ्न अवचितें अवकाळ । आलें कोठौनि ॥ ६५१ ॥

जैपासौनि जन्मला श्रीहरी । तैपासौनि कंस याचा वैरी ।

नाना परीचे प्रेत्न करी । दैत्ये धाडूनिया ॥ ६५२ ॥

तयां दैत्यांसी येणें वधिलें । मी म्हणें आतां विघ्न चुकलें ।

तें आजि हारपलें । माझें तान्हुलें ॥ ६५३ ॥

माझा आधारस्थंभ मोडला । कीं कुळशीक हारपला ।

तैसा मज सांडुनि गेला । कृष्ण माझा ॥ ६५४ ॥

आतां कोठें तया कृष्णातें पाहे । काये करूं वो माये ।

आवघा कुळीं न समाये । माझें तान्हुलें ॥ ६५५ ॥

आतां कणवासीं पुत्र म्हणैन । कवणासीं उसंगीं घेउनी खेळवीन ।

कवणाचेनि काळ कर्मीन । आतां माये ॥ ६५६ ॥

ऐसी सोख करूं लागली । व्याकुळ होउनि धरणीं जीवें पडली ।

मग बळिभद्रें संबोखिली । येस्वदा जननी तें ॥ ६५७ ॥

म्हणें तूं कां भ्यालीसी । जाणुनि अज्ञान कां होसी ।

देवो अमर रुसिकेसी । तया मरण कैचें ॥ ६५८ ॥

जें उपजला श्रीकृष्ण । तें पवाडा केला गहन ।

नंदासीं धरुनि नेलें वरुणें । तें काये विसरलीसी ॥ ६५९ ॥

जे जे पवाडे श्रीकृष्णें केले । ते बळिभद्रें सांगितले ।

मग अंतकृण निवालें । येस्वदेचें ॥ ६६० ॥

ऐसें वर्तलें बाहिरी । तवं कृष्ण प्रवेशले काळ्यामंदिरीं ।

तेथ देखिलिया सुंदरी । नागकन्या ॥ ६६१ ॥

काळ्या होता निजेला । त्याचेया मंचकाखालीं चेंडू गेला ।

तो देखौनी नागकन्यांसी वेध लागला । तया देवाचा ॥ ६६२ ॥

तो देवो आंगें सुंदरु । तैसाचि वस्त्रें अळंकारें पडिभरु ।

देखौनि सर्व श्रुंघारु । लाजीनलीया बाळा ॥ ६६३ ॥

तिया म्हणती जा हो जा येथौनी । काळिया वरपडा होसी झणी ।
 तवं म्हणतिलें चक्रपाणीं । काये करील काळया तुमचा ॥ ६६४ ॥
 ऐसें कृष्णें म्हणतिलें । तें काळयानें आयकिलें ।
 मग नेत्र उघडुनि पाहिलें । तया कृष्णाकडे ॥ ६६५ ॥
 देखौनि उठिला माहाकाळ । मुखीहुनी निगती अज्ञीचे जाळ ।
 तवं पुढां असे वेल्हाळ । वाळरूपें तो ॥ ६६६ ॥
 मग म्हणे तो काळया । येथ कां आलासी रे वाळया ।
 तवं कृष्ण म्हणे चेंडू खेळावया । देई आमचा ॥ ६६७ ॥
 तवं खवळला माहाकाळ । क्रोधें उठिला जिभाळ ।
 हाकारिला गोपाळ । म्हणे जाये दिधलें जीवदान ॥ ६६८ ॥
 तवं बोलिला सारंगधरु । चेंडू देई कां संग्राम करूं ।
 तवं भिडीनला भूधरु । श्रीकृष्णासी देखा ॥ ६६९ ॥
 कैसे माहावीर भिडती । जैसे भेरु मांदार क्षेम देती ।
 तैसी मालविद्या करिती । थोरें आवेसें ॥ ६७० ॥
 तवं काळयाचा परिवार धाविंनला । तेहीं कृष्ण वेहुनी घेतला ।
 मग देवें गरुड आफाविला । तो आला झडकरी ॥ ६७१ ॥
 आधींचि नागा गरुडा वैर । त्यावरी देवाची अज्ञा थोर ।
 मग करूं लागला संहार । तया नागकुळाचा ॥ ६७२ ॥
 तेथें गरुडें क्षात केली । किती येकें मारिलीं ।
 येकें तडतडां तोडिलीं । येकें गिळिलीं गरुडें ॥ ६७३ ॥
 येकें धाकें पळालीं नागकुळें । बाहिरी येउनी धरिलीं वारुळें ।
 येक होउनी राहिलीं विरुळें । नदीमाजीं निर्विस ॥ ६७४ ॥
 ऐसा तेथ आकांत वर्तला । मग काळया सरणागत जाला ।
 नागकन्यां रत्नदीपीं वोवाळिला । श्रीकृष्णरावो ॥ ६७५ ॥
 मग देवें गरुडातें वर्जिलें । आणि काळयातें नाथिलें ।
 नागकन्यातें राहाविलें । अस्वासुनी देवरायें ॥ ६७६ ॥
 तवं काळयानें केली स्तुती । जये देवा श्रीपती ।
 जये सकळव्यापका मंगळमूर्ती । परमेस्वरा ॥ ६७७ ॥
 ऐसा देव तेणें अस्तविला । तो म्यां आकळीत सांगितला ।
 पुढें पवाडा असे उरला । म्हणुनिया ॥ ६७८ ॥

मग कृष्णें नाभीकारु दिधला । दारीं भोंपळीचा वेल देखिला ।
तेणें काळिया नाथिला । श्रीकृष्णें परियेसा ॥ ६७९ ॥
ते भूधराची भोंपळी । ते कृष्णें आणिली गोकुळीं ।
ते विस्तारली भूमंडळीं । मृत्येलोकीं ॥ ६८० ॥
मग तो काळिया आणिला डोहाबाहिरी । तवं येस्वदा बहुत दुःख करी ।
देखोनि हरिखिली सुंदरी । जननी ते ॥ ६८१ ॥
मग देव काळियावरुनी उतरले । येउनी मातेसी भेटले ।
क्षेमाआळिंगन दिधलें । सवंगडेयांसहित ॥ ६८२ ॥
मागौता अरूढला काळयावरी । मग आला गोकुळामाझारी ।
वोवाळिला नरनारीं । श्रीकृष्णरावो ॥ ६८३ ॥
मग बापपुत्रा जालें आळिंगन । आणि क्षेम देती सकळ जन ।
मग माता उछायें करी लिंबलोण । गोपाळ आनंदभरित जाले ॥ ६८४ ॥
तवं देवें काळयासी निरोप दिधला । मग तो आपुलिया भुवनासी गेला ।
तेव्हेळीं भोंपळीचा वेल राहिला । तो विस्तारला मृत्येलोकीं ॥ ६८५ ॥
ऐसा गोकुळीं विस्तारु जाला । तवं देवीं पुस्पवरुसावो केला ।
म्हणती श्रीकृष्ण विजया जाला । म्हणे मुरारी कवी श्रोतयांतें ॥ ६८६ ॥

॥ प्रसंग ९ ॥

प्रसंग दहावा

यानंतरें कव्हणे येके दिवसीं । कृष्णें वळें चारुं नेळीं जमुनेसी ।
तवं अबळा नदीसी । जळकेळी खेळत होतिया ॥ ६८९ ॥
वस्त्रें अळंकार थडिये टेविलीं असतीं । आपण जळक्रीडा खेळती ।
मग तयांचीं वळें घेउनी श्रीपती । कळंवावरी गेले ॥ ६८८ ॥
तवं काकुलती करिती सुंदरी । म्हणतीं वळें द्यावीं जी श्रीहरी ।
तवं म्हणे निघा जळावाहिरी । मी सांधेन तें करा ॥ ६८९ ॥
वाहिरी येउनी करा नमस्कारु । निडळीं ठेवा दोन्ही करु ।
मग देईन वळें अळंकारु । तुमचे तुम्हां ॥ ६९० ॥
मग नज्ञा बाळा आळिया जवळीं । दोन्ही हात ठेउनी निडळीं ।
तेहीं नमस्कारिला वनमाळी । मग संतोसला ॥ ६९१ ॥
मग देवो रुसीकेसी । वळें दे बोलाउनी येकयेकीसी ।
माहा संतोस जाला तयांसी । तिये वेळीं ॥ ६९२ ॥
ऐसा देवो खेळतु । तो कंसा जाला श्रुत ।
मग मेळविले दैत्ये । करिती विचारु ॥ ६९३ ॥
समस्त बोलती सभेआंत । तो कृष्ण बळिया अद्भुत ।
येणें केला वीरांचा निपातु । आमचया ॥ ६९४ ॥
मग म्हणती राया इंद्रा जावें शरण । तो तुमचें चुकवील मरण ।
मग कंस निघाला मथुरेहुन । इंद्रलोकासी ॥ ६९५ ॥
राजा कंस इंद्रसभा पातला । तो रायें इंद्रें सन्मानिला ।
धर्मसिंहासनीं वैसविला । मग पुसिलें क्षेम ॥ ६९६ ॥
कंस म्हणे देवा राज्य दिधलें । परी गौळियां कृष्णें थोर पीडिलें ।
तें तुम्हांजवळीं सांधावें लागलें । देवराया ॥ ६९७ ॥
तेणें मारिले माझे सकळ वीर । आणि कपट करी नाना परी थोर ।
गोकुळीं गौळणी अपार । भोगितो रात्रदिवस ॥ ६९८ ॥
या कारणें अमरनाथा । तुम्हां विनवित असें आतां ।
वधावें गौळियाचेया सुता । तुम्ही देवराया ॥ ६९९ ॥

तूं आमचा सुरपती । तेतीस कोडी देवां अधिपती ।
 इतुकी आइका विनती । स्वामिया माझी ॥ ७०० ॥
 जये जये वजरपाणी नायेका । जये त्रैलोक्यप्रतिपाळका ।
 जये माहेरा सकळिकां । सुखाचें देवतु ॥ ७०१ ॥
 ऐसें करितां अस्तवन । तवं इंद्र संतोषला आपण ।
 मग कंसा ना भी म्हणौन । मस्तकीं ठेविला करु ॥ ७०२ ॥
 तवं कंस म्हणे जालासी देवा प्रसन्न । हें जाणावें कवणे ।
 जेव्हां मारिसी तो कृष्ण । तेव्हा सत्ये वाटेल ॥ ७०३ ॥
 तो बळियाडा देवो म्हणवितो । त्यासी गौळी म्हणती कृष्णनाथ ।
 परी मी जाणे त्याचें सामर्थ्य । केव्हडें असे ॥ ७०४ ॥
 तवं इंद्र म्हणे कंसासी । हा अवत्रला असे रुशिकेशी ।
 आमचें वरुसासन होतें नंदापासीं । तें गोपाळांसी चारिलें ॥ ७०५ ॥
 तवं बोलिला कंसासुरु । जैसा आम्हांसी करी वैराकारु ।
 तैसा लागला तुम्हांसी करूं । तें विचारा पां ॥ ७०६ ॥
 तवं बोलिला इंद्रराजा । तुम्हीं जावें मथुरे सहजा ।
 आम्ही येऊनी वरविया वोजा । गोकुळावरी ॥ ७०७ ॥
 ऐसी कंसासुरासी दिधली पाठवणी । मग प्रधानेसीं विचारी वजरपाणी ।
 करिती सकळ सुर मिलौनी । विचारसूचना ॥ ७०८ ॥
 तवं प्रधान म्हणे तुम्हांकारणें नंदरायें । वरुसासन केलें अति उपायें ।
 तवं कृष्णें म्हणितलें ताता हें काये । येरु म्हणे वरुसासन इंद्राचें ॥ ७०९ ॥
 तवं कृष्ण म्हणे इंद्र काये येथ येऊनी जेविते ।
 मग नंद म्हणे तयाचेनि नांवें घालिते ।
 अन्नसमाराधना करिती । समस्त लोकांसी ॥ ७१० ॥
 तवं कृष्ण म्हणे हा प्रतक्ष गोवर्धन । यासी तुम्ही चारावें सकळही अन्न ।
 मग तो बैलरूपें उभा राहुन । अन्न चारिलें तयासी ॥ ७११ ॥
 ऐसा हा कृष्णनाथु । आमचा वरुसासनीं केला घातु ।
 आणि कंसासी अनर्थु । करीतुचि असे ॥ ७१२ ॥
 तो विचारु राया इंद्रासी मानला । मग सकळ परिवारु मेळविला ।
 तवं तेतीस कोडीसीं चालिला । इंद्र गोकुळावरी ॥ ७१३ ॥

तवं कृष्ण गोपाळांसहित । वासरुवें असे चारीत ।
 गोवर्धनाचां पाठारीं खेळत । सवंगडेयांसीं ॥ ७१४ ॥
 देव विमानीं वैसौनि सकळ । पाहाती गोपाळांचा खेळ ।
 जवळीं च्यारी लक्ष मेघमाळा । तयांसी इंद्रें अज्ञा केली ॥ ७१५ ॥
 मग तेहीं व्यापिलें अंतराळ । दिवसाची जाली सांजवळ ।
 चहुं फेरीं फिरौनि करी गर्जना हळकालोल । तडक फोडीत भयानकें ॥ ७१६ ॥
 जवं तडक फुटती अंवरीं । तवं मेघ वर्षती सिळाधारीं ।
 तेथ पृथ्वी थरारी । सेख पाताळीं भियाळा ॥ ७१७ ॥
 गोपाळ वरुतें पाहाती । तवं प्रचंड सिळा येत दिसती ।
 मग कृष्णाचिया गळां झोंवती । आजी राख कृष्णा आम्हांसी ॥ ७१८ ॥
 मग श्रीकृष्णें डात्रियें करांगुळीं । उचलुनी गोवर्धन अंतराळीं ।
 वळें गोपाळ तयाखालीं । रक्षिलीं तेणें ॥ ७१९ ॥
 जेथ सिळा पडत जाये । तेथ भूमिका सतचूर्ण होये ।
 गोपाळ वासरुवें उपायें । राखिलीं तेणें ॥ ७२० ॥
 ऐसें इंद्राचें न चले कांहीं केलें । मग कृष्णाजवळीं येउनी अस्तविलें ।
 म्हणे स्वामिया माझे अनुचित जालें । म्हणौन चरणांसी लागला ॥ ७२१ ॥
 मग म्हणे इंद्र राजा । तूं अवतरलासी आमचिया काजा ।
 परी मी नेणेचि विश्वबीजा । मनीं भाव दुजा धरुनी आलों ॥ ७२२ ॥
 जये जये विश्वबीजा विश्वकंदा । जये अगाधा आदिरूपा मुकुंदा ।
 जये विस्वमूर्ति परमानंदा । त्राहे त्राहे देवा जी ॥ ७२३ ॥
 ऐसी इंद्रें केली अस्तुती । आणि देव पुस्पवरुसावो करिती ।
 मग प्रसन्न होउनी श्रीपती । देवांसी दिधली पाठवणी ॥ ७२४ ॥
 सुर पावले अंबरपुरीं । गोकुळां आले श्रीहरी ।
 गोपाळ सांघती घरोघरीं । मागील वृतांत ॥ ७२५ ॥
 म्हणती इंद्र सिळाधारीं वरुसला । मग श्रीकृष्णें आम्हांवरी गोवर्धनु धरिला ।
 मग तोचि सरणागत जाला । इंद्र राजा ॥ ७२६ ॥
 गोपाळ घरोघरीं सांघती । आइकौनि गौळी आनंदती ।
 तवं पुढां वर्तली क्षाती । ते सांघेल मुरारी कवी ॥ ७२७ ॥

प्रसंग अकरावा

तवं जन्मोजयो हस्तनापुरीं । व्यासासीं विनती करी ।
ब्रह्मदेवोहि गेले होते गोकुळावरी । तयासीं कैसी परी जाली ॥ ७२८ ॥
मग बोलते जाले मुनी । आइक राया चित देउनी ।
आतां सांघेन कृष्णाची करणी । जगक्षात ॥ ७२९ ॥
कव्हणे येके अवस्वरीं । कंस बैसला होता भद्रीं ।
तवं नारद मुनेस्वरीं । तेथ वीजे केलें ॥ ७३० ॥
राजा उभा ठाकला देखोनी । मुनीं सन्मानें बैसविला सिंहासनीं ।
मग कंस विनवी कर जोडुनी । मुनिराजासी ॥ ७३१ ॥
म्हणे या कृष्णें बहु पीडिलें आम्हांसी । आणि मारिलें सकळ वीरांसी ।
तरी तुम्ही सांगावें ब्रह्मयासी । जे कृष्णासी सीख लावावी ॥ ७३२ ॥
मग निघाला नारदमुनी । राया कांहीं चिंता नको करूं मनीं ।
मी ब्रह्मयासी सांघोनी । करीन काज तुझें ॥ ७३३ ॥
मग राजा मनीं संतोसला । नारदमुनी सत्येलोकासीं गेला ।
तो ब्रह्मयासीं भेटला । सांघितला वृतांत कंसाचा ॥ ७३४ ॥
तवं बोलिला ब्रह्मदेवो । कृष्ण सामर्थ्याचा भावो ।
तो होईल क्षीरसागरींचा रावो । कां तो परब्रह्मीचा अवतारु ॥ ७३५ ॥
मग म्हणे नारदमुनी । ताता तयाचें सामर्थ्य पाहुनी ।
कांहीं करावी करणी । गोकुळा जाउनी ॥ ७३६ ॥
गोकुळीं आनंदाचा सुकाळ । मुख्य श्रीकृष्ण पाच सतें गोपाळ ।
जमुनेचां तटीं करिती मेळ । सिदोरी जेविताती ॥ ७३७ ॥
ते ब्रह्मा असे येऊनि पाहात । तवं वळें दुरी गेलीं चरत ।
मग तियें घेउनी त्वरित । गेला सत्येलोकासी ॥ ७३८ ॥
तवं गोपाळ जेऊं सरले । येक वळें पाहावया गेले ।
येक म्हणती वेगां चाला वहिले । बरवा खेळ खेळों ॥ ७३९ ॥
वळें न दिसतीं म्हणौनी सांगती । मग पाहावया उठिले श्रीपती ।
तवं तयांही न दिसती । म्हणौन आले फिरौनी ॥ ७४० ॥

तव मागुता ब्रह्मा आला । तो गोपाळांतें स्वर्गलोकांतें घेउनी गेला ।
 मग श्रीकृष्ण काये करिता जाला । तें परियेसा पां ॥ ७४१ ॥
 मग तो श्रीचक्रपाणी । विचारी आपुलां अंतःकणीं ।
 वळें-गोपाळेंवीण गाई-गौळणी । दुखिये होतीं न देखतां ॥ ७४२ ॥
 मग तो श्रीकृष्ण कृपालु । करुनी वळें गोपाळ ।
 साइंकाळीं चालिला हळुहळु । गोकुळामार्जीं ॥ ७४३ ॥
 जैसा जयाचा वर्ण । तैसा नटला श्रीकृष्ण ।
 प्रकृती समस्ता त्रिगुण । तैसाचि आकारला ॥ ७४४ ॥
 जें वासरुवें जैसीं होतीं । तें तो जाला श्रीपती ।
 ते सांघतां वित्पती । कथा विस्तारेळ ॥ ७४५ ॥
 वळें तांबीं खैरीं पुडी । काळीं कांबरीं कोंसी बाडी ।
 लाखी हरणी बाहाळी साडी । ऐसीं बहुतां परींचीं ॥ ७४६ ॥
 हुळीं होडी वांकीं मेटी । पत्र घोडांगीं भाकडा पाठी ।
 येकें आथिलीं गोमटीं । नानाविधा ॥ ७४७ ॥
 पांच सतें गोपाळ । काळे सांवळे वेल्हाळ ।
 गोरे जामुन खुजे पिंगट विकराळ । येकमुखे राखवंडे ॥ ७४८ ॥
 येक वेडे बागडे उधट । येक दीघडे लांबट ।
 येक सकुमार सुंदर नीट । आंगकांती ॥ ७४९ ॥
 ऐसे सांघतां बहुत असती । परी म्यां सांघीतले आकळिती ।
 पुढें असे बहुत क्षाती । देवरायाची ॥ ७५० ॥
 मग आवघे गोकुळामार्जीं गेले । आपुलालां मंदिरीं प्रवेशिले ।
 जे जें पुन्ये होते पहिले । ते तैसेचि देव जाले ॥ ७५१ ॥
 ऐसिया परी प्रतदिनीं । देव खेळे गोकुळीं बहुत रूपें धरुनी ।
 हे मानव नेणती करणी । भक्तिजनावांचुनी ॥ ७५२ ॥
 इतुकीं वळें गोपाळ । कोठुनि केलीं न लगतां वेळ ।
 कीं हा प्रकृतीचा खेळ । कीं देवचि जाला ॥ ७५३ ॥
 हें जाणे तो बोलिजे ज्ञात । आतां असो हें ज्ञानमत ।
 ब्रम्हा सत्येलोकीं विचारीत । गोकुळीं काये जालें असेल ॥ ७५४ ॥
 ब्रम्हयाचा क्षण येक भरला । तव येथचा संवत्सर पालटला ।
 मग ब्रम्हा पाहों लागला । गोकुळासी ॥ ७५५ ॥

जवं चतुरानयेन असे पाहात । तवं गोपाळ वळेंसी असती नांदत ।
मग शृष्टिकर्ता जाला विस्मित । मनामार्जीं ॥ ७५६ ॥
जवं चतुरानयेन पाहे ज्ञानीं । तवं देव नांदती व्यापक होउनी ।
सत्येलोकीं पाहे लक्ष घालुनी । तवं तियें तैसींचि असतीं ॥ ७५७ ॥
ऐसा दो ठाई पाहातां । भुलला शृष्टिकर्ता ।
तवं आणिक जाला देखता । तें पर्येसा पां ॥ ७५८ ॥
देखे समस्त गोपाळ चतुर्भुज । संख चक्र गदा पद्म श्रीमूर्ति विराज ।
मग ब्रह्मा म्हंणे भूल पडली मज । आतां कवण म्हणावा श्रीकृष्ण ॥ ७५९ ॥
मग नारद म्हंणे ताता । देवा शरण जाइजे आतां ।
होये कां देवो रक्षिता । हाचि स्वामी सर्वां ॥ ७६० ॥
आणिक नवलावो जाला । येका येका गोपाळापासी ब्रंम्हा देखिला ।
चतुर्मुखें च्यान्ही वेद उचारिले । अवघां जनीं ॥ ७६१ ॥
येक ब्रम्हे वारा मुखांचे । येक चोविसां वदनांचे ।
येक वतिसां सतरांचे । येक सोळा मुखांचे ॥ ७६२ ॥
ऐसे ब्रम्हे देखौनि भ्याला । मग मनीं विचारूं लागला ।
म्हंणे मी येथें जवं पाहों आला । तवं भुलला मीचि ॥ ७६३ ॥
म्हंणे नारदासी मी आला येथें । झणी कृष्णें ब्रंम्हा पाठविल असैल तेथें ।
म्हणौनि विनविलें कृष्णातें । पितया पुत्रें ॥ ७६४ ॥
बाप पुत्र दोघे धाउनी । धरिले श्रीचरण दोन्ही ।
मग देवें दोघे आळिगौनी । बैसकार दीधला ॥ ७६५ ॥
तवं ब्रंम्हा वळें गोपाळ घेउनी आला । मग कर जोडुनी विनविता जाला ।
स्तवन करूं लागला । देवरायाचें ॥ ७६६ ॥
म्हंणे जये जये आनंदघना । जय अपरांपर मदसूदना ।
जये त्रिलोकीं जनार्दना । श्रीकृष्णा तूं ॥ ७६७ ॥
देवा तूं संपूर्ण अवत्रलासी । रक्षावया आम्हां देवांसी ।
निर्दाळावया दुष्ट दैत्यांसी । आणि भक्तां मुक्ति द्यावया ॥ ७६८ ॥
देवा तुजें महिमान । न कळे देवा आम्हां जाण ।
जरी तूं कृपा करिसी आनंदघन । तरीचि दर्शन होये तुजें ॥ ७६९ ॥
तरी आतां मेघस्यामा । माझया अपराधा करावी क्षेमा ।
हेंचि विनवितों वेळोवेळां तुम्हां । स्वामी देवो राया ॥ ७७० ॥

मग अस्वासुनी ब्रंम्हयासी । पाठवणी केली रुसीकेसी ।
तवं आंगसिकें नारदासी । दिधली देवें ॥ ७७१ ॥
मग ब्रंम्हा आणि नारद । तेहीं नमस्कारिला गोविंद ।
मनीं मानौनि आनंद । गेळा सत्येलोका ॥ ७७२ ॥
मग ते गोपाळ आले घरासी । सांघती आपुळालिया मायेवापासी ।
ब्रंम्हा घेऊनी गेळा आम्हांसी । आजी सोडिले वरुसा येका ॥ ७७३ ॥
आम्हां अति सुरवाड करी । आणि आमची वाखाणी थोरी ।
रागिजैल देव मुरारी । म्हणोनिया ॥ ७७४ ॥
आइकौनि गौळियां नवल जालें । म्हणति श्रीकृष्णें आम्हांसी कळों नाहीं दिधलें ।
आजी पुत्रदान केलें । आम्हांसी देवरायें ॥ ७७५ ॥
ऐसा गोकुळीं माहाउछावो । ना करी देवांचा रावो ।
आतां पुढील कथेचा भावो । सांघैल मुरारी कवी ॥ ७७६ ॥

॥ प्रसंग ११ ॥

प्रसंग बारावा

म्हणे कव्हणे येके दिवसीं । वछांपासौनि आला रुसिकेसी ।
घरां येउनी मातेसी । भोजन मागता जाला ॥ ७७७ ॥
तवं येसोदा म्हणे कृष्णासी । हें गुसळण आलें लोणियासी ।
हातीचें सोडूं नये रुसिकेसी । नवनीत वितळैल ॥ ७७८ ॥
तवं कृष्ण म्हणे मातेसी । तूं मज जेऊं वाढीसी ।
तवं गुसळण दे मजपासीं । म्हणौन हातीं घेतलें ॥ ७७९ ॥
मग देवो जाला बोढिता । तवं ताटीं वाढी येस्वदा माता ।
तवं धाक अवचिता । समस्तां देवांसी ॥ ७८० ॥
तवं येस्वदा सुंदरा । हातीं तांविया उदकासी आली द्वारां ।
तवं सकळ देव येउनी अवधारा । आंगणीं विमानें दाटतीं ॥ ७८१ ॥
देखोनि येस्वदा करी दंडवत । तवं ते हात जोडुनी उभे समस्त ।
मग येरी असे विनवीत । स्वामी हें काये ॥ ७८२ ॥
तवं देव म्हणती हाचि पाहुनरु तुझा । वेगीं जेऊं घाली कृष्णराजा ।
ऐसें बोले इंद्र सहजा । तेतीस कोडें देवेंसी ॥ ७८३ ॥
येस्वदे जें जालें समुद्रमंथन । तें काढिलीं चौदा रत्नें ।
दैत्ये चालिले तयाकारणें । तें अद्यापि वैर पाहें ॥ ७८४ ॥
तवं बोले समुद्र आपण । जें केलें माझें मंथन ।
तया दुखें जळचरां दुखनं । मी अद्यापि हेलावतो ॥ ७८५ ॥
माते काये सांघों आणिक । जें मथनीं जालें मज दुख ।
अद्यापि काढिती मोती माणिक । म्हणौन भीत असें ॥ ७८६ ॥
तवं सेख बोले भूधरु । येस्वदे मथनीं केला माझा दोरु ।
तें मज कष्ट जाले माहाथोर । तेणें पाठीचे मणी उखळले ॥ ७८७ ॥
अद्यापि मणी वेगळे । तेणें लपतो भूतळां ।
झणी येखादिये वेळां । धरुनी नेती ॥ ७८८ ॥
तवं बोले पिनायेकपाणी । येस्वदे मज दिधलें विस वांटोनी ।
तें कंठीं बैसलें जाउनी । गिलितां पाहे ॥ ७८९ ॥

तेंलागुनी बांधती गळती । म्हणौन नीळकंठ म्हणती ।
 हे कथा जगविक्षाती । पाहा श्रोते हो ॥ ७९० ॥
 ऐसे सकळ देवो बोलती । दुखें आपुलालीं सांघती ।
 येक म्हणती हा श्रीपती । येस्वदे वर्जा आधीं ॥ ७९१ ॥
 चौदा भुवनें जयाचां उपरीं । तें उदर हालवे वोढितां रवीदोरी ।
 तेणें कष्ट होती भारी । अनंतां ब्रंम्हांडांसी ॥ ७९२ ॥
 मग येस्वदा श्रीकृष्णासी बाहीर आणी । तवें सकळ देव कर जोडौनी ।
 नमस्करिला चक्रपाणी । भावपूर्वक ॥ ७९३ ॥
 मग म्हणती देव समस्त । स्वामी अवत्रलेती मृत्येलोकांत ।
 मथन होतेती करीत । म्हणौन भ्यालों आम्ही ॥ ७९४ ॥
 स्वामी मागिला मथनापासुनी । भये असे आमचां मनीं ।
 म्हणौन आलों धाउनी । चरणांपासी ॥ ७९५ ॥
 चौदा भुवनें उदरीं असतीं । तें उदर हालवितां आम्हां कष्ट होती ।
 म्हणुन करावया विनती । आलों तुम्हांपासीं ॥ ७९६ ॥
 आतां येथुनी आमचा सांभाळ करावा । दैत्ये दुष्ट मारुनी महीभार फेडावा ।
 साधुसंत स्छापावा । धर्म तुम्हीं ॥ ७९७ ॥
 ऐसे देव आणि श्रीपती । वैसौनी विचार करिती ।
 ते सांघतां विपती । मज बोलवेना ॥ ७९८ ॥
 मग देवां जाली पाठवणी । ते निगाले स्तुती करुनी ।
 हरुसें निर्भर गौळणी । गोकुळामाजीं ॥ ७९९ ॥
 म्हणती नंदयेसोदेचे सुत । श्रीकृष्ण परब्रह्म साक्षात ।
 नित्ये लीळा दावित । आम्हां गौळियांप्रती ॥ ८०० ॥
 मग गोकुळीं गोधनें राखे चक्रपाणी । मथुरे हाटा जाती गौळणी ।
 दहीं दूध लोणी । विकावया ॥ ८०१ ॥
 भरुनी दहीं दूध लोणी परवडी । गौळी खांदावरी घेती कावडी ।
 पुढें जाताती तांतडी । विकावया ॥ ८०२ ॥
 मग त्या गौळणी सुंदरा । घेउनी दह्यादुधाचे डेरे सिरां ।
 चालती गजभारां । आनंदें गाती ॥ ८०३ ॥
 ऐसिया चालती गौळणी । तवें वाटे भेटले चक्रपाणी ।
 मग दान माघे उभिया करुनी । कृष्ण गौळणींते ॥ ८०४ ॥

हांसे रळियात्रिनोदें । गौळणींसी करी गोविंद ।
 वाटे हिरौनि भक्षी दही दूध । गौळणींचें ॥ ८०५ ॥
 एक मानिती आनंद । येक करिती विसंवाद ।
 पर तो आनंददानी गोविंद । हांसे करितां न ऱ्हाये ॥ ८०६ ॥
 मग त्या गौळणी बहुत मिळौनी । खेळविती चक्रपाणी ।
 दोघी धरिती वोढुनी । दोन्ही कर देवाचे ॥ ८०७ ॥
 दोघी धरिती चरण । दोघी करिती मुखचुंबन
 येकी धरिती वोढुन । दोघी गुदगुलिया करिती ॥ ८०८ ॥
 एकी घे कडदोरा तोडुन । येक ठेविती कसवटी लपउन ।
 ऐसिया परी खेळणें करून । क(वळि)ती देवासी ॥ ८०९ ॥
 येकी लपविती सिदोरी । येकी अफात्रिती पावा मोहरी ।
 येकी काठी कांबळी घरीं । नेउनी ठेविती ॥ ८१० ॥
 ऐसिया हास्यरांडवळी । खेळती वनमाळी ।
 सर्व सुखाची दिवाळी । जाली तयांसी ॥ ८११ ॥
 ऐसा हास्य राभस्य करून । गौळणींसी देतसे चुंबन ।
 ऐसा प्रतदिनीं जगजीवन । खेळ खेळे ॥ ८१२ ॥
 जयाची जैसी इच्छा होये । तैसाचि देव खेळत जाये ।
 तो बोल कोणासी काये । तें विचारा पां ॥ ८१३ ॥
 जैसी इच्छा जया मनीं । ती पुरवी चक्रपाणी ।
 म्हणौन देव सुखदानी । वोलिला असे ॥ ८१४ ॥
 जे जीव अधिकारें पूर्ण । ते गोकुळीं राहिले जन्मून ।
 तयांलागी अवत्रला श्रीकृष्ण । तें कवणा न कळे ॥ ८१५ ॥
 येकी तांटा करिती गौळणी । येस्वदे वर्जा पुत्रालागौनी ।
 वाटे आमचें दही दूध लोणी । खादलें कृष्णें ॥ ८१६ ॥
 जयाचें खाये देव दही दूध । तयाचां मनीं भावो जरी असे सुध ।
 तरी मागुतें पुरवी गोविंद । दहीं दूध तयाचें ॥ ८१७ ॥
 जयांचे भाव दुष्ट असती । तयांचीं दहीं दूध अभाव होतीं ।
 मग येउनी गाऱ्हाणें देती । नंदायेस्वदेपासीं ॥ ८१८ ॥
 मग येस्वदेसी नंद म्हणती । हा भला नव्हे श्रीपती ।
 बहुत गौळणी वोभाट करिती । आतां कवण बुधी करावी ॥ ८१९ ॥

तवं बोलिली सुंदरी । विद्या अभ्यास करावेया श्रीहरी ।
 संदीपानीपासीं झडकरी । घालावा जी ॥ ८२० ॥
 हें मानलें नंदयेस्वदेसी । बोलाउनी आणा संदीपानीसी ।
 म्हणती विद्या सांघा गोविंदासी । कृष्ण घातला पढों देखा ॥ ८२१ ॥
 बहु प्रज्ञा श्रीकृष्णासी । चौदा विद्या थोडांचि दिवसीं ।
 अभ्यासिल्या गुरूपासीं । गोकुळामार्जीं ॥ ८२२ ॥
 देवो ज्ञानियांचा रावो । तयासी काई विद्येचा उपावो ।
 परी मनुस्यदेहाचा साम दावो । गुरु पाहिजे ॥ २२३ ॥
 सकळविद्यासंपूर्ण । ऐसा कृष्ण परिपूर्ण ।
 परी मनुस्यवेस धरून । क्रीडत असे ॥ ८२४ ॥
 ऐसा श्रीकृष्णें विद्याअभ्यास केला । तो कंसरायें आइकिला ।
 मग विचार आरंभिला । कंस केसिया बैसौनी ॥ ८२५ ॥
 मग विचार करिती सभेसी । हा कृष्ण पहिले नांगवे आम्हांसी ।
 यावरी संपूर्ण विद्येंसी । आतां आमचें कांहीं न चले ॥ ८२६ ॥
 ऐसें बोलती येकमेकांसी । तवं कंसा आठवलें मानसीं ।
 म्हणें सकळां वीरांसी । आइकें येक प्रबंधु ॥ ८२७ ॥
 बरवा येक असे विचारु । कृष्ण मावेचा जांवाई करूं ।
 गोकुळां पाठवावा अकुरु । कृष्ण बोलाउनी आणावा ॥ ८२८ ॥
 एथ आलेयावरी अवधारा । मग आपुलिया येईल विचारा ।
 तें करावें कुमरा । गौळियांचेया ॥ ८२९ ॥
 तो अकुर म्हणें रायाप्रती । माझेनि काई येईल श्रीपती ।
 एव्हडी जेणें केली क्षाती । दैत्ये मारूनियां ॥ ८३० ॥
 मग रावो म्हणें अकुरासी । तूं चतुरपणें बोलों जाणसी ।
 तुज पातिजैल रुसीकेसी । हें सत्ये जाण ॥ ८३१ ॥
 तां भेटावें नंदायेस्वदेसी । बहुत म्हणावें तयांसी ।
 सोइरीक करावी राया कसेंसी । नंदा तुम्ही ॥ ८३२ ॥
 म्हणा रायाचया मना आलें । म्हणौन मज पाठविलें ।
 जेणें काज होय आपुलें । ते बोल बोलिजे ॥ ८३३ ॥
 रावो म्हणें कृष्ण आमचा भासा । यासी आपुली कन्या देऊं सहसा ।
 यासी जरी चुकों तरी पूर्वजा बेताळिसां । उणें आणिलें ॥ ८३४ ॥

ऐसिये परी म्हणावें । इतुकें भर्वसेनि करावें ।
 मना कृष्णाचेया आणावें । काज आमचें ॥ ८३५ ॥
 ऐसा सांघोनि विचार । दिधले देश भांडार ।
 वाइलीं वखें अळंकार । विडा पैजेचा दिधला ॥ ८३६ ॥
 मग अकृरें निरोप घेतला । वेगीं रथावरी विसला ।
 सवें चातुरंग परिवारु दिधला । कंसरायें ॥ ८३७ ॥
 तवं अकृर जमुना प्रवेशला । मग रथाखालीं उतरला ।
 सपरिवारीं चालिला । चरणचारी गोकुळासी ॥ ८३८ ॥
 म्हणें धन्ये तीर जमुनेचें । जें क्रीडास्थान देवरायाचें ।
 म्हणुन प्रमाणु तेथीचे । वंदीत असे ॥ ८३९ ॥
 तवं पुढें देखिले तरु । तयांसी करी नमस्कारु ।
 जयांतळीं खेळे सर्वेस्वरु । तो स्वामी सर्वांचा ॥ ८४० ॥
 तवं देखिला गोवर्धन । तया साष्टांगीं दंडवत घालुन ।
 म्हणें यासी नित्ये संमंघदान । देव देत असे ॥ ८४१ ॥
 मग तेथ गाईगोपाळांचीं । पाउलें उमटलीं कुंकुमाचीं ।
 तें देखौनि अकृराची । दृष्टी निवाली ॥ ८४२ ॥
 धन्ये गाईगोपाळांचें । जयांसी संन्येधान देवाचें ।
 पूर्वीं जोडिलें तयाचें । आलें फळा ॥ ८४३ ॥
 तवं देखिलें वृंदावन । तेथ खेळे जगजीवन ।
 मग संतोसलें मन । तो घाली दंडवतें ॥ ८४४ ॥
 तेथ श्रीकृष्णाचीं । पाउलें उमटलीं कुंकुमाचीं ।
 ते देखौनी अकृराची । दृष्टी निवाली ॥ ८४५ ॥
 मग तेथ सत दंडवत घालिता जाला । मृतिका उकरुनी पाहों लागला ।
 तेथ कूर्मपर्यंत कुंकुम रंगला । तेथ तेणें किती पाहावें ॥ ८४६ ॥
 मग आनंदें पुढें चालिला । तवं गोकुळींचा नवलावो देखिला ।
 मग अकृर संतोसला । मनामाजीं ॥ ८४७ ॥
 गोकुळींचा आखरीं । गोपाळ वाहाती पावा मोहरी ।
 विमानें दाटतीं अंबरीं । देव अंतराळीहुनि पाहाती कौतुक ॥ ८४८ ॥
 जिकडे पाहे अकृर । तिकडे गोपाळांचे भार ।
 आइकोनि तुरांचा गजर । सुर संतोसती ॥ ८४९ ॥

अकृर म्हणे धन्य गोकुळ । धन्ये गौळियें गाईगोपाळ ।
 कैसा परब्रम्हेंसी खेळ । खेळती इछावसा ॥८५०॥
 म्हणे हा कंस वृथ्या कां भुलला । ऐसें अकृर बोलिला ।
 मग पुढें चालता जाला । निजभक्त तो ॥ ८५१ ॥
 तवं आला गोकुळासी । भेटला नंदायेस्वदेसी ।
 मग वैसकार तयासी । मानें दिधला ॥ ८५२ ॥
 मग 'अकृरासी पूजा केली । आणि क्षेमवार्ता पुसिली ।
 तवं अकृरें सांघितली । क्षेमवार्ता ॥ ८५३ ॥
 म्हणे नंदराया परियेसी । कसें पाठविलें तुम्हांपासीं ।
 जे कन्या देऊं भासयासी । कृष्णासी जाणा ॥ ८५४ ॥
 सांडिला पोटीचा वैराकारु । म्हणे आतां नंदासी सोईरीक करूं ।
 आपुलें देऊं लेंकरूं । तयाचया पुत्रासी ॥ ८५५ ॥
 ऐसी करावया विनंती तुम्हांसी । मज पाठविलें सेवेसी ।
 पृथ्वीचे राये आम्हांसी । ते तुम्ही न करावे ॥ ८५६ ॥
 पहिलें तुम्हांसी दिधली असे बहिणी । आतां भासयासी कन्या देउनी ।
 ऐसी सोईरीक दुणाउनी । म्हणे कंसरावो ॥ ८५७ ॥
 नंदा रायावरी दृष्टी घालिजे । सेवा देउनी आम्हां अज्ञा देईजे ।
 दिस लागलेया वाट पाहाती राजे । लज्ञा धरिलें असे ॥ ८५८ ॥
 मग नंदें कृष्णासी बोलाविलें । आणि अकृराचे दृष्टीं घातलें ।
 तवं कृष्णासी कैसें देखिलें । अकृरें तेणें ॥ ८५९ ॥
 कैसा कृष्ण देखिला डोळां । जैसा मदनाचा पुतळा ।
 श्रीमंत सुंदर सांवळा । कासे कासिला पीतांबरु ॥ ८६० ॥
 जेवीं प्रकासलेयावरी भानु । तारांगणें न दिसतीं अभिमानें ।
 कां देखौनि अगस्त ब्राम्हण । समुद्र कांपे ॥ ८६१ ॥
 तैसें देखतां श्रीकृष्ण राजया । कर्मा भंग होये भक्तांचेया ।
 आनंद जाला अकृराचिया । मनामाजीं ॥ ८६२ ॥
 कृष्ण देखौनि मन निवालें । जैसें अंबुज सरोवरीं उगवलें ।
 तैसे तळवे देखिले । अलोहित कृष्णाचे ॥ ८६३ ॥
 कुंकुमरंगें रातले । कीं संध्यारंगें प्रवर्तले ।
 ध्वज-वज्र-पद्मांकुश वर्णिले । स्वयंभ उर्धरेषा ॥ ८६४ ॥

वांकी तोडर चरणीं । जानु पोटरिया पिटिलिया घनीं ।
कांसे कासिला वोढुनी । मालगंठी ॥ ८६५ ॥
नाभीचें महिमान । तें ब्रम्हयाचें निजस्थान ।
हृदये आनंदघन । सुंदर गहन वर्णसामुद्रिकें ॥ ८६६ ॥
ऐसा चतुर्भुज सांवळा । कंठीं वैजयंती माळा ।
उपमा मुखकंमळा । न सोभे चंद्राची ॥ ८६७ ॥
दंतपंक्तीचा विकास । जैसी माणिक मांदुस ।
तैसे बोल सुरस । तथा श्रीकृष्णनाथाचे ॥ ८६८ ॥
कुंडलें सोभतीं श्रवणीं । जैसे सुक्र ब्रहस्पती दोन्ही ।
अमृत वरुसे नयेनीं । कृपादृष्टीं ॥ ८६९ ॥
त्रिकूट टिळा लल्हाटीं । माथां मोरविसांची वेठी ।
मुगुट रत्नजडित श्रीमुगुटीं । सोभत असे ॥ ८७० ॥
ऐसा देव दृष्टीं देखिला । मग अकूर चरणांसी लागला ।
तवं श्रीकृष्णें आळिगिला । अकूर तो ॥ ८७१ ॥
ऐसीं क्षेमाळिगनें जालीं । मग दोघीं आरोगणा सारिली ।
मग देवा विनती सांगितली । अकूरें कंसाचीं ॥ ८७२ ॥
मग लागला देवाचां चरणीं । म्हणे नंदायेस्वदेलागुनी ।
पाठवावे रामकृष्ण दोन्ही । वऱ्हाडिकेसी ॥ ८७३ ॥
तवं माता सिकवी कृष्णासी । कंस वैरी तुम्हां दोघांसी ।
(नेऊनियां मथुरेसी) । कांहीं वैर साधील ॥ ८७४ ॥
यावरी बोले पुरुपोत्तम । माते पाहे माझा प्राक्रम ।
आझुनी न संडिसी भ्रम । अज्ञानपनाचा ॥ ८७५ ॥
माते माझी न करावी चिंता । मी मामासी भेटौंनि येईन मागुता ।
मरता मारविता आणि मारिता । तो कवण हें नेणसी तूं ॥ ८७६ ॥
हें आयकौनि मन निवालें । मग देवा रत्नदीपीं वोवाळिलें ।
माते-पितरीं आळंगिलें । रामकृष्णांसी ॥ ८७७ ॥
म्हणे तुम्हीं सवंगडेयांसी जावें । कंसासी बरवेपरी भेटावें ।
परी बहुत जन विस्वासावें । भळतयासी ॥ ८७८ ॥
पांच सतें गोपाल मिळाले । मथुरे तुरेंसी चालिले ।
तवं अकूरासी विनविलें । नंदयेस्वदेनें ॥ ८७९ ॥

हे धाकुटे रामकृष्ण । अकृरा तुम्ही करावे जतन ।
 कंसरायासी भेटौन । वेगां पाठवीजे ॥ ८८० ॥
 ऐसं म्हणौन बोळवीत । गौळी चालिले समस्त ।
 मग झडकरूनी येत । गोकुळावाहिरी ॥ ८८१ ॥
 जे बोळवीत होते आले । ते रामकृष्णें राहाविले ।
 ते सकळ जन बोलिले । बळिभद्रा कृष्णासी ॥ ८८२ ॥
 म्हणती रामकृष्णांसी । तुम्हांवांचुनी न गमे आम्हांसीं ।
 वेगीं भेटौनि कंसासी । येइजे तुम्ही ॥ ८८३ ॥
 तवं येस्वदा सुंदरी । मनीं दुःखें दाटली भारी ।
 असुपातें नेत्रभरी । येसोदा ते ॥ ८८४ ॥
 म्हणे येस्वदा सुंदरा । तुमच्या हातीं अकृरा ।
 कृष्णा आणि बळिभद्रा । दिधलें असे ॥ ८८५ ॥
 तुम्ही जरी घेउनी जातां । तरी बरवें-वाईट तुमचिया माथां ।
 आणिकासर्वें सर्वथा । न पाठवीतो ॥ ८८६ ॥
 ऐसं म्हणौनि सुंदरा । झोंबीनली कृष्णाचिया गळां ।
 म्हणे केव्हेळां येसी गोपाळा । तें न कळे आम्हां ॥ ८८७ ॥
 म्हणे मीं आपुलें तानुलें । जीवावेगळें नाहीं केलें ।
 कोठें नाहीं पाठविलें । आजीवेव्हीं ॥ ८८८ ॥
 माझियां बाळावांचुनी मज । क्षेण येक न गमे सहज ।
 परी हा आपुणचि कृष्णराज । जात असे ॥ ८८९ ॥
 मग म्हणे बळिभद्रासीं । आणि सकळ सवंगडेयांसी ।
 भेटवुनी रायासीं । यावें वेगीं ॥ ८९० ॥
 मग ते येस्वदेसी । संबोखिलें रुसिकेसीं ।
 राहाविलें सकळांसी । जनां गोकुळिचेयां ॥ ८९१ ॥
 मग ते राहाविले तेथौनी । पुढें चाले चक्रपाणी ।
 गोपाळ खरसिंगें वाउनी । येक नाचत चालती ॥ ८९२ ॥
 येक घालिती हमामा हुमली बरी । येक वाहाती पावा मोहरी ।
 गाती नाचती नाना परी । येमुना प्रवेसले ॥ ८९३ ॥
 तें देखौनी (अकृर) आनंदला । तया श्रीकृष्णाचा वेध लागला ।
 म्हणे हा परब्रह्म अवत्रला । आर्त रक्षावया ॥ ८९४ ॥

मग गोपाळ येमुना उतरती । तेथ संव्यावंदनें सारिती ।
 तंत्र वल्लें कंसाचीं देखती । माहा अपूर्व ॥ ८९५ ॥
 पाटाउ पीतांबर । मंजिष्ट सुंदर परिकर ।
 नाना वर्णभेदाकार । ऐसीं अंबरें देखिलीं ॥ ८९६ ॥
 वल्लें धुउनी परवटीं । सुकों घातलीं वाळवंटीं ।
 ते देखिलीं गोमटीं । सवंगडेहीं ॥ ८९७ ॥
 ते गोपाळ देवा त्रिनत्रिती । वल्लें आम्हां घावीं श्रीपती ।
 मग अज्ञा देती सवंगडेयांप्रती । तया वल्लांची ॥ ८९८ ॥
 म्हणती जें जयासीं माने । तें वल्ल ध्यावें तेणें ।
 ऐसी अज्ञा जगजीवनें । दिधली तयांसी ॥ ८९९ ॥
 मग आनंदें गोपाळ धावती । येक वल्लांचिया कासा घेती ।
 येक सिरकमळीं बांधती । एक टाकित्ती खांद्यावरी ॥ ९०० ॥
 रोम रेसीम सुताउवें वल्लें । नाना वर्णांचीं विचित्रें ।
 गोपाळें घेती परिकरें । इछां आपुलियां ॥ ९०१ ॥
 जें वल्लें अपूर्व असतीं । त्या येकेका वल्लां चौघं झोंबती ।
 तें टाकुनी आणिक घेती । गोपाळ देखा ॥ ९०२ ॥
 येक नाचती वल्लांवरी । येक फाडित्ती चराचरी ।
 देती हाका वाजवित्ती मोहोरी । तेणें गगन गर्जे ॥ ९०३ ॥
 तंत्र तो सत वरठ्यांचा नायेकु । क्रोधें धाविंनला रजकु ।
 न सांवरेचि तवंकु । चालिला गोपाळांवरी ॥ ९०४ ॥
 तो आधींचि नवनागसहश्रवळी । आणि सत वरठे असेति जवळी ।
 ते उठिले येक वेळीं । गोपाळांवरी ॥ ९०५ ॥
 हातीं घेउनी वोपणाचीं पाळीं । हाणती गोपाळांचां कपाळीं ।
 तें असुध सिरकमळीं । वाहे येकाचां ॥ ९०६ ॥
 करुनि वोळिया वल्लांचियां वेठी । धांवती येक वरठी ।
 हाणानि गोपाळांचे पाठीं । आडमोडें केलें ॥ ९०७ ॥
 येक गोपाळ तळीं पडले । बळें येक रजकावरी बैसले ।
 येक पळूनियां गेले । कृष्णापासी ॥ ९०८ ॥
 ऐसी गोपाळां केली वाहारी । हाणत मारीत थापवरी ।
 सोडविले पावे मोहोरी । मग कृष्णावरी चालिले ॥ ९०९ ॥

जो रजकु नवनागसहश्रवळी । तेणें पाचारिला वनमाळी ।
कां रे चेष्टविले गौळी । वखें लेवविलीं ॥ ९१० ॥
आतां उठीं रे चामचोरा । भिड रे मजसी ताकपीरा ।
हाणौन मारीन पांपरां । परी या अकृरा भीत असे ॥ ९११ ॥
जैसा सिळेवरी उपटी प्रकाळा । तैसा भूमी त्राहाटुनी हाणौन गोपाळा ।
पिळौनि ठोकीन तुज गौळिया कृष्णा । (त्रिसुधी गा) ॥ ९१२ ॥
तंव रजकासी थापा हाणितलें गोपाळें । श्रीरंगें सीर तोडुनी केलें वेगळें ।
तें उडौनि अंतराळें । चालिलें मोक्षालागी ॥ ९१३ ॥
येकवीस स्वर्गे धांडोळितां । मोक्ष न देखें विचारितां ।
परी पडलें देखत देखतां । चरणांवरी कृष्णाचया ॥ ९१४ ॥
ऐसी वरठिया विरोधमुक्ती । देउनि निघाले चक्रवर्ती ।
तंव अकृर अज्ञा मागती । पुढें जावयाची ॥ ९१५ ॥
रजक बळियाडा मारिला । तें देखौनि अकृर भियाला ।
मनीं म्हणे हा कृष्ण नव्हे भला । म्हणौनि अज्ञा मागे ॥ ९१६ ॥
मग देवें निरोप दिधला । तंव अकृर मथुरा प्रवेसला ।
जाउनि कंसासी भेटला । मग सांघितला वृतांत ॥ ९१७ ॥
म्हणे राया आणिला कृष्ण । परी तेणें मारिला रजक गहन ।
नवनागसहश्रवळिया सुजाण । सेवक तुमचा ॥ ९१८ ॥
म्हणे आतां बरवी बुधि करा । वैरी दैवें आला घरा ।
भलें काज केलें अकृरा । आजी आमचें ॥ ९१९ ॥
मागें जेतुके वीर गेले । ते जिवंत नाहीं आले ।
तेहीं नागौनि खादलें । आजीपर्यंत ॥ ९२० ॥
जरी तूं आमचा सोयरा होतासी । तरी हें काज केलें सायासीं ।
ऐसें अस्वासुनी अकृरासीं । दिधलीं वखें अळंकार ॥ ९२१ ॥
मग कंसे काय केलें । सकळ वीरांसीं बोलाविलें ।
दळ सावद करा म्हणतिलें । आपुलालिये ठाई ॥ ९२२ ॥
तंव नगरांत फाकली मात । जे येत असे गोपीनाथ ।
लोक धवळारीं उपरियां वोळघत । पाहावया देवासीं ॥ ९२३ ॥
तेथ सकळ नगरीचे लोक । पाहाती आपुलालिया घरावरुनि कवतीक ।
नगरनारी असेक । दुग्हुनि दाविती येकमेकींतें ॥ ९२४ ॥

पैल पाहा वो गौळियांचें लेंकरूं । कैसा करुनि येत असे भारु ।
 आतां तयासी कंसासुरु । काये करील तें नेणिजे ॥ ९२५ ॥
 तवं गोपाळ मथुरा प्रवेसले । मोहोरी खरसिंगें पावे वाजविले ।
 तथा नादें पडिसाद उमटिले । तेणें गगन गर्जे ॥ ९२६ ॥
 आनंदें गोपाळ गर्जती । हाका किकळियां ध्वनी उमटती ।
 गांवांत नाचती हांसती । बोलती आनंदें ॥ ९२७ ॥
 येक धांवती गोपाळ ख्यालें ख्यालें । तवं कुब्जिकेचें कंचोळें देखिलें ।
 सुगंधकर्दमें असें भरिलें । कंसाळागी नेत होती ॥ ९२८ ॥
 ते कुब्जिका अतिवृध म्हातारी । चालतां न चलवे कुब्जें निघालें हातभरी ।
 ब्रह्म वळिया पडिलिया शरीरीं । रोमा झडली विभ्रंस दिसे ॥ ९२९ ॥
 येकें हातीं कचोळें । दुसरिये हातीं कष्टिका धरिली ।
 देखा टेंकीत टेंकीत चाले । कुब्जिका ते ॥ ९३० ॥
 तवं गोपाळ पुसती तियेलागुन । हें कवणासीं नेतीसी चंदन ।
 गंधाक्षेता करा जी, तुम्हां कृष्णा । लागी आणिलें असे ॥ ९३१ ॥
 ऐसा तिचा देखौनी भावो । संतोसले देवोरावो ।
 मस्तकीं ठेवी कर ततक्षेत्रो । दिव्येदेह जाली ॥ ९३२ ॥
 वृधपण तें होतें गेलें । तारुण्येपण ठसावलें ।
 देवायोग्य मुक्त पात्र केलें । कुब्जिकेसीं ॥ ९३३ ॥
 पूर्वी वरी जोडी केली । ते येणें समई उभी ठाकली ।
 म्हणौन सुखपद पावली । कुब्जिका ते ॥ ९३४ ॥
 मग त्या चंदनाची घेउनी उटी । टिळे रेखिले लल्हाटीं ।
 मग तेथौनी जगजेठी । चालिले पुढां ॥ ९३५ ॥
 तवं ते मथुरेचे जन । पाहाती आपुलालिया घरावण्डुन ।
 नरनारी उभिया राहुन । वेधें देखा ॥ ९३६ ॥
 जयाचा जैसा भाव । तेहीं तैसा देखिला देव ।
 ते सांघेल कथा अनुभव । मुरारी कवी श्रोतयांसी ॥ ९३७ ॥

प्रसंग तेरावा

कुमर देखती धाकुटा डोळस । जाणतिया म्हणती हा असे पंचवीस ।
मदनभरिता पुढां वेस । देखती पुतळा मदनाचा ॥ ९३८ ॥
अति उर्धा नारी । तेहीं वृध देखिला हरी ।
ऐसिया चतुर्विधा नारी । देखती भावरूप ॥ ९३९ ॥
योगियां चतुर्भुज सांवळा । शंख चक्र गदा पद्म कंठीं वैजयेती माळा ।
ज्ञानियां ज्ञानमूर्ति डोळां । दिसत असे ॥ ९४० ॥
नृपवरां राजनीती । विप्रां ब्रह्ममूर्ती ।
पुराणिकां शाल्वोक्ती । मालां दिसे मालमर्दन ॥ ९४१ ॥
धनुवाडेयां धनवृती । बळी बळवाडेयां (सुज्ञां) धीपती ।
कुवीरासी सहश्रमूर्ती । दैत्येमर्दन ॥ ९४२ ॥
काळासी दिसे माहाकाळ । माहाक्षेत्रियांसी दिसे हलकालोळ ।
धाकुटियां अजाण बाळ । भावें मिळौनि गेला ॥ ९४३ ॥
मग देखिला आटोप सैन्याचा । तवं आले चोहोटां सालेचां ।
तेथ होता धनुस्येभाता कंसाचा । तो घेतला हातीं ॥ ९४४ ॥
तवं राखणाईत म्हणती नंदकुमरा । तूं कां नेणसी कंसासुरा ।
मग क्रोध आला सारंगधरा । धनुष्ये वोढुनी मोडिलें ॥ ९४५ ॥
तवं एक म्हणती अपसरा । तूं नेणसी धनुस्याचिया मारा ।
तवं कोपिले कंसासुरा । राखणाईत ॥ ९४६ ॥
तवं चहुंकोनीं उठिले हलकालोळ । तवं हाकां गर्जिले अंतराल ।
देव पाहों ठेले सकळ । विमानें दाटलीं ॥ ९४७ ॥
येकें वेळां बहुत करिती मारु । तें देखौनि कोपला बलिभद्र वीरु ।
गर्जौनि उठिला हळधरु । वीरांवरी ॥ ९४८ ॥
तेथ बहुतीं वेढिले रामा । तवं कोप आला मेघस्यामा ।
मग होउनी साउमां । वीरां भूर्मीं त्राहाटी ॥ ९४९ ॥
ते वीर मारुनी पळविले । मग कंसें काये केलें ।
दोन्ही कुंजर सोडिले । काळ माहाकाळ जैसे ॥ ९५० ॥

तवं देव धुरजेठी । धाउनी वैसला कुंजराचे ल्हव्हाटीं ।
 कुंभस्छळावरी हाणौनि मुष्टी । करी सतचूर्ण मस्तकाचें ॥ ९५१ ॥
 मग तो सर्वेचि काये करी । कुंजर तज्हाटी भूमीवरी ।
 तवं गोपाळ पावे मोहोरी । वाजविति आनंदें ॥ ९५२ ॥
 ऐसा करुनी माताइतां मारु । मग भंवते पाहे सारंगधरु ।
 तें देखौनि भयचकित कंसासुरु । गेला वरिले खणावरी ॥ ९५३ ॥
 तवं खत्रळलें माल मुष्टिक चाणौर । ते बोलती बडिवार ।
 म्हणती कंसराया हा नंदकुमर । मारीन आतां ॥ ९५४ ॥
 जैसा ससा ये भानवसा । तैसा कृष्ण आला आपैसा ।
 आतां येथुनी जाईल कैसा । आम्हांपासौनी ॥ ९५५ ॥
 परी कृष्णा तुजसी जुंझतां पाडु नाहीं । आतां सरण रिगा लवलाही ।
 तवं देवो म्हणे चाणौरा पाही । जें तूं बोलतासी तें ॥ ९५६ ॥
 आरे गर्बे भुल्ला कुंजरु । परी जो नेणेचि सिंहाचा मारु ।
 तैसे तुम्ही मुष्टिक चाणौरु । भुल्ले असां ॥ ९५७ ॥
 मी कळिकाळा मर्धकेत । मी यादववंसीं देवकीसुत ।
 बहु बडिवार अससी वोलत । तो चाणौरा सांती करी ॥ ९५८ ॥
 ऐसें बोलौनि मांडिलें ठाण । तवं चाणौर आला तिस्कारून ।
 मग धरिलें कृष्णालागौन । थोरा आवेसें ॥ ९५९ ॥
 अहो ब्रह्मांडगोळकांचिया माळा । साजती जिये शक्तीचेया गळां ।
 ते आदिशक्ति लाविली करकंमळा । देवरायें ॥ ९६० ॥
 तेथ काये चाणौर मुष्टिक । परी सहज देवाचें कौतुक ।
 मग यादवनायेक । काये करिते जाले ॥ ९६१ ॥
 मग चाणौरा म्हणे मी नवनागसहश्रबळी । तवं कृष्ण तवंकें मुष्टि वळी ।
 मग चाणौर हाणौनि वक्षेस्थळीं । भूमीवरी पाडिला ॥ ९६२ ॥
 मग क्रोधें पाहे भवंते । तवं बळिभद्रें मारिलें मुष्टिकातें ।
 ऐसें दोधें दो मालांतें । मारिलें देखा ॥ ९६३ ॥
 तयांसवें पांच सत माल असती । तयांतें येर गोपाळ मारिती ।
 ऐसी केली क्षाती । रामकृष्णें ॥ ९६४ ॥
 माल मारिले देखौनियां । क्रोधें उठिला केसिया ।
 कृष्णा बळिभद्रा पाचारुनियां । म्हणे सांवरीं मातें ॥ ९६५ ॥

वाहे आकळौनि गर्जानला । ठाण मांडौनि उभा ठेला ।
मग गर्जानला । सिंहनादें ॥ ९६६ ॥
थापा मुष्टी लाता हाणत । दांत कडकडां चावीत ।
मागां पुढा आडोळे हाणत । जैसा काळकेत रुसला ॥ ९६७ ॥
तो केसिया काळकृदांत । अस्वरूपी माहा अद्भुत ।
म्हणे आजी करीन निपात । कृष्णा बलिभद्राचा ॥ ९६८ ॥
तो केसिया भाऊ कंसाचा धाकुटा । परी प्राक्रमें असे लाठा ।
पळविलें गोपाळां सुभटां । चालिला कृष्णावरी ॥ ९६९ ॥
म्हणे आलों कृष्णा बलिभद्रा । धावा मारीत चावीत दोहीं वीरां ।
म्हणे तुम्हीं मारिलें मुष्टिक चाणौरा । तयाचा आतां सूड घेईन ॥ ९७० ॥
आजी मज केसियापुढें । हे पर्वत घालीन दाढे ।
कृष्णा तूं लेंकरूं बापुडें । तुज काई मारावें असे ॥ ९७१ ॥
तो श्रीकृष्ण जगजेठी । केसिया वज्रमुष्टी ।
हाणौनि पांपरें मोडी पाठी । मग केला आडमोडा ॥ ९७२ ॥
मागुते हाणे चरणघातें । आणि काढिलें पोटीचें आतें ।
ऐसें केलें प्राणनाथें । केसियासी ॥ ९७३ ॥
ऐसा केसियाचा वधु देखौनि । तवं कंस म्हणे काये पाहातां आझुनी ।
शस्त्रें मारा चहुंकडुनी । बाळां गौळियांचिया ॥ ९७४ ॥
मग निसाणां घावो दिधला । आणि वीरीं उठावा केला ।
माहामार जाला । चहुंकडुनी ॥ ९७५ ॥
वीर सिंहनादें गर्जती । साहा रे गौळिये हो म्हणती ।
म्हणौनि शस्त्रें वरुसती । गोपाळांवरी ॥ ९७६ ॥
सकळांचा येक घावो । मागां पुढां नेदिती पावो ।
जे बळें आथिले माहारावो । ते कैसे मागें सरती ॥ ९७७ ॥
जैसी आर्गां रिगे माहासती । तैसाचि येक नाद करिती ।
आणि गगनीं धूर कोंदती । वर्षती तेलतूप ॥ ९७८ ॥
ते परी जाली तिये स्थानीं । वीर तेचि काष्टें मेळउनी ।
तयांतु अज्ञ केसिया लाउनी । जाळूं पांती ॥ ९७९ ॥
मग तेचि सती कैसी घालिती । लोटुनी देती सती ।
तेंचि तेलतूप घालिती । अज्ञ पेटावया ॥ ९८० ॥

तें जुंझ सांघतां विस्तारुनी । सीण उपजैल श्रोतेयांचा मनीं ।
 म्हणौनि आकळित करुनी वाणी । सांघिजैल ॥ ९८१ ॥
 आइका येक वीळवरी । शस्त्रां शस्त्रें निघालीं ।
 तेथ रामकृष्ण न दिसती वळी । गोपाळांसहित ॥ ९८२ ॥
 त्रिशूळ लहुडी बाणवेऱ्हीं । भाले फरसिया तोमरी ।
 चक्र गदा करी ईटीवरी । येक सिळा टाकित्ती ॥ ९८३ ॥
 नानाविध परिवार । मारिती करुनी जीव थोर ।
 तवं बळिभद्र सारंगधर । काये करिती ॥ ९८४ ॥
 दोघै उत्पवौनि गेले । तेथ माहावीर आणि गोपाळ मारा पेटले ।
 म्हणती बरे सापडले । गौळी बहुतां दिसां ॥ ९८५ ॥
 येणें कृष्णें दैत्ये मारिले । त्याचें उसिनें आजीं दिधलें ।
 वायां मरावया आले । मथुरेसी ॥ ९८६ ॥
 जैसें भुजंगाचें जीवित्व कुंठे । मग तो येउनी प्रगटे राजवाटे ।
 हाणौनि काठिया गोटे । मारिती येक ॥ ९८७ ॥
 ते परी कृष्णा वळिभद्रा जाली । बापुडीं मारविलीं ।
 आमचें हातीं पडिलीं । हे जीवें जाती ॥ ९८८ ॥
 म्हणती आमचया ह्यायातळीं । भस्म जाले रामकृष्ण वळी ।
 तवं गर्जनले अंतराळीं । दोघै सोहोदर ॥ ९८९ ॥
 जवं हाक फुटली रामकृष्णांची । तवं टाळी वैसली माहावीरांची ।
 शस्त्रें गळौनि गेलीं हातींचीं । सांडिलें वीरश्रयातें ॥ ९९० ॥
 पाताळीं सेस होता दुचिता । तो वचकळा अवचिता ।
 म्हणे ब्रह्मकटाहो पालथा । होउं पांतसे ॥ ९९१ ॥
 जवं हाक दिधली जगदीस नायेकें । तवं कितीयेक वीर पडले वोचकें ।
 प्राण गेला धाकें । राया कंसाचा ॥ ९९२ ॥
 मग उडौनियां रुसीकेसी । गेला वरलिया खणासी ।
 पाहाती तवं कंसासी । जीव नाहीं ॥ ९९३ ॥
 तवं मेलाचि मारी कंसासी । रिपुकदन करी कृष्ण आवेसीं ।
 मग उचलुनी टाकी मेदनीसी । प्रेत कंसाचें ॥ ९९४ ॥
 ऐसा कंस कृष्णें मारिला । तो सकळ वीरीं देखिला ।
 मग (त्यां) भंग सुटला । आपेंआप ॥ ९९५ ॥

तवं येक वीर येती काकुलती । येक मुखीं तणें धरिती ।
येक शरणागत जालों म्हणती । राख कृष्णा म्हणौनियां ॥ ९९६ ॥
तो कृष्ण कृपाळु भला । वेगीं उपरियेवरुनी उतरला ।
मग तो वर्जिता जाला । सवंगडेयांसी ॥ ९९७ ॥
ऐसे कृष्णें वर्जिले समस्त । मग ते उगे राहिले नित्रांत ।
तवं काये करी अनंत । तें सांगैल मुरारी कवी ॥ ९९८ ॥

॥ प्रसंग १३ ॥

प्रसंग चौदावा

मग राम रुसीकेसी । आनंदें सकळ सवंगडेयांसी ।
आले बंदीशाळेसी । तिये वेळां ॥ ९९९ ॥
मग कृष्णें तिये वेळां । फोडिली बंदीसाळा ।
शस्त्रें तोडौनि सांखळा । उघडिलीं कवाडें ॥ १००० ॥
जवं बंदीसाळा उघडिली । तवं मायेबापें संतोसलीं ।
मग धाउनी चरणांसी लागलीं । कृष्णाचेया ॥ १००१ ॥
मग वसुदेवा देवकीसी । भेटतां रामकृष्णांसी ।
आणि समस्तां गोपाळांसी । क्षेम दीधलें ॥ १००२ ॥
तवं राम रुसीकेसी । भेटती उग्रसेनासी ।
ऐसा आनंद सकळांसी । जाला देखा ॥ १००३ ॥
मग तोडुनी वंधनसांखळा । वाहिरी काडिली जनकजननी वेल्हाळा ।
येउनी मंडपीं सोहोळा । मांडिला देवें ॥ १००४ ॥
सकळ सवंगडेयांसी रामकृष्ण । आणि वसुदेव देवकी जाण ।
संबोखौनि उग्रसेन । आवघे राजीं बैसविले ॥ १००५ ॥
मग देवें कंसाचीं आणविलीं अपत्यें । कृष्णें हृदें धरिलें तयांतें ।
अस्वासुनी समस्तांतें । तुम्हीं कांहीं चिंता न करावी ॥ १००६ ॥
तिये नगरीचेयां जनां सकळीं । तयांसी नाभीकारु दे वनमाळी ।
मग राये मिळौनि सकळीं । बैसती सभामंडपीं ॥ १००७ ॥
ऐसा समस्तांसी नाभीकारु दिधला । तवं माहा उछाव जाला ।
मग सपरिवारीं पड्डला । तिये वेळीं ॥ १००८ ॥
तेथ जाला जयजयकारु । तवं पुस्पवरिसावो करिती सुर थोर ।
वाद्यांत्रांचा गजर । आनंद होत असे ॥ १००९ ॥
भाट बंदीजन वेगाडे । पढती देवाचे पवाडे ।
मग दान दे रोकडें । कृष्णरावो तो ॥ १०१० ॥
तवं उग्रसेनातें । म्हणितलें कृष्णनाथें ।
कांहीं विचार सांघौनि आपुलिया लोकांतें । अभये तयांतें द्यावें तुम्हीं ॥ १०११ ॥

तव म्हणती उग्रसेनु । देवापुढें आम्ही काये जाणु ।
 आतां तुम्हीचि कृपा करुनी । रक्षावें आमतें ॥ १०१२ ॥
 यावरी उग्रसेन । अकृरासहित सकळ जन ।
 विचार करिती गहन । तो आइका पां तुम्ही ॥ १०१३ ॥
 उग्रसेन म्हणे आम्हां नाहीं कुमरु । तरी हें राज्य करी सारंगधरु ।
 ऐसा करुनी विचारु । प्रार्थिती देवासी ॥ १०१४ ॥
 म्हणती कृष्णा आइकावें । राज्य मथुरेचें करावें ।
 आम्ही सर्वही सेवकभावें । वोळगौनि स्वामीतें ॥ १०१५ ॥
 तव बोलिले कृष्णनाथ । ऐसी नव्हे धर्मनीत ।
 राजा कंस तुमचा सुत । म्हणौन उग्रसेना राज्य तुमचें ॥ १०१६ ॥
 जो जयाचिये कुळींचा । तो धर्मा तया राज्याचा ।
 म्हणौन राज्यपट तुमचा । उग्रसेना ॥ १०१७ ॥
 पितयाचें खाये पुत्र । कां पुत्राचें खाये पिता ।
 आणिकां पाप लागे खातां । निर्वसावांचुनी ॥ १०१८ ॥
 ऐसें कृष्ण बोलिले । तें उग्रसेनासी मानलें ।
 मग राज्यपाटीं बैसविलें । देवराणं ॥ १०१९ ॥
 मग देवो म्हणे समस्तांसी । जैसे वोळगत होते कंसासी ।
 तैसेचि वोळगा उग्रसेनासी । येथौनि आतां ॥ १०२० ॥
 हा स्वामी तुमचा पहिला । मग यापासौनि कंस राजा जाला ।
 परी तो भस्मा गेला । कुडिया बुधीं ॥ १०२१ ॥
 पाहा कैसें आपुलें अनहित । आपणचि केलें निभ्रांत ।
 तें तुम्ही समस्त । जाणत असां ॥ १०२२ ॥
 आम्हां वधावयालागुन । कंसें दैत्ये धाडिले दारुण ।
 तेतुके पावले मरण । माझेनि हातें ॥ १०२३ ॥
 प्रथम आपुलिया मरणा रक्षेण । बहिणी कां केलें वंधन ।
 आम्हां तरी वैरण । कांहीं सुचलेंचि नाहीं ॥ १०२४ ॥
 मज गोकुळा उपजत नेलें । तेथ रिठासुरासी पाठविलें ।
 आणि पूतनेनें काये केलें । विस दिधलें अपराधेंवीण ॥ १०२५ ॥
 मी तरी धाकुटा जाण । मजवरी दैत्ये दे पाठऊन ।
 इंद्रही जाला अज्ञान । सिळाधारीं वरुसला ॥ १०२६ ॥

येव्हडे दैत्ये गेले प्राणें । परी तो वैर करी अभिमानें ।
 हटें मरणा धरणें । वैसला असे ॥ १०२७ ॥
 पाहा हो आघासुर स्याहाणा । तेणें ग्रासिलें सकळ जनां ।
 प्रळंबही आपणां । आंगें धाविंनला ॥ १०२८ ॥
 देवो म्हणे उग्रसेनासी । हा बोल नाहीं आम्हांसी ।
 बोलाउनी सोइरिकेसी । वोखटी बुधी करणें ॥ १०२९ ॥
 परी आम्ही भावाचे भोगते । म्हणौनि आम्ही आलों येथें ।
 कपटें बरवें जालें कवणातें । तें सांघा पां ॥ १०३० ॥
 ऐसें कृष्णें बोलिलें । कंसा सद्गती लाविलें ।
 जीवासी मुक्तिपद दिधलें । देवरायें ॥ १०३१ ॥
 ऐसी मथुरेसी केली राज्यनीती । तवं गोकुळासी निघाले श्रीपती ।
 तेथें निसाणें वाजतीं । असंक्षात ॥ १०३२ ॥
 तेथ रथीं आरूढले रामकृष्ण । पाठीसी अकूर उधव उग्रसेन ।
 आणि गोपाळां दिधले वांटुन । अस्व साळेचे ॥ १०३३ ॥
 श्रुंघारले रथ वारु कुंजर । पुढां चालती पायांचे मोगर ।
 तेथ भाट वाखाणती वडिवार । कृष्णरायाचे ॥ १०३४ ॥
 अहो जी कान्हो जगजेठी । माहा पवाडे केले ते वाणिले भाटीं ।
 चरणीं व्रीदांचिया वेठी । रुळती रायांवरी ॥ १०३५ ॥
 ठाई ठाई वोडव पाहाती । कळापात्रें नृत्ये करितीं ।
 तेथ वोवाळणियां पडती । पसायेदान ॥ १०३६ ॥
 ताल मांदळ सुछंदें । वोडव दाविती श्रुतिभेदें ।
 पदें वोळती आनंदें । श्रीकृष्णाचीं ॥ १०३७ ॥
 ऐसा चालतां आनंद वर्तला । तवं नंद साउमा आला ।
 समस्तां गोपाळांसी भेटला । रामकृष्णांसहित ॥ १०३८ ॥
 मग वसुदेव देवकीसी भेटले । नंदें उग्रसेनासी आळंगिलें ।
 मग उधव अकूरासी भेटला । नंद देखां ॥ १०३९ ॥
 ऐसा परस्परें जाला मान । तेथ आनंदें वाजती निसाण ।
 येरीकडे गोकुळ श्रुंगारून । वाट पाहाती ॥ १०४० ॥
 हाट हाटवटिया चौबारे । उभविती गुठिया तोरणें मखरें ।
 घोघरीं वाजती तुरें । तेणें गगन गर्जे ॥ १०४१ ॥

नगर श्रुंवारिलें कुसरीं । जेवीं अत्रली अत्रावती नगरी ।
 पाहों टाकलिया नगरनारी । रामकृष्णांतें ॥ १०४२ ॥
 वाद्यांत्रांचा गजरीं । रणसिंगें काहाळा संख भेरी ।
 ढोल दमाभे रणभेरी । येके वेळां वाजती ॥ १०४३ ॥
 गौमुखें मृदांग टमकिया । टाळ उपांग श्रुति लागलिया ।
 छंद गुजगुजी तांत्रकिया । वाजती पावे मोहरी ॥ १०४४ ॥
 मग दोन्ही दळें चालिलीं । वाद्यांतुरें नगर बैऱ्हावलें ।
 ऐसिया परी वळें गर्जनले । गोकुळ तें ॥ १०४५ ॥
 मग नगराबाहीर स्थिरावलें सैन्ये । पुढां चालिले उधवदेव गहन ।
 सवें मानिये प्रधान । आप्तवर्ग ॥ १०४६ ॥
 राज्यविदीं जात असे श्रीहरी । कौतुक पाहाती नरनारी ।
 दाविती एकमेकींसी सुंदरी । रामकृष्ण ॥ १०४७ ॥
 तवं बोलती येकी । पैला पाहा गे वसुदेव देवकी ।
 कैसीं मिर्वताती कौतुकीं । मायेवापें कृष्णार्चीं ॥ १०४८ ॥
 येक म्हणती आहे कंसाचा पिता । तरी हाचि होईल वडील पोखता ।
 आणि छत्र सूर्यापान असे माथां । म्हणून हाचि होए ॥ १०४९ ॥
 यासवें असती नेणो सकळ । येर आमचे गोपाळ ।
 कैसे दिसती विकराळ । वीर माहा भैरवींचे ॥ १०५० ॥
 येक म्हणती माझा बंधु धाकुळा । येक म्हणती माझा बंधु थोरला ।
 येक म्हणती माझा बंधु सविला । आम्ही दोघें जावळी जालों ॥ १०५१ ॥
 ऐसिया बहिणी दाविती बंधूसी । आणि माता दावी पुत्रासी ।
 माहा आनंद तयांसी । होत असे ॥ १०५२ ॥
 एक म्हणती आम्हांसी बंधु असता । तरी ऐसाचि आजी कृष्णासवें मिर्वता ।
 तैसियाचि बोलती माता । निपुत्रिकांचिया ॥ १०५३ ॥
 एक म्हणती पैल अकूर तें आला होता । जो घेउनी गेला कृष्णनाथा ।
 थोर येस्वदेसी होती चिंता । परी सुखें आले रामकृष्ण ॥ १०५४ ॥
 कृष्णाचेनि प्रसादें सकळां । जाला आनंदाचा सोहोळा ।
 कंसासारिख्या काळा । वधुनी आला ॥ १०५५ ॥
 अहो धाकुटाचि कृष्ण होउनी । परी केली थोर करणी ।
 तवं आपुलाळिया घरावरुनी । वोवाळिती नगरनारी ॥ १०५६ ॥

ऐसा गोकुळीं गोविंद मिरवत । आला मंदिरासी त्वरित ।
 मग उतरले समस्त । घोडेयांवरून ॥ १०५७ ॥
 तवं येस्वदा जननी । कृष्णासी क्षेम दे येउनी ।
 मग लागली चरणीं । देवाचेया ॥ १०५८ ॥
 मग भेटली बलिभद्रासी । आणि वसुदेव देवकीसी ।
 क्षेम सकळ सवंगडेयांसी । दिधले येस्वदेनें ॥ १०५९ ॥
 तवं बोवाळुनी निंबलोणें । तेथ भुललीं बहुतांचीं मनें ।
 येक पाहाती वदनें । न संभाळती आपणयातें ॥ १०६० ॥
 ऐसा माहा उछावो जाला । देवो सभामंडपीं बैसला ।
 तेथ नाटारंभ मांडला । कळाविधीं ॥ १०६१ ॥
 तवं स्वर्गाची आकासपोकळीं । विमानें दाटलीं अंतराळीं ।
 सुरीं पुजिला वनमाळी । बहुत संतोसोनियां ॥ १०६२ ॥
 ऐसा श्रीकृष्ण विजया जाला । गौळियां सुलभु असे बोलिला ।
 तो सयेनासनीं भोजनीं आंतुडला । पूर्वजोडीअस्तव ॥ १०६३ ॥
 जपतप याग येजनीं । तीर्थक्षेत्र वृत दानीं ।
 जो नातुडे आचारगुणीं । तो गौळणी खेळविती ॥ १०६४ ॥
 शाही सास्त्रां आगोचर । अठरा पुराणें नेणती जयाचा वेव्हार
 चहूं वेदां परमेस्वर । न कळे जो ॥ १०६५ ॥
 तो अकल्पित गोकुळीं अवत्रला । बाळलीळा खेळता जाला ।
 ऐसा जो संसारांत बुडाला । विरुळा कव्हणी एक ॥ १०६६ ॥
 ऐसी श्रीकृष्णमूर्ती । जेहीं डोळां देखिली वेक्ती ।
 तया जाली मोक्षप्राप्ती । तो भागवती बोलिला असे ॥ १०६७ ॥
 ऐसा गोकुळीं सदा आनंद । गौळियांसी खेळे परमानंद ।
 येथौनि जाला अनुवाद । वाळक्रीडेचा ॥ १०६८ ॥
 ऐसी वाळक्रीडा आइकतां । हरली जन्मोजयाची भवव्येथा ।
 ऐसी प्रतीती बहुतां । जाली असे ॥ १०६९ ॥
 अज्ञानांसी होये मतिज्ञान । ज्ञानियां भक्तां होये मोक्षसाधन ।
 निपुत्रिकां पुत्रदान । देत असे श्रीकृष्ण ॥ १०७० ॥
 दुर्बळासी संपती होये । कुबुधियांसी बुधी ये ।
 अधर्मियांसी उपजे सोये । धर्मवासना ॥ १०७१ ॥

जरी भावें बाळक्रीडा आइकिजे । तरी संसारकष्टी कां होइजे ।
तवरुतचि मुक्तपद पाविजे । परब्रंहाचें ॥ १०७२ ॥
भावें बाळक्रीडा होये प्रसन्न । चुके चौऱ्हासी येणें-जाणें ।
याचा विश्वास न धरणें । तो मंदमतीचा ॥ १०७३ ॥
जे हे कथा व्यासें जन्मोजयाप्रती सांगितली ।
तेचि बाळक्रीडा मऱ्हाटी म्यां वर्णिली ।
म्हणौन श्रुतयां विनती केली । म्हणे कवी मुरारिमल्ल ॥ १०७४ ॥

॥ प्रसंग १४ ॥

॥ इति बाळक्रीडा संपूर्ण समाप्त ॥ हस्ताक्षर दामोदर
गुंफेकराचें । येथाप्रती लिखिते मम दोस न लिपिते ॥

बाल क्रीडा
अर्थनिर्णायक टीपा

अर्थनिर्णायक टीपा

टीपा ओवीक्रमाने दिल्या आहेत. जेथे मूळ शब्द देऊन अर्थ स्पष्ट होऊ शकणार नाही, असे वाटले, तेथे त्या त्या ठिकाणचे शब्दाचे रूप देऊन अर्थ स्पष्ट केला आहे. वाचक क्रमाने काव्य समजावून घेणार असल्यामुळे, तोच शब्द पुनः पुनः आल्यास, पहिल्या उपयोजनाच्या वेळीच फक्त अर्थ दिला आहे.

प्रसंग पहिला

श्लोक १. “ ज्याच्या भाळावर कस्तुरीचा टिळा आहे, बक्षःस्थळावर कौस्तुभ-मणी रुळतो आहे, नाकात पाणीदार मोती झळाळतो आहे, ज्याने हातात वेणू धारण केला आहे, ज्याच्या मनगटावर कंकण शोभत आहे, सर्वांगावर चंदन चंचिले आहे, कंठात मोत्यांची माळ विराजत आहे आणि जो गोपस्त्रियांनी वेढलेला आहे, तो हा गोपाळांचा स्वामी सर्व मानवांचा प्रभू आहे. ”

श्लोक २. “ सर्व नद्यांत गोमतीच्या योग्यतेची दुसरी नदी नाही, सर्व दैवतांत कृष्णाच्या योग्यतेचे दुसरे दैवत नाही आणि स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ या त्रैलोक्यांत द्वारकेच्या बरोवरीची अन्य सुखदायक पुण्यनगरी नाही. ”

हे प्रारंभीचे दोन्ही संस्कृत श्लोक ग्रंथकाराचे नसून प्रतकाराने प्रारंभी मंगलार्थ नकलून घेतले आहेत. पुढे अर्थनिर्णायक टीपा ओवीक्रमाने दिलेल्या आहेत.

२. दत्तक्रीडा उभयेपूर्णा—दत्त हे महानुभावांच्या श्रद्धेनुसार, त्यांच्या पंथाचे आदिकरण असून, पंचकृष्ण या संज्ञेने त्यांनी उपास्य म्हणून मानलेल्या परमेश्वराच्या पाच अवतारांपैकी तो एक अवतार आहे. परमेश्वराच्या पर आणि अवर अशा उभय शक्ती असतात. यांपैकी कोणतीही एक प्रकट ठेवून आणि एक आच्छादून अथवा उभय शक्ती प्रकट ठेवून परमेश्वरावतार क्रीडा करित असतो. दत्त हा उभय शक्ती प्रकट ठेवून क्रीडा करणारा परमेश्वरावतार आहे. गणादिपति—(गणाधिपती) गणांचा स्वामी.

३. कृपामाता—कृपाळू माता. सारजा—शारदा.

४. श्रीगुप्तनिधान—ज्याच्या ठायी परमेश्वरज्ञानाचा गुप्त निधी आहे, असा श्रीसद्गुरु. भूतकृपाअंतकरण—भूतमात्राविषयोच्या कृपेने ज्याचे अंतःकरण भरलेले आहे (असा श्रीगुरु).

५. सुविध-(सुविद्य) विद्वान. क्षेत्री-क्षत्रिय. ब्रह्मजानातियां-ब्रह्म जाणणाऱ्यांना.

६. ब्रह्ममुनी श्रोतयांप्रती-ब्रह्मपरायण संन्यासी श्रोत्यांना.

७. पवाडा-अद्भुत कृत्य, पराक्रम, लीळा.

८. सुरगणां-देवसमूहांना. आगमां-वेदांना, शास्त्रांना. संकळीत मात्र-केवळ संक्षेपाने, थोडक्यात.

९. ठिकलग-रत्नजडित. राजन्यमौळी-राजशिरोमणी, सम्राट. जन्मोजय-(जनमेजय) परीक्षितीचा मुलगा व अभिमन्यूचा नातू.

१०. साइली-सावली. बैसका-वैठक.

११. षोडशोपचार पूजा-आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, अनुलेपन, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा व मंत्रपुष्प या सोळा उपचारांनी केली जाणारी पूजा.

१२. तुम्ही वडिल पांडवांसि । पूर्वज आमचे-शंतनूचा पुत्र विचित्रवीर्य मृत्यु पावल्यानंतर विचित्रवीर्याची माता सत्यवती हिने आपला, विवाहपूर्व जीवनातला पराशरापासून जन्मलेला पुत्र व्यास, याला आपल्या सुनांशी नियोग करण्याची विनंती केली आणि व्यासांपासून सत्यवतीच्या सुनांना व एका दासीला मिळून धृतराष्ट्र, पंडू व विदुर हे तीन पुत्र झाले. जनमेजय हा पंडूचा पणतू असल्यामुळे व्यासांना तो पूर्वज म्हणून संबोधित आहे.

१३. आवस्वरीं-प्रसंगी. वरविद्या वोजा-चांगल्या रीतीने.

१४. पार्थ-अर्जुन. निमिक्ष-निमिष. या ओवीच्या उत्तरार्धात जयद्रथवधकथेचा संकेत आहे.

१६. क्षेत्री-क्षत्रिय. विज्ञप्ति-विनंती.

१७. ब्रह्मऋषिसुत-ब्रह्मर्षी पराशराचा पुत्र व्यास.

१८. हरिवंश-हरीचा म्हणजे श्रीकृष्णाचा वंश. सोमवंस-सूर्यवंश आणि सोमवंश हे क्षत्रियांचे दोन प्रमुख वंश होत. सोम म्हणजे चंद्र. याच्यापासून सोमवंश सुरू झाल्याचे मानतात.

१९-२५. या सात ओव्यांत ग्रंथकाराने सोमवंशाची वसुदेवापर्यंतची वंशावळ पुढीलप्रमाणे दिली आहे : क्षीरसागर, चंद्र, बुध, पुरिरवा (पुरूरवा), आयो (आयू), कुष्ठा (क्रोष्ट), नघोक (नहुष), यदू, दुंदुभि, सीतना (?), सैत, ससिवंद (शशविदु), जांबुक, कृत, कावळी (कंबल), कवळवाहो (कंबलबहि), वृत, वैदर्भवाहो, सूर (शूर), सूरसेन (शूरसेन) आणि वसुदेव. पौराणिक वंशावळीशी ताडून पाहता या वंशावळीत नावांचे आणि क्रमांचे अनेक दोष आढळतात.

२०. जगविक्षाति-जगविख्यात.

२२. धुमसें-गाजावाजाने.

२५. श्रोणितापूर-शोणितपूर. वास्तविक येथे शौरपूर असे नाव हवे. हे नगर

वसुदेवाचा पिता शूरसेन याने यमुनेच्या तीरी वसवले.

२६. क्षेत्री-क्षत्रिय. मुगटवर्धन-मुकुटाची शोभा वाढविणारे म्हणजे राज्यश्री वृद्धिगत करणारे.

२७. सळा-बरोवरीला, तुलनेला. चक्रवती भूपाल-चक्रवर्ती राजे.

२९. तवं-त्यानंतर, तेव्हा, तोंच, तोपर्यंत.

प्रसंग दुसरा

३७. पौळी-आवार, कोट.

३९. ठावो-स्थान (मथुरा नगरी). केशिया-केशी. कंसाचा साहाय्यक दैत्य अक्रूर-श्वफल्क आणि गांदिनी यांचा पुत्र. हा कंस-वसुदेवाप्रमाणेच वृष्णी कुलातील असून, कंसाचा मंत्री होता. कृष्ण आणि बलराम यांच्यावर त्याची श्रद्धा होती.

४०. दचकु-धाक, भय.

४१. हाट-बाजार. हाटवटि-बाजारआळी. चौबारा-चौक. वेव्हारा-व्यापारी. दुकान दामोदरें-दुकानांच्या हवेल्या.

४२. कासमीरी-(काश्मिरी) स्फटिकाच्या. बळघणें-चढणे. काहाळा-एक वाद्य, भेरी.

४४. हरिजागरण-हरिभजनाने रात्र जागवणे. सदाचार सुविध भक्त-सदाचारी सुविद्य भक्त

४५. राहाटणे-आचरणे, वागणे, व्यवहार करणे (प्रस्तुत संदर्भात नांदणे), अस्तित्वात असणे. शृंगारवाडी-विलासोद्यान. पासीं-जवळच.

४७. पैसी-पसरलेली, विस्तृत. आगड-खंदक.

४८. असंभव-अथांग, विपुल. उदक-पाणी. भीतरीं-(अभ्यंतरी), आत, मध्ये.

४९. कास्मिरी शिळीं-स्फटिकशिळांनी. कल्यवेना-कल्पना करवेना.

५०. हुडोहुडां-बुरजाबुरजावर. पताका फरारियांची-ध्वजपताकांची.

५१. नसुधा-नुसता, केवळ. लोहबंध-लोखंडी वांधकाम.

५२. दारवंठा-दरवाजा.

५३. राणिवसा-अंतःपुर, स्त्रियांचे निवासस्थान. काचनिबंध भूमिका-शोभेच्या काचा बसवून तयार केलेली जमीन. आरिसा तैसें-आरशासारखे. रायेंगण-रायांगण, राजांगण, राजमहालापुढचे आंगण.

५४. दामोदरें-हवेल्या. झळुंबुका-घोस.

५५. सोमकांत-चंद्रकान्त मणी, चंद्रप्रकाशात पाझरणारे रत्न. बाळाणें-सज्जा, कठडा. रत्नांची खेवणी-कोंदणात बसवलेली रत्ने. परिमळें बाहाकती-सुगंधाने

दरवळतात.

५६. मांदाडा-जुंवाड.

५८. अनुबळी-अत्यंत वलिष्ठ. निसाचर-(निशाचर) रात्री संचार करणारे, राक्षस. जागेकार-जागल्ये. तस्कर-चोर. बोलों न ये-सांगता येत नाही (इतका).

५९. खर्ग-खड्ग. दमामा-एक चर्मवाद्य. मोहरी-पावा. गिडगिडी-लहान नगारा. लेख-गणती, मोजमाप.

६१. सुधर्म-कर्तव्यदक्षतेने. जेवने भुजेसी-उजव्या (?) हाताला.

६२ आंगलग-जिवलग, शरीररक्षक. काग-(काक) कावळ्याचे रूप घेणारा दैत्य बग-(बक) बगळ्याचे रूप घेणारा दैत्य. येमलार्जुन-(यमलार्जुन) जुळ्या अर्जुन वृक्षांचे रूप घेणारा दैत्य.

६३. रीठासुर-(रिठा-एक औषधी फळ). रिठ्याचे रूप घेणारा दैत्य. गधासुर-गाढवाचे रूप घेणारा दैत्य. रजकु-परटाच्या रूपातील दैत्य. बळियाढा-बलाढ्य.

६४. गर्वायेमान-गर्विष्ठ.

६६. गुंजावर्ण-गुंजांसारखे लाल. बाबरझांटी-अक्राळविक्राळ. मुरडीवां मिसुरा ब्रिदाचिया वेठी-(मुरडीव-वाकदार, वळलेल्या. मिसुर-मिशा. व्रीद-विरुद, आंगी असलेल्या गुणाबद्दल वाटणारा अभिमान. वेठी-पीळ)-वाकदार मिशांना अभिमानाने पीळ भरणे.

६७. फरसिया-फरशी कुऱ्हाड. तोंग-एक शस्त्र (?). मुद्गल-(मुद्गर) मोगर. तोडर-पराभूत शत्रूंच्या आकृतींनी युक्त अलंकार.

६८. आंगवणे-सामर्थ्याच्या जाणिवेने.

६९. लेख-गणती, मोजमाप. वोळगे-(वोळग-सेवा) सेवेला, सेवेसाठी.

७०. कुजरभार-हत्तींचा समूह. वाद्यंत्र-(वाद्य-यंत्र) वाजंत्री.

७१. साइली-सावली.

७२. कोडी-कोटी. कुंजर-हत्ती. राहावर-(रहंवर) रथ. वारु-घोडे. अर्बुज-अब्ज, शंभर कोटी.

७३. सतें-(शते) शेकडे. माल-मल्ल. जगजेठी-जगद्विजयी. वोडणे-खड्गधारी. धनवाडे-धनुर्धर.

७४. नाचणी-नर्तिका.

७५. इतुकिये अवस्वरीं-इतक्यात, एवढ्यात. क्षेमार्लिंगन-कुशलसूचक स्नेह-दर्शक मिठी.

७६. सोडसोपचार-ओवी क्र. ११ वरील टीप पाहा.

७९. क्षेम-कुशल.

८०. देवकी-उग्रसेनाचा बंधू आणि कंसाचा चुलता देवक याची मुलगी. सातां पाडियांसी-सात वाड्यांसह (पाडी-वाडी). संप्रधारु-निश्चय.

८१. सोहदर-(सहोदर) एकाच आईच्या पोटी जन्मलेली भावंडे.
 ८२. वीव्हावो आइति-लग्नाची तयारी.
 ८३. भूपती-राजे.
 ८४. वोहरे-वधूवरे.
 ८६. आसीरी-(अशरीरिणी) आकाशवाणी.
 ८७. वेणीदंडीं आसुडुनि-वेणी हिसडून. तवंकीं-आवेशाने.
 ८९. भाक-(भाप) आण, प्रतिज्ञा.
 ९०. विचारिली बुधी-भावनावेग दूर ठेवून बुद्धिनिष्ठेने विचार केला. त्रिसुधी-निश्चित. त्रिवार निश्चित.
 ९१. संप्रधार-निश्चय.
 ९३. मारिजती-मारले जावेत.

प्रसंग तिसरा

९७. संकळित-थोडक्यात, संक्षिप्त. अवधारणे-ऐकणे.
 ९९. जेंगट-तास नावाचे वाद्य. नित-नित्य. हारीं-ओळीने.
 १००. तेव्हळीं-त्या वेळी. जाणवणे-कळविणे.
 १०१. परियेसा-(परिसणे-ऐकणे) ऐका.
 १०२. नवमासांउपरी-नऊ महिन्यांनंतर.
 १०३. रुदना-रडणे.
 १०७. कांत-पती.
 १११. मागुती-पुन्हा. खंती-खंत, काळजी.
 ११२. दुखनिद्रा-दुःखाने येणारी ग्लानी.
 ११६. मेदनी-(मेदिनी) पृथ्वी. होसी-अससी, आहेस. प्रदेशिनी-परदेशिणी.
 ११७. वसुंधरा-पृथ्वी. साहाकारा-साहाय्यासाठी.
 ११९. ठाऊं-जागा, स्थान. वहिली-पहिली.
 १२०. पारध-शिकार. हरिणीपाडसें विघडिलीं-हरिणी आणि तिची पाडसे यांची ताटातूट केली.
 १२१. आकांतीं-संकटकाळी.
 १२३. तीनचरणी दशकरा-तीन पायांची आणि दहा हातांची. येरी-तिने (देवकीने).
 १२६. अग्निहोत्री-व्रत म्हणून घरी सतत अग्निकुंड जळत ठेवणारा ब्राह्मण.
 १३०. व्याहाळी-शिकार, मृगया.

१३८. उपनली-उत्पन्न झाली, उपजली.
१४२. पुढारु-वर, आशीर्वाद.
१४३. येरु-ते.
१४७. भूमिका-(भूमि) पृथ्वी. 'त्राहि त्राहि'-'रक्षण कर, रक्षण कर.'
१४९. भुतळी-पृथ्वी.
१५२. संबोखनी-सांत्वन. यरी-ती.
१५५. बाहे-बाहू, हात.
१५६. घरटी-घिरटी, फेरी, पहारा. कांता-पत्नी.
१५७. येरी दिवसीं-दुसऱ्या दिवशी.
१५८. सोडशें पक्वान्नें-(शोडप पक्वान्ने) सोळा प्रकारची पक्वान्ने. इछा-इच्छेने, यथेच्छ. बहुवस-पुष्कळच.
१६१. काइ-काय.
१६६. सूद्रसेन-सुदर्शन चक्र. सारंग धनुष्य-शाङ्ग नावाचे विष्णूचे धनुष्य.
१६७. वैजयंती-विष्णूच्या गळ्यातील माळ. परिकर-चांगल्या प्रकारे गुंफलेली. ब्रीदाचा तोडर-पराभूत शत्रूंच्या प्रतिमांनी युक्त असा पायातील अलंकार.
१६८. श्रीवत्सलांछन-श्रीवत्स हे महापुरुषांच्या वक्षःस्थळावर आढळणारे एक मंगल चिन्ह आहे. श्रीवत्स म्हणजे एक प्रकारचा केसयुक्त तीळ होय. विष्णू, बुद्ध व जैन तीर्थंकर यांच्या वक्षःस्थळावर श्रीवत्सलांछन असते.
१६९. सिधी पादुका-अंतराळातूनही भ्रमण करता येण्याची शक्ती असणाऱ्या पादुका; अथवा अष्टमहासिद्धी विष्णूच्या (कृष्णाच्या) चरणी पादुका होऊन राहिल्या आहेत.
१७१. बावन-चंदन.
१७८. सर्वज्ञरावो-सर्वज्ञांचा राव, परमेश्वर.
१७९. वाम-डावा. अपसयाचि-आपोआपच.
१८२. राखणाइतीं-राखणदारांनी, रक्षकांनी. मळयानिळें-(मलयगिरीवरून आलेल्या) वाऱ्याने. धुधाट-सोसाटा. सतकूट-शतकूट. शेकडो तुकड्यांनी तुटलेला.
१८३. वर्सला शिळाधारीं-जणू दगडांचा पाऊस पाडावा अशा धारांनी वरसला. तेणें-त्यामुळे. उरी-वाकी.
१८४. झडी धरणे-धास्ती वाळगणे. मुरकुंडी घालणे-शरीराचे मुटकुळे घालणे. निके-भले.
१८६. अपरांपरी-अतिरेक, अत्यंत उत्पात.
१८७. भंवे-(भ्रमे) फिरे.
१८८. समो-(समय) प्रसंग. उसंगा-(उत्संग-मांडी) मांडीवर. वास्तविक येथे 'स्कंधीं' (खांद्यावर) असा पाठ असावा.

१८९. लोहाचिया आगळा-(आगळा-अर्गला) लोखंडाचे अडसर.
 १९१. निकरा-ऐश्वर्य दर्शविण्यासाठी. वोळगे वोळला-सेवेसाठी झेपावला.
 १९२. गोसांविया-इंद्रियांचा स्वामी असलेल्या श्रीकृष्णाला. रिगों पाहे-प्रवेश करू पाही.
 १९५. हृदा-हृदयाशी.
 १९६. राहिला-थांबला.
 २०२. श्रुत जाले-ऐकू आले, कळले.
 २०३. बाळा-मुलगी.
 २०४. भवंडी-गरगरा फिरवी.
 २०५. प्रौढी-तेजस्विता.
 २०९. निपानी-जलरहित. बावी पोखरणी-विहिरी आणि पुष्करिणी.
 २१०. भद्रासि-राजसभेत.
 २११. जोहार-नमस्कार.
 २१३. व्याध-व्याधी. वृध-वाढलेले.
 २१९. रुसेस्वरीं-सकळ श्रेष्ठ ऋषींसमवेत. जातक-नुकत्याच जन्मलेल्या मुलाचे भविष्य. वर्तले-वर्तविले.
 २२१. उसंगिये-मांडीवर. लक्षणीं वंदिला-दैवी लक्षणे पाहून वंदन केले.
 २२२. तपसामथ्यास्तव-तपाच्या सामथ्यामुळे.
 २२३. चरण जीवित कैसे (?)-येथे 'चरण' हा शब्द दैवी बालक जो श्रीकृष्ण त्याच्याविषयी श्रद्धाभाव व्यक्त करण्याच्या हेतूने योजिला असावा.
 २२९. क्षितीं-पृथ्वीवर.
 २३१. योगें-युगांत, युगायुगांत. मार्गीं-संप्रदायात.
 २३२. सतगुणी-सद्गुणी, उत्तम गुणांनी युक्त.
 २३५. मोहोरे-पुढे. कथाअन्वयो-कथेची संगती.

प्रसंग चौथा

२३६. अस्त्री-स्त्री.
 २३७. घृत-(घृत) तूप.
 २३८. धोपटी-पडशी. निसर्वां-(निसरवा) सरवा, ग्रामजोश्याला धान्यरूपाने मिळणारी भिक्षा.
 २३९. नज्ञ-(नग्न) नागवी. रीतहस्तक-(रिक्तहस्तक) रिकाम्या हाताची, जिच्या हाती कंकणे नाहीत अशी, विधवा.

२४१. टाकिले-ठाकिले, गाठले.

२४२. प्रक्षाळिले-धुतले.

२४६. पातडे-पंचांग, भविष्य वर्तविण्यासंबंधीच्या लिखाणाचे चोपडे. गुंडोनी-गुंडाळून ठेवून. अस्वपात-अश्रुपात.

२४७. क्षेवो-क्षय. वळसा-अनर्थ, संकट.

२४८. मुळीं आलें-मूळ नक्षत्रावर जन्मले. (मूळ नक्षत्रावर जन्मलेले बालक हे माता-पित्यांचा आणि सर्व कुळाचा क्षय करते, अशी समजूत आहे.)

२४९. वोखटें-अनिष्ट, वाईट.

२५१. मोकलावे-सोडावे, त्यागावे. अज्ञिकाखाचेसी-आगीच्या खाईत.

२५३. भिडाचि-भिडेनेच.

२५४. रिठेयाची गाठी-रिठ्याची माळ. (ही माळ बालकाचे अशुभ निवारणारी असते, अशी समजूत आहे.)

२५७. कौसाल्य-(कौशल्य) अद्भुत कृती.

२५८. लक्षुनी-नेमका निरखून. किकळी-किकाळी.

२५९. असुध-(अशुद्ध) रक्त.

२६२. पिढेदान-पाट देणे.

२६७. काठवटी चाटु पाळीं भवंडिला-लाकडी पराती, लाकडी पळ्या आणि तिखट-मीठ-मसाला ठेवण्याची लाकडी पात्रे यांनी वेढला.

२६८. जोखें-वजने. उमपे-पुष्कळ.

२६९. कुंप-कुंपण.

२७०. गीद-गिधाड. नरोहारी-(नरहरी) नरसिंह. (नरसिंह हे दैवत भूत-पिशाच-बाघेचे निवारण करणारे आहे, अशा श्रद्धेने महावळभटाने त्याला हाक दिली आहे.)

२७१. अणवाळी-उच्छृंखल, उनाड. देवताळीं-देवदेवस्की करणारी. व्येगीं-वेगी, वेगाने.

२७२. वोखर-(वखर) शेतीचे एक अवजार. तिफणी-वी पेरण्याचे तीन छिद्रांचे एक अवजार. मोगडे (मोघड)-वी पेरण्याचे चार छिद्रांचे एक अवजार. डवरें-कोळपण्याचे, शेतातील तण काढण्याचे एक अवजार.

२७४. आंगी-अंगरखा.

२७७. सिळीं-दगडांनी. पौळी-तटाची भित.

२७८. गंवारु-अडाणी, मूर्ख.

२८३. पांचाखरी-(पंचाक्षरी) मांत्रिक.

२८७. भुकणाचिया लेंडिया-कुत्र्याच्या लेंड्या. धुर्म-(धूम्र) धूर, धुरी.

२८९. झाडळू-झाडणी. (भूत उतरविण्यासाठी अंगावर मंतरलेली रक्षा टाकून मोरपिसांचा कुंचा बाधा झालेल्या व्यक्तीच्या अंगावर वरून खाली फिरवणे.)

कुळव-नांगरलेल्या शेतातील ठेकळे फोडण्याचे एक अवजार.

२९१. बडवयाहातीं-बडव्या हाती, पुजाऱ्याच्या हाती.

२९४. वैरी साधणे-शत्रूचा बंदोवस्त करणे.

२९५. रुसेस्वर-(ऋषीस्वर) महावळभट.

२९६. वेगवतर-(वेगवत्तर) अत्यंत वेगाने, लौकरच.

३००. दसांगुळें-(दशांगुळे) दोन्ही हातांच्या दहा बोटांत घालावयाचा अलंकार.

साउलें-लुगडे. पाटाऊ-रेशमी वस्त्र.

३०२. उपन्नली-उपजली.

३०३. बुधीं-बुद्ध्या.

३०७. सोखिले-शोषिले.

३०८. दुचिती-दुःखित.

३०९. पाये..लल्हाट-पायापासून कपाळापर्यंत दीड गाव एवढ्या लांबीची.
('गाव' हे क्षेत्रमापनाचे एक मोठे परिमाण आहे. गाव = ४ कोस.)

३१२. आसिरीरी-(अशरीरिणी) आकाशवाणी.

प्रसंग पाचवा

३२२. अजिडागु-अग्निसंस्कार.

३२६. क्षाती-ख्याती.

३२८. वेहाळी-शिकारीला. उत्पवन-(उत्प्लवन) उड्डाण.

३२९. दामोदरावरी-हवेलीत, दालनात.

३३०. नंदन-पुत्र.

३३४. आईत-तयारी, सिद्धता. पालक-पाळणा. बावन-चंदन.

३३५. पुक्षराज-पुष्कराज नावाचे रत्न. वोप देणे-झळाळणे. संदोसंदीं-सांध्या-
सांध्यांत.

३३६. पाची-पाचू, हिरव्या रंगाचे रत्न. साडपन्हरे-(साडेपंधरे) सोने.

३३७. पाटसुत-रेशीम. लांबिला-लोंबविला.

३३८. सुपवती-वाज. पोफळदुटी-एक प्रकारचे वस्त्र. क्षेवणिली-जडविली.

३४२. आरोगण-भोजन. वायिलीं-वाटली, दिली.

३४३ वाती-वाजवितात.

३४४. वरखला-वरसला, वर्षला. स्थानी-सभा.

३४५. पवाडा-पराक्रम, अद्भुत कृत्य.

३४९. रांगणा-रांगणारा.

३५०. त्राहाटिले-आपटले.
 ३५६. मुष्टीं-मुठीत.
 ३५७. तेहीं-त्यांनी.
 ३६४. माव-माया.
 ३६८. दी-दिवस.
 ३६९. कर्मला-(कमला) लोटला.

प्रसंग सहावा

३७२. भेडविला-भेडसावला.
 ३७५. सांदीकोनटां-सांदीकोपन्यात.
 ३७८. पन्नक-(पन्नग) सर्प.
 ३८५. कामिकाची उपास्ती-सकाम उपासना. वोळग सारिती-सेवा पार पाडतात.
 ३८८. चान्ही मेघ-मेघांचे चार प्रकार. येथे कवीने घन, पवन आणि पांगुळ अशी (तीनच) त्यांची नावे दिली आहेत. कृषिविषयक प्राचीन ग्रंथांत मात्र आवर्त संवर्त, पुष्कर आणि द्रोण अशी त्यांची नावे आढळतात. (कृषिपराशर, २४-२५).
 ३९२. विनोगिले-भक्षिले, खाल्ले.
 ३९९. परिबळ-प्रबळ.
 ४००. भद्रीं-सभेत.
 ४०३. देखतक्षेवो-पाहताक्षणीं.
 ४०७. चतुर्मुखें देवा-ब्रह्मदेवाला. आगमां-वेदांना, शास्त्रांना.
 ४०८. कृतप्रकासवदना-ज्याच्या मुखकांतीने सर्वत्र प्रकाश केला आहे, अशा श्रीकृष्णा !
 ४०९. अस्तउनी-स्तवून, स्तुती करून.
 ४१०. उपसाहिले पाहिजे-क्षमा केली पाहिजे.
 ४११. मानेंसी-सन्मानाने.
 ४१४. क्षाती-ख्याती.
 ४१७. सोख-शोक.
 ४२०. जीऊनी-जगून, जिवंत राहून.
 ४२२. मित्ये-(मिती) मोजमाप, मर्यादा. न वचे-जात नाही.
 ४२५. वर्मातरें-टोचून बोलणे. अर्जकासारिखीं-(अर्जक-नशीब) दुर्दैवानुसार.
 ४२७. पूर्वदत्त-(पूर्वदत्त) पूर्वी दिलेले, पूर्वकर्म.
 ४२८. संबोखती-सांत्वन करतात. बुझाविती-समजावितात.

४२९. आत्मसखिया-स्वसख्या.
 ४३२. तापे-तराफे.
 ४४२. स्थानी-सभा.
 ४४४. कनकपरियेळीं-सोन्याच्या तवकात.
 ४४८. पये-(पय) दूध.
 ४५१. खेळणा-खेळकर.
 ४५२. कृष्णाभेगे-कृष्णाच्या भयाने.
 ४५७. तो गौळणीं पाळतिला-त्याच्यावर गौळणींनी पाळत ठेवली.
 ४५८. सीख लावणे-शिक्षा करणे.
 ४६६. उत्पउनी-उडी मारून.
 ४७०. सोरा सांजवणी-दह्यादुधाची पात्रे.
 ४७१. परतिया जा-दूर व्हा, निघून जा.
 ४७६. बांधों आदरिला-बांधायला प्रारंभ केला.
 ४८२. धनंजय-कुबेर.
 ४८४. नेहा-मोठा आवाज.
 ४८६. भांडारी-देवांचा खजिनदार.
 ४८८. श्वापास्तव-शापामुळे.
 ४९१. तेहीं - त्यांनी.
 ४९२. नामना-कीर्ती, ख्याती. दामोदर-ज्याच्या उदराला (यशोदेने) दावे बांधले आहे, असा.

प्रसंग सातवा

४९५. सुधी-(शुद्धि) शोध. अणुवाळा- उच्छृंखल, उनाड.
 ४९८. उमप-पुष्कळ.
 ५००. माव-माया.
 ५०८. भानवस-स्वयंपाकघरातील चुलीचा ओटा.
 ५११. धाकुटीं-लहान मुले.
 ५१२. सिपटी-लहान काठी, छडी.
 ५१५. पन्नकरावो-(पन्नक-पन्नग = सर्प. राव-राजा) सर्पांचे राजे.
 ५१६. आरिखां उतरिं-(आर्ष उत्तरांत) ओबडधोबड शब्दांनी.
 ५१८. जोडला असे-प्राप्त झाला आहे.
 ५१९. प्रियेंदे-(पर्यंदे) अंगाईगीते.

५३०. विनयोगिले-भक्षिले, खाल्ले.
५३८. अणवाळा-उनाड.
५४३. तेणें कैसें विचारिलें-त्याने कसा विचार केला.

प्रसंग आठवा

५४६. भाक-प्रतिज्ञा. त्रिसुधी सत्ये-त्रिवार सत्य.
५४९. बाहिया-बाहू; आधार.
५५३. हिंपुटी-खजील, निराश, पराभूत.
५५६. पावकासुर-अग्निरूप धारण करणारा दैत्य.
५६०. प्रजळला-प्रज्वलित झाला, भडकला. घसरें-आवेगाने.
५६१. ना भी-भिऊ नको.
५७१. नेहा-नाद, मोठा आवाज.
५७२. सिपुटी-शेपटी.
५७५. सकट-(शकट) गाड्याचे रूप धारण करणारा दैत्य.
५८४. तेथ...नेमपर्यंत-(प्रळंबाशी चेंडूफळी खेळताना) अशी बोली केली की,
जो ज्याचा पराभव करील, तो त्याच्यावर विशिष्ट काळपर्यंत आरूढ होईल.
५८५. पुष्ठी-(पृष्ठी) पाठ.
५९४. सीतळ-सुखसमृद्ध.
५९७. कीटकुलीं-किडेमाकुडे.
५९९. जाईजुणां-संपून जाणारा, नश्वर, क्षणभंगुर.
६०४. सरी, सरपाडु-त्रोवरी, पाड.
६०५. ढिसाळें-विशाल रूपें.
६०७. सकपूरें विडे-कापूरविडे.
६१२. पुसापासूनी-पुच्छापासून, शेपटापासून. योजना-२ कोस, ४ मैल.
६१५. वाळुवेची वेठी-वाळूची वळीव दोरी.
६१६. मुचाल-मुकाल. तमासा-(तमाशा) विपरीत परिणाम.

प्रसंग नववा

६२१. काळिया वरपडे जाले-कालियाच्या स्वाधीन झाले, ताव्यात सापडले.
६२२. यमुनेपाबळीं-(पावळ-तीर, किनारा) यमुनेतीरी.

६२३. बागडा-वेडाबागडा, साधाभोळा. दीघडा-(दीघ-दीर्घ) लंबू. प्रमाणा-
बाहेर उंच.
६२८. सतें-(शतें) शेकडे.
६२९. बाहे आफळौनी-(बाहे-बाहू) दंड थोपटून. डांग-काठी.
६३०. रोहकुनि-रोखून, थांबवून.
६३१. कळंब-कदंबवृक्ष.
६३६. वोखटें-अनिष्ट, वाईट.
६४०. संबोखणी-सांत्वन.
६४४. संवगडेहीं-संवगड्यांनी.
६४६. जखिणी...संखिणी-देवींची नावे.
६४८. वतें-व्रते.
६५६. उसंगीं-मांडीवर. कर्मीन-कमीन.
६६३. पडिभरू-समृद्ध.
६६४. काळिया वरपडा होसी झणीं-कालियाच्या स्वाधीन होऊ नकोस-
६६६. अज्ञी-अग्नी.
६६९. भूधर-(भूधर-शेष) शेषवंशीय सर्प.
६७०. मालविद्या-मल्लविद्या.
६७१. आफाविला-बोलावला, पाचारिला.
६७३. क्षात-ख्याती.
६७६. नाथिलें-वेसण घातली. राहाविलें-थांबविले.
६७८. आकळीत-संक्षिप्त, थोडक्यात.
६७९. नाभीकार- 'भिऊ नका' असे आश्वासन.

प्रसंग दहावा

६८७. जळकेळी-जळक्रीडा.
६९१. नज्ञा-(नग्ना) नागड्या, विवस्त्र.
६९९. अमरनाथ-(अमर-देव) देवांचा राजा इंद्र.
७००. सुरपती-सुरांचा (देवांचा) राजा.
७०१. वज्रपाणी-ज्याच्या हाती वज्र आहे, असा इंद्र.
७०२. अस्तवन-(स्तवन) स्तुती.
७०६. वैराकार-वैर.
७०७. आम्ही येऊनी बरविया वोजा-आम्ही उत्तम रीतीने (चांगल्या

तयारीने) येऊ.

७१६. सांजवळ-सांजसेळ. तडक-मोठा आवाज, विजेचा कडकडाट, वीज.

७१७. तडक फुटणे-वीज कडकडणे. अंबर-आकाश. सेख-शेष.

७२०. भूमिका-पृथ्वी.

७२३. त्राहे त्राहे-(त्राहि त्राहि) रक्षण कर ! रक्षण कर !

७२५. अंबरपुरी-(अमरपुरी) देवांची नगरी अमरावती.

प्रसंग अकरावा

७२९. जगक्षात-जगद्विख्यात.

७३०. भद्रीं-सभेत. बीजे करणे-गमन करणे, जाणे.

७३२. सीख लावणे-शिक्षा करणे.

७४२. विचारणे-विचार करणे.

७६५. बैसकार दीधला-वसावयास आसन दिले, स्वागत केले.

७७१. अंगासिकें-अंगावरील वस्त्रे.

७७४. सुरवाड-अनुकूलता, सुकाळ, सुख.

प्रसंग बारावा

७८३. पांहुनरु-(पाहुणेर) पाहुणचार.

७८९. पिनायेकपाणी-(पिनाकपाणि) ज्याच्या हाती पिनाक नावाचे धनुष्य आहे, असा शिव.

७९१. वर्जी-यापासून दूर कर, आवर.

८०२. परवडी-समृद्धी, विपुलता.

८०५. रळीयाविनोदें-थट्टा विनोदाने.

८१०. अफावित्ती पावा मोहरी-पावा, वासरी वाजवून बोलावतात.

८११. हास्यरांडवळी-थट्टामस्करी.

८१२. राभस्य-दांडगेपणा.

८१६. तांटा-(तंटा) भांडण.

८१९. बुधी करावी-युक्ती योजावी, उपाय करावा.

८२३. साम दावो-साम्य दाखवावे.

८२६. नांगवे-आवरत नाही, आटोक्यात येत नाही.

८२८. मावेचा-खोटा खोटा, लटकाच.
 ८३१. पातिजणे-विश्वास ठेवणे.
 ८३२. तां-(त्वां) 'तू' या सर्वनामाचे तृतीयेचे एकवचन.
 ८३४. भासा-भाचा. वेताळीस-वेचाळीस.
 ८३६. वायिली-(वाटिली) दिली.
 ८३९. प्रमाणु-परिमाणू.
 ८४८. आखरीं-गोठणीवर; गुरे विसावा घेण्याच्या जागेवर.
 ८५०. इछावसा-इच्छेने, यथेच्छ.
 ८५७. देउनि-देऊ. दुणाउनि-दुणावू.
 ८५८. लज्ञा-लग्न.
 ८६३. अंबुज-कमळ. अलोहित-(आलोहित) तांबडे.
 ८६४. रातले-रंगले. ध्वज-वज्र-अंकुश-उर्ध्वरेषा (ऊर्ध्वरेषा)-तळहात व तळपायां-वरील शुभसूचक रेषाचिन्हे; वर्णसामुद्रिके.
 ८६५. मालगंठी-वीराची वस्त्र नेसण्याची पद्धती. मल्ल आपल्या धोतराला देतात त्या प्रकारची गाठ.
 ८६६. 'नाभीचे.. निजस्थान'-विष्णूच्या नाभिकमलातून ब्रह्मदेवाचा जन्म झाला आहे, हा कथासंदर्भ.
 ८६८. माणिकमांडुस-माणकांची पेटी.
 ८७०. मोरविसांची वेठी-भोरपिसांची गुंफण. श्रीसुगुटीं-श्रीकृष्णाच्या मस्तकावर.
 ८७२. आरोगणा सारिली-जेवण संपविले.
 ८७५. प्राक्रम-पराक्रम.
 ८८२. राहाविले-थांबविले.
 ८८४. असुपातें-अश्रुपाताने, आसवे गळण्याने.
 ८८८. आजिवेहीं-आजवर.
 ८९२. खरसिंगे वाउनी-खरसिंगे नावाची वाद्ये वाजवून.
 ८९३. हमामा हुमली-विशिष्ट खेळ.
 ८९६. संजिष्ट-तांबडा, लाल.
 ८९७. परवंटीं-खडकावर ? सवंगडेंही-सवंगड्यांनी.
 ९०१. परिकरें-रीतीने, पद्धतीने.
 ९०४. वरठा, वरठी-परीट. रजकु-परीट. तवंकु-धीर.
 ९०५. नवनागसहश्रबळी-हजार तरुण हत्तींचे वळ असलेला.
 ९०६. वोपण-लाकडी धोपटणे ?
 ९०७. आडमोडें केले-जखमी केले.
 ९०९. वाहारी-पीडा, बाधा, दुःख. थापवरी-चपराकीने, रपाट्याने.

१०२ / वाळक्रीडा

९१०. चेष्टविले-भडकविले, प्रवृत्त केले.

९११. चामचोर-कातडीवचावू, अंग चोरणारा. ताकपीर-ताक पिणारा, दरिद्री, गवळ्याचा पोर. पांपरां-लाथेने.

९१२. प्रकाळा-उशीर, विलंब. (हा अर्थ प्रसुत ओवीच्या संदर्भात जमत नसल्यामुळे या शब्दाच्या जागी वेगळा शब्द असावा.)

९१५. विरोधमुक्ती-विरोध करूनही मुक्ती.

९२३. धवळारी उपरियां वोळवत-हवेल्यांतील माड्यांवर चढतात.

९२४. असेक-(अशेष) सर्व.

९२८. ख्यालें ख्यालें-छंदाछंदांने. कंचोळे-(कचोळे) गंधाक्षतांचे पूजापात्र. सुगंधकर्म-सुगंधी द्रव्याचा काला.

९२९. विभ्रंस-विरूप.

९३०. कष्टिका-काठी.

९३२. ततक्षेवो-तत्क्षणी.

९३४. जोडी करणे-पुण्य संपादणे.

प्रसंग तेरावा

९३९. उर्धा-(वृद्धा) म्हाताऱ्या.

९४१. मालां-मल्लांना. मालमर्दन-मल्लांचे मर्दन करणारा.

९४२. धनुवाडेयां-धनुर्धान्यांना. धनवृती-(धनुव्रती) धनुर्विद्येत प्रवीण. बळ-वाडेयां-बलवंतांना. धीपती-बुद्धिमान. सहश्रमूर्ती-विष्णू.

९४३. धाकुटियां-लहान मुलांना.

९४५. राखणार्डित-राखणदार

९४६. अपसरा-दूर हो.

९५०. कुंजर-हत्ती.

९५१. धुरजेठी-आघाडीचा श्रष्ठ.

९५२. तऱ्हाटी-(त्राहाटी) आपटतो.

९५३. माताइता-माजलेल्या हत्तींना.

९५६. पाडु-बरोवरी.

९५८. मर्धकेत-? (हा अपपाठ असावा.) सांती करणे-शमविणे.

९५९. तिरस्कारून-चिडून.

९६२. तवंकें-आवेशाने.

९६६. बाहे आफळौनी-बाहू थोपटून, दंड थोपटून.

९६७. आडोळे-आडवे ? काळकेत-(कालकेतू) संहारक काल.
 ९६८. काळकृदान्त-(कालकृतांत) प्रलय घडविणारा काल.
 ९६९. प्राक्रमें लाठा-पराक्रमाने दांडगा. सुभटां-श्रेष्ठ वीरांना.
 ९७२. वज्रमुष्टी-ज्याच्या मुठीचा मार वज्रासारखा आहे, असा.
 ९७३. आंते-आंतडे.
 ९७५. निसाण-नगा-यासारखे एक चर्मवाद्य.
 ९७७. बळें आथिले-बळाने युक्त असलेले.
 ९७९. अज्ञ-अग्नी.
 ९८२. येकवीळवरी-एका क्षणी.
 ९८३. त्रिशूळ...गदा-विविध शस्त्रांची नावे. करी ईटीवरी-? (हा अपपाठ आहे.)
 ९९०. टाळी बसणे-भीतीने गाळण उडणे.
 ९९१. दुचिता-खिन्न, उदास.
 ९९२. वोचकें पडले-दचकले.
 ९९४. रिपुकदन-शत्रूला मारणे.
 ९९५. भग सुटणे-पराभव होणे.
 ९९६. मुखीं तणें धरणे-दातीं तृण धरणे, शरण येणे.
 ९९७. उपरियेवरुनी-माडीवरून.

प्रसंग चौदावा

१०१०. वेगाडें-वेगाने.
 १०२०. वोळगणे-सेवा करणे.
 १०२१. कुडिया बुधीं-कपटबुद्धीमुळे.
 १०२८. आंगें-जातीने.
 १०३२. असंक्षात-असंख्यात.
 १०३४. वारू-घोडे. पायांचे मोगर-पायदळातील मुख्य.
 १०३६. वोडव-नृत्याचा एक प्रकार. कळापात्रें-नर्तिका. पसायेदान-(प्रसाददान)
 खूष होऊन दिलेले दान.
 १०३८. साउमा-सामोरा.
 १०४१. चौबारे-चौक.
 १०४२. टाकलिया-ठाकल्या, उपस्थित झाल्या.
 १०४५. बैन्हावले-(बहिरावले) बधीर झाले.
 १०४६. मानिये-मानाचे.

१०४ / वाळक्रीडा

१०४७. राज्यविदीं--(राजविदी) राजरस्त्यावरून.
१०४९. हाचि होइल-हाच असेल. पोखता-पोक्त. सूर्यापान-अब्दागीर.
१०५०. माहाभैरवींचे वीर-उग्र भयंकर वीर.
१०५१. सविसा-ओळखू येणारा. जावळों-जुळी.
१०६१. नाटारंभ-नृत्य, नाच. कळाविद्यीं--(कळाविदीं) कलावंतांनी.
१०६३. तो सयेनासनीं... अस्तव--तो पूर्वपुण्यामुळे झोपता, झोपता, खाता प्राप्त झाला.
१०६५. शाही--(साही) सहाही.
१०६६. विरुळा-विरळा.
१०६७. वेक्ती--(व्यक्ती) प्रकट अवस्था. भागवती--भगवद्भक्त.
१०७२. तवरुत-त्वरित.
१०७३. चौन्हासी-चौन्यायशी लक्ष योनी.
१०७४. श्रुतयां-श्रोत्यांना.

‘ बाळक्रीडे ’तील संख्यासंकेत

हे संकेत प्रथम आढळाच्या क्रमाने दिलेले असून, त्यांच्या स्पष्टीकरणा-
साठी श्री. हणमंते यांच्या ‘संकेतकोशा’चा वापर प्राधान्याने केला आहे.

षोडशोपचार पूजा—आवाहन, आसन, पात्र, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञो-
पवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा व मंत्रपुष्प या सोळा
उपचारांनी केली जाणारी पूजा. ११, ७६, ३०४, ४०४.

चार वेद—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद. १७, ७६१, १०६५.

आठवा अवतार—विष्णूच्या दशावतारांपैकी कृष्ण हा आठवा अवतार असून,
मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम व राम हे त्यापूर्वीचे सात अवतार
होत. (महानुमावमते बलराम हा आठवा अवतार.) ८६, १६१.

तेहतीस कोटी देव—आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, एक इंद्र आणि एक
प्रजापती मिळून तेहतीस अथवा तेहतीस कोटी देवता होत. १५६, ५१५, ७००,
७१३, ७८३.

षोडश पक्वान्ने—पक्वान्नांचे हे सोळा प्रकार कोणते, ते सांगता येत नाही. १५८.

बारा सूर्य (द्वादशादित्य)—ही बारा सूर्यांची नावे भिन्न ठिकाणी भिन्न
आढळतात. मित्र, रवी, सूर्य, भानू, खग, पूषा, हिरण्यगर्भ, मरीची, आदित्य,
सविता, अर्क आणि भास्कर ही सूर्यनमस्कारांतील बारा नावे होत. २०५.

त्रिकूट—तीन शिखरे असलेला लंकेतील एक पर्वत. ३७८.

सप्तसागर—लवणाब्धी, इक्षुसागर, सुरार्णव, आज्यसागर, दधिसमुद्र, क्षीरसागर
आणि स्वादुजल. ३७८, ३९९, ५४८.

चौदा भुवने—अतल, वितल, सुतल, तलातल, रसातल, महातल, पाताळ, भूलोक,
भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनलोक, तपोलोक व सत्यलोक. ३७९.

चौदा विद्या—४ वेद, ६ वेदांगे (छंद, शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष व
कल्प) आणि न्याय, मीमांसा, पुराणे व धर्मशास्त्र. ८२२.

चार मेघ—मुरारिमल्लाने घन, पवन व पांगुळ अशी तीनच नावे दिली आहेत;
परंतु प्राचीन कृषिविषयक ग्रंथात आवर्त, संवर्त, पुष्कर आणि द्रोण अशी चार
मेघांची नावे आढळतात (कृषिपराशर, २४-२५) चार मेघ आणि चार लक्ष मेघ-
माळा हा संख्यासंकेत एकच मानावा लागेल. ३८८, ३९९, ७१५.

त्रिभुवने—स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ. ४१३.

१०६ / वाळक्रीडा

अष्ट कुळाचळ-नील, निषध, विध्य, माल्यवान्, मलय, गंधमादन, हेमकूट व हिमालय. ५१४.

एकवीस स्वर्ग-एकवीस स्वर्गांची नावे संकेतकोशकारांनाही उपलब्ध झालेली नाहीत. ५१४, ९१४.

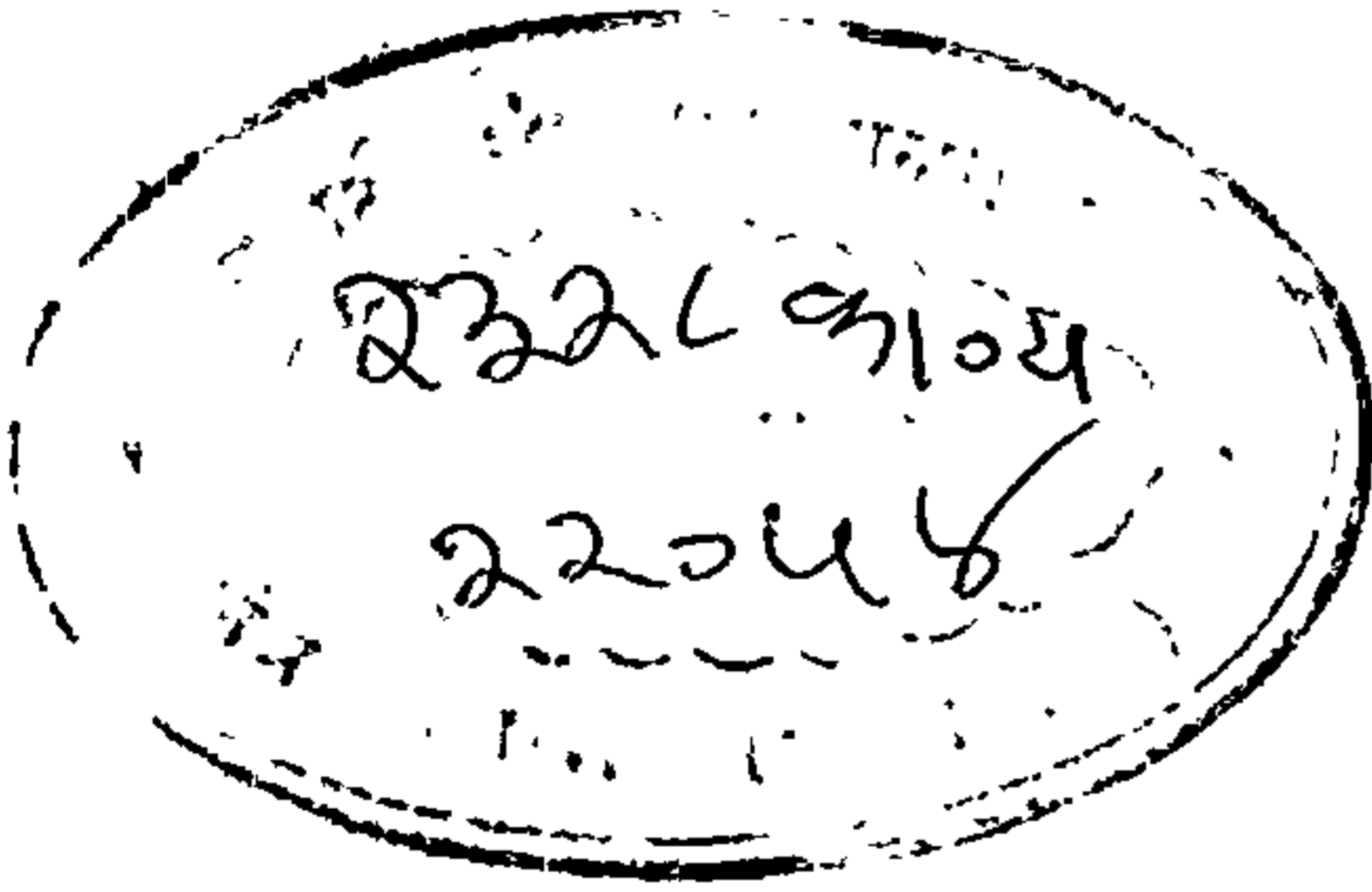
सप्त पाताळ-चौदा भुवनांपैकी पहिली सात नावे सप्तपाताळांची आहेत. ५१४.

नवनागसहस्रवळी-अनंत, वासुकी, शेष, पद्मनाभ, कंबल, शंखपाद, धृतराष्ट्र, तक्षक आणि कालिया अशी नवनागांची नावे आढळत असली, तरी 'नवनागसहस्रवळी' या विरुदाचा नवनागांशी संबंध दिसत नाही. येथे 'नाग' हा हस्तिवाचक शब्द असून, 'हजार तरुण हत्तींचे वळ असणारा' असा या विशेषणाचा अर्थ होईल. ९०५, ९१०, ९१८, ९६२.

चतुरंग परिवार-हत्ती, घोडे, रथ आणि पायदळ. ८३७.

सहा शास्त्रे-धर्म, सांख्य, न्याय, वेदान्त, काम आणि योग. १०६५.

अठरा पुराणे-ब्रह्म, पद्म, विष्णु, शिव अथवा वायु, भागवत, नारद, मार्कंडेय, अग्नि, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, लिंग, वराह, स्कंद, वामन, मत्स्य, कूर्म, गरुड आणि ब्रह्मांड. १०६५.

‘ वाळक्रीडे ’तील वाक्प्रचार

वाक्प्रचारांची नोंद वर्णक्रमाने न करता, त्यांच्या प्रथम उपयोजनाच्या क्रमाने केलेली आहे.

- हृदां वसणे—हृदयात निवास करणे, अवगत असणे. १७.
वृद्धीतें पावविणे—वाढवणे. १८.
लेख नसणे—मोजमाप नसणे, असंख्य असणे. ५९, ६९.
मेरु ठेंगणा दिसणे—अभिमानाने फुगणे. ६४.
मनुष्य तृणासमान वाटणे—माणसे तुच्छ वाटणे. ६४.
फळास येणे—कृतीचा अपेक्षित परिणाम होणे. ७७, ८४३.
दैवाचा दिवा उजळणे—भाग्य उदयास येणे. ७८.
आकांत मांडणे—निर्वाणीचे संकट येणे. ११५.
पुण्य फळणे—सत्कृत्याचा इष्ट परिणाम घडणे. १२५.
आण वाणे (शपथ वहणे)—प्रतिज्ञोच्चार करणे. १५२.
घरटी करणे—पहारा करणे, कडक लक्ष ठेवणे. १५६.
बोभाट करणे—गुप्त गोष्ट प्रसृत करणे, रहस्य फोडणे. १८२.
शिळाधारी वरसणे—अतिवृष्टी करणे. १८३.
जीवीं झडी धरणे—अत्यंत भय वाळगणे. १८४.
देशधडी होणे—परागंदा होणे, संकटामुळे आपली भूमी सोडून अन्यत्र जाणे. १८५.
अपरांपरीं करणे—अतिरेक करणे, उत्पात माजवणे. १८६.
आकांता पावणे—संकटात सहाय्यास येणे. १८७.
समो वर्तणे—प्रसंग घडणे. १८८.
झांपडी पडणे—दृष्टी अंधारणे, स्तिमित होणे. २०५.
विडा घेणे (उचलणे)—विधिपूर्वक प्रतिज्ञेने कार्यभार उचलणे. २१६, २९८.
अधिकार फळा येणे—योग्यता सिद्ध होणे. २२२.
पाया (चरणां) लागणे—वंदन करणे. २४२, २४३, ४०३, ४०९, १००१.
वळसा मांडणे—अनर्थ उभा राहणे. २४७.
पूजा होणे—सन्मान होणे (उपरोधाने—अवमान होणे, शिक्षा होणे). २६१.
काकुलती येणे (करणे)—करुणा भाकणे. २७३, ३०८, ६८९, ९९६.
डोळे माथेया वाहणे—मूर्च्छेमुळे डोळे फिरवणे. २८१.

- पाठवणी देणे-होणे-सन्मानपूर्वक निरोप देणे. २९१, ३४२, ७०८, ७२४, ७७१.
 वैरी साधणे-शत्रूचा बंदोवस्त करणे. २९४.
 मन निवणे-समाधान वाटणे. ३०५, ८६३, ८७७.
 भावासारिखा पाहुणरू-जशास तसे वर्तन. ३१७.
 अझिडाग देणे-अग्निसंस्कार करणे, प्रेत जाळणे. ३२२.
 रती देणे-संभोगसुख देणे. ३३०.
 स्थानी मांडणे-सभा भरवणे. ३४४.
 बोळग सारणे-सेवा करणे. ३८५.
 नवल करणे-आश्चर्य मानणे. ३९४.
 हाहाकार होणे-दुःखाक्रांत अवस्था होणे. ३९८.
 हाक वाजणे-वार्ता पसरणे. ४१६.
 स्थानी दाटणे-सभेत गर्दी होणे. ४४२.
 सीख लावणे-शिक्षा करणे, अहल घडविणे. ४५८, ४५९; ७३२.
 हहय फोडणे-मनोगत व्यक्त करणे. ५९२.
 तमासा पाहणे-विपरीत परिणाम वा कठोर प्रतिक्रिया अनुभवणे. ६१६.
 सांकडें घालणे-अडचणीत टाकणे. ६१७.
 सांकडें फेडणे-संकट दूर करणे. ६१७.
 वरपडें होणे-आधीन होणे, कल्यात जाणे. ६२१, ६६४.
 आधारस्थंब मोडणे-ज्याच्यावर जीवित अवलंबून आहे, तो दुरावणे. ६५४.
 कुलदीपक हारपणे-वंश उजळणारा पुत्र नष्ट होणे. ६५४.
 वेध लागणे-तीव्र आकर्षण निर्माण होणे. ६६२, ८९४.
 जीवदान देणे-जिवंत सोडणे. ६६८.
 भूल पडणे-संभ्रम निर्माण होणे. ७५९.
 वेताळिसां पूर्वजां उणें आणणे-घराण्याच्या प्रतिष्ठेला बाध आणणे. ८३४.
 दृष्टी निवणे-पाहून समाधान होणे. ८४५.
 पोटीचा वैराकार सांडणे-मनातला वैरभाव सोडून देणे. ८५५.
 सोयरीक करणे-विवाहसंबंध जोडणे. ८५५.
 दृष्टी घालणे-अनुकूलता वाळगणे. ८५८.
 दृष्टीं घालणे-दाखवणे, नजरेस आणणे. ८५९.
 कर्मा भग होणे-पूर्वकर्माचा परिणाम पुसला जाणे. ८६२.
 बुधि करणे-युक्ती योजणे. ९१९.
 भानवसा ससा येणे-लक्ष्य आपोआप आटोक्षयात येणे. ९५५.
 ठाण मांडणे-संकटासमोर निर्धाराने उभे राहणे. ९५९.
 उसिने देणे-बदल्याची संधी देणे. ९८६.

भंग सुटणे-पराभव होणे; नाउमेद होणे. ९९५.
नाभीकार देणे-अभय देणे. १००८

‘बाळक्रीडे’तील सुवचने

१. देवाचा आडकतां पवाडा ।
महापातकें जळतीं घडाडां । (७)
२. म्हणती व्याध आणि शत्रु । यांचा वेगीं करावा संहार ।
वृध जालेयां विचार । कांहीं न चले ॥ (२१३)
३. भावासारिखा पाहुणरु । (३१७)
४. जैसा (सें) बीज तैसा अंकुर सहज । (३२७)
५. संसारु जाईजुणा । घडियेचा पाहुणा ।
अपकीर्ती पोसणा । दैन्येवाणा नसावा ॥ (५९९)
६. हे नासिवंत सरीर । कीजैल परोमकार ।
न संडावा धर्मधीर । तो आधार जीवासी ॥ (६००)
७. सरीर जाईल निर्धारें जाणा । अनउपकारें पाविजे मरण ।
नया येमपुरीबंधन । कां हीनयोनी जन्म पावे ॥ (६०१)
८. तव जो धर्म अनुष्टी उपकारकां । स्वामीकारणें न धरी सरीरशंका ।
तो मुदिया श्रीमंतां लोकां । सुखें वंसीं भोगी ॥ (६०२)
९. देवा तूं संपूर्ण अवत्रलासी । रक्षावया आम्हां देवांसी ।
निर्दाळावया दुष्ट दैत्यांसी । आणि भक्तां मुक्ति द्यावया । (७६८)
१०. देवा तुजें महिमान । न कळे देवां आम्हां जाण ।
जरी तूं कृपा करिसी आनंदघन । तरीचि दर्शन होये तुजें । (७६९)
११. जयाची जैसी इच्छा होये । तैसाचि देव खेळत जाये ।
तो बोल कोणासी काये । तें विचारा पां ॥ (८१३)
१२. जैसी इच्छा जया मनीं । ती पुरवी चक्रपाणी ।
म्हणौन देव सुखदानी । बोलिला असे ॥ (८१४)
१३. (तैसें) देखतां श्रीकृष्णराजया । कर्मा भंग होये भक्तांचेया । (८६२)
१४. आरे गर्वे भुलला कुंजरु । परी जो नेणेचि सिहाचा मारु । (९५७)
१५. (जैसें) भुजंगाचें जीवित्व कुंठे । मग तो येउनी प्रगटे राजवाटे ।
हाणौनि काठिया गोटे । मारिती येक ॥ (९८७)
१६. जो जयाचिये कुळींचा । तो धनी तया राज्याचा । (१०१७)

संहितेचे शुद्धिपत्र

ओवी-क्रमांक

४०
४७
५०
७८
१६६
२१३
२२१
२२८
२४०
२५६
३४२
३६५
४४१
४७३
४८५
५१६
५७२
५८७
६५६
७६९
८३४
८७१
८९७
९६७
१०४३

अशुद्ध

विस्तारें
भवति
हुहोहुडां
जें
सूद्रसेन
याचां
उसंगियें
भाग्यांपरतें
काष्टाचा
होतां
आरोगण
कृष्णदेवो
अवत्रलें
तयासी
तयासी
आरिखा
भूमि
पडिलें
कणवासीं
देवा आम्हां
पूर्वजा
श्रीकृष्णें
घुउनी परवटीं
पुढा
दमाभे

शुद्ध

विस्तारें
भवती
हुडोहुडां
जे
सुद्रसेन
यांचा
उसंगिये
भाग्यापरतें
काष्टांचा
होता
आरोगणा
कृष्णदेवो
अवत्रलें
तयांसी
तयांसी
आरिखां
भूमीं
पाडिलें
कवणासीं
देवां आम्हां
पूर्वजां
श्रीकृष्णें
घोउनी परवंटीं
पुढां
दमामे

REFBK-0022054

REFBK-0022054

२३२८/१०५
२२०५४

संदर्भ-साहित्य

१. श्रीमद्भागवत, हरिवंश, पद्मपुराण.
२. महाराष्ट्र-सारस्वत-वि. ल. भावे. मुंबई, १९६३ (पाचवी आवृत्ती).
३. महानुभावीय मराठी वाङ्मय-य. खु. देशपांडे. पुणे, १९६०.
४. सातै रूप चरित्र, भाग १ ला-संपा. माधवराज पंजाबी, अमरावती.
५. श्रीचक्रधरनिरूपित श्रीकृष्णचरित्र-संपा. रामचंद्र चिंतामण ढेरे. पुणे, १९७३.
६. एल्हणाविरचित अष्टनायिकाविवाह-संपा. र. म. भुसारी, हैदराबाद, १९६७.
७. येल्लहणसुत मंडळीकृत श्रीकृष्ण वाळक्रीडा-प्रका. ल. ना. आव्हाड. ठकांबे, जि. नासिक. १९५६.
८. महानुभाव तत्त्वज्ञान-वि. भि. कोलते, मलकापूर, १९४५.
९. दामोदरपंडितविरचित वछाहरण-संपा. वि. भि. कोलते. मलकापूर, १९५३.
१०. महानुभाव-महाराष्ट्र-ग्रंथावली, कवि-काव्यसूची-वि. ल. भावे. ठाणे, शके १८४६.
११. गंगाजळी-रा. चि. ढेरे. पुणे, १९७२.
१२. खंडोबा-रा. चि. ढेरे. पुणे, १९६१
१३. लोकसंस्कृतीची क्षितिजे-रा. चि. ढेरे. पुणे, १९७१.
१४. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा-ल. रा. पांगारकर. नासिक, १९३५.
१५. हस्तिनापूर-म. रं. शिरवाडकर. पुणे, १९७२.
१६. दुर्गदेवाचार्यकृत रिष्टसमुच्चय-संपा. अ. स. गोपाणी. मुंबई, १९४५.
१७. महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका-वर्ष २, अंक १, एप्रिल, १९२९.
१८. प्रतिष्ठान-फेब्रुवारी १९५६.
१९. महानुभाव मासिक-मार्च, एप्रिल, डिसेंबर १९६७.
२०. लोककथाओंकी कुछ प्ररुद्धियाँ-कन्हैयालाल सहल. आगरा, १९६१.
२१. एसेज् ऑन ए सायन्स ऑफ् मायथॉलॉजी-युंग अॅण्ड करेनी. न्यूयॉर्क, १९६३
२२. पझेसन अॅण्ड एक्झॉसिझम्-ट्राउगॉट के. ऑस्टेरीच. न्यूयॉर्क, १९७४.
२३. हिंदू ओमेन्स-सी. डी. विजलवान. न्यू देहली, १९७७.
२४. ए बिब्लिऑग्राफिकल इंडेक्स ऑफ् महानुभाव वर्क्स इन् मराठी-आय्. एम्. पी. रेसाईड, लंडन.

